

VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXIII – 2000

Oslo 2000

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Redaksjon:
Egil Mikkelsen
Petter B. Molaug

Utgivelsen er støttet av
Norges forskningsråd

Viking LXIII er satt med 10/12 Times Roman
og trykt på 115 g G-print
Sats, repro og trykk: Preutz Grafisk AS, Larvik 2000

ISSN 0332-608x

Innhold

Egil Mikkelsen: Erling Johansen 1919 – 2000	7
Svein Erik Grydeland: Nye perspektiver på eldre steinalder i Finnmark – En studie fra indre Varanger	10
Morten Ramstad: Veideristningene på Møre. Teori, kronologi og dateringsmetoder	51
Kalle Sognnes. Det hellige landskapet: Religiøse og rituelle landskapselementer i et langtidsperspektiv	87
Ellen Høigård Hofseth: Steinrøys, steinrøys – svelt i hjel ?? Glimt fra prosessen bak et utstillingstema	122
Norsk Arkeologisk Selskap. Årsberetning og regnskap	155

Egil Mikkelsen

Erling Johansen 1919 – 2000

Selskapets honorære styremedlem Erling Johansen gikk bort lørdag 1.april 2000, 80 år gammel. Han var et elsket og avholdt medlem av Norsk Arkeologisk Selskap; som inspirerende veiviser til fortidsminner på våre turer, som taler, foredragsholder, styremedlem og flittig bidragsyter til selskapets årbok "Viking". Det siste minnet mange av våre medlemmer sitter igjen med av Erling var da han 22.august i fjor mottok oss på Universitetet arkeologiske stasjon på Isegran, der vi satt 90 medlemmer benket og til bords i strålende solskinn. Erling fortalte, entusiastisk og opplagt som alltid om dette stedet, som han hadde bygget opp til den perle det er blitt. På hans 80-års dag 24.november 1999 ble det her avduket en bronsebyste av ham, som et verdig minne om hans innsats for stedet, for norsk arkeologi og hans kulturvernarbeid.

Erling var Askeladden i norsk arkeologi. Historien om rørleggeren fra Kråkerøy, som ble

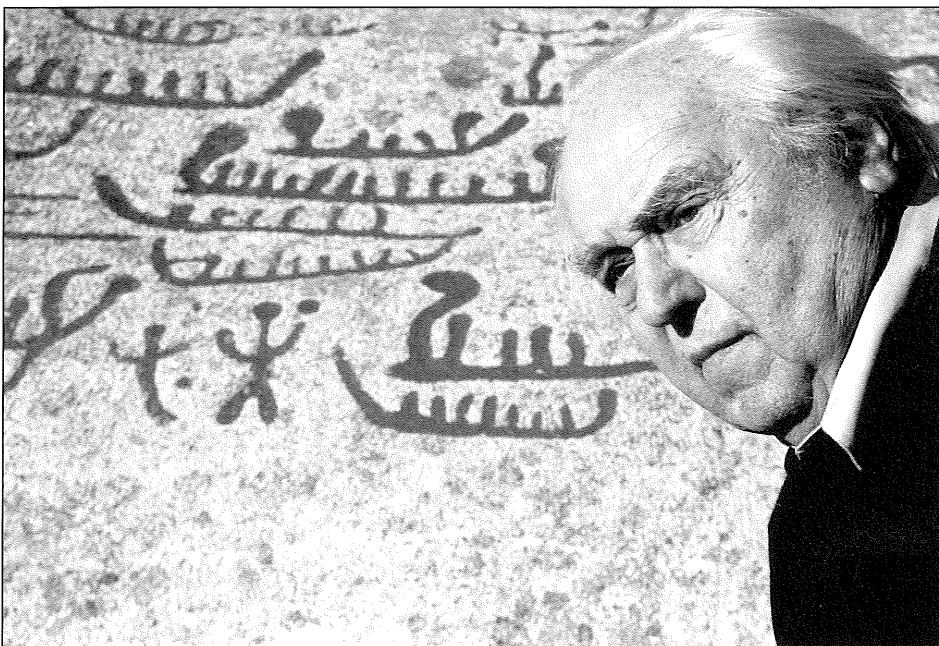

Foto: John Johansen.

doktor i arkeologi, er viden kjent. Han hadde en vid krets av kolleger og venner, i inn- og utland. Han hadde en sjelden evne til å leve seg inn i fortiden, til å utnytte denne innlevelsen til å gjøre betydelige oppdagelser og skarpsindige observasjoner og, ikke minst, til å formidle alt dette i skrift og tale til et bredt publikum, til fagfolk og legfolk. Alle klarte han å trollebinde med sin glød og entusiasme, med sine historier krydret med anekdoter og humor.

Den første artikkelen Erling skrev, i Fredriksstad Blad i 1943, hadde tittelen ”Snorre og Isegran”. Denne avspeiler noe han var opptatt av hele resten av livet, historien, det rikspolitiske og det lokalhistoriske, som gikk hånd i hånd. Allerede året etter, i 1944, kom Erlings første vitenskapelige publikasjon, som handlet om helleristningene på Begby. Også den peker ut et tema han forfulgte til sine siste dager, helleristningene i Østfold. Det var oppdagergledden og fantasien han her fikk fullt spillerom for. Artikkelen fra 1944 ble publisert i Viking, og siden den gang har hans bidrag her vært mange, helt fram til årgangen 1998, et tidsspenn på 54 år. Ellers spente Erlings interesser over et vidt felt; foruten arkeologi og historie, geologi, stedsnavn, folkeminner, landskaps- og kulturminnevern.

Selv om Erling sjelden publiserte de store og tunge vitenskapelige verkene om sine mange arkeologiske undersøkelser, har han etterlatt seg en rekke betydelige ettermæler. På 1940-tallet vakte utgravningene av hustuftene fra yngre steinalder på Kråkerøy oppsikt. Her avdekket han sporene etter virkelige hus som var mer enn 4000 år gamle. På 1950-tallet gjennomførte han arkeologiske undersøkelser i Hvaler middelalderkirke. På denne tiden gjorde han også banebrytende oppdagelser når det gjaldt forekomsten av flint i Norge. Han kunne påvise hvordan flintknoller kunne drive med isen fra Danmark til Norge, og dermed bli tilgjengelig som råstoff langs norske strender fra steinalderen til i dag. På 1960- og 70-tallet gravde Erling ut tre steinalderboplasser på Høgnipen i Skjeberg, boplasser som lå omkring 160 m over dagens strandlinje, og ut fra dette og redskapsformene måtte være de eldste boplasser vi den gangen kjente i Norge, omkring 9000 år gamle, fra tiden rett etter at landet her ble isfritt. Dette vakte berettiget oppsikt, og Erling foreleste og kåserte om funnene i inn- og utland.

Erlings største styrke var kanskje hans evne til innlevelse i landskapet, til å rekonstruere det forhistoriske landskapet og til å sette funn og fortidsminner inn i dette landskapet, å levendegjøre det. Disse evnene kom særlig til uttrykk i den mange bygdebøkene han skrev, for Skjeberg, Rygge, Kråkerøy, Glemmen og Sarpsborg. Her forenes geologi og arkeologi, koblingen mellom naturgrunnlaget og bosetningen på en besnærende måte. Vi møter kulturlandskapet lenge før dette ble et moteord og et allment utbredt begrep. ”Naturen er ryggraden i min arkeologi. Jeg kan se på et landskap hvilke muligheter det er for bosetting”, har han en gang sagt.

Denne følelsen for landskapet preget også Erlings interesse og engasjement innenfor fornminnevernet og kultur- og landskapsvernet i vid mening. Det skjedde lenge før dette ble en byråkratisk velorganisert virksomhet. Erling var aldri fornøyd bare med at en gravhaug eller –røys, en boplass eller en helleristning var fredet. Det var først når landskapet omkring ble sikret mot utbygging, når fortidsminnene fikk ligge mest mulig urørt i kulturlandskapet, at enkeltminnene fikk større betydning. Også her var han forut for sin tid. Det gikk mange år

før kulturminneloven kom til å inkludere også kulturmiljøer, ikke bare enkeltminner eller samlinger av slike. Erling har en gang sagt at "fortidsminner er grøntområder med poeng." Han var flinkt til å snakke så folk forsto.

Erling Johansen kom i kontakt med arkeologien og fagmiljøet ved Universitetets Oldsaksamling under andre verdenskrig. Han ble hurtig "oppdaget" av Gutorm Gjessing og A.W. Brøgger. De oppmuntret ham til å gå videre på en arkeologisk løpebane, og rørleggertangen ble erstattet med graveskjeen. For at han skulle kunne gjøre faget også til et levebrød, ble han i 1951 ansatt som statsstipendiat. I over 50 år har han hatt sin nærmeste faglige tilknytning i Oldsaksamlingen.

I 1972 unnfanget Erling ideen om å bruke Isegran i Fredrikstad som arkeologisk stasjon for Universitetets Oldsaksamling, dette stedet som kan føre sin historie tilbake til Alv Erlingsson på slutten av 1200-tallet. I 1973 undertegnet Fredrikstad kommune og Universitetet i Oslo en avtale om en arkeologisk feltstasjon. Siden den gang var dette stedet Erlings hjertebarn. Hans 80-årsdag sist år markerte på en måte slutten på et langvarig arbeid med å restaurere og tilbakeføre stedet, dets bygninger og festningsverker, dels til sin opprinnelige skikk, dels for å utvikle stedet til en moderne feltstasjon, et forskningssted og et stede for seminarer, møter og festlige sammenkomster. Isegran har vært møteplass for tusener fra inn- og utland, og Erling har i alle disse årene vært den selvskrevne "stasjonsbestyrer". Det er mange som har gode minner fra samvær med Erling nettopp her. Slik ble Erling aldri riktig pensjonist. Isegran var hans annet hjem og arbeidsplass helt til siste dag.

Erlings innsats som fagmann, eminent formidler og seriøs kulturverner ble høyt verdsatt og respektert. Dette ga seg synlige utslag i de mange hedersbevisninger som ble han til del. Han ble medlem av Det Norske Videnskaps-Akademi, æresdoktor ved Universitetet i Bergen og ridder av St.Olavs Orden. Han fikk også en rekke priser, bl.a. Forskningsrådets pris for populærvitenskapelig formidling og Fredrikstad bys kulturpris. Fra 1990 har han vært honorært styremedlem i Norsk Arkeologisk Selskap og deltatt aktivt i styremøtene.

Nå når Erling har gått bort, er det mange som har mistet en god venn, og ennå flere som vil savne ham som den inspirerende forteller og inspirator som han var. Alle har vi fått mye av ham. Hver i sær har vi de mange gode minnene om ham og om samværet med ham, som vi vil ta vare på. De vil leve lenge.

Nye perspektiver på eldre steinalder i Finnmark - En studie fra indre Varanger

Varanger er usedvanlig rikt på kulturminner fra alle historiske og forhistoriske epoker. Allerede på 1840-tallet studerte handelsmann Andreas Nordvi samiske urgraver i Nesseby, og etter at Anders Nummedal i 1925 «oppdaget» den sk. Komsakulturen har det vært forsket på steinalder. Likevel kunne jeg i 1998 registrere en mengde eldre steinalders lokaliteter på sørsiden av Varangerfjorden, se *fig. 1*. Jeg samlet inn data om boplassenes størrelse, antall tuffer, teltringer og andre strukturer, men først og fremst råstoffbruk. Analysene av dette stoffet ble delt i to hovedområder. På den ene siden kunne jeg gjennom kvantitative og statistiske analyser av bergartsmateriale påvise endringer i littisk (av gresk *lithos* = stein) råstoffbruk

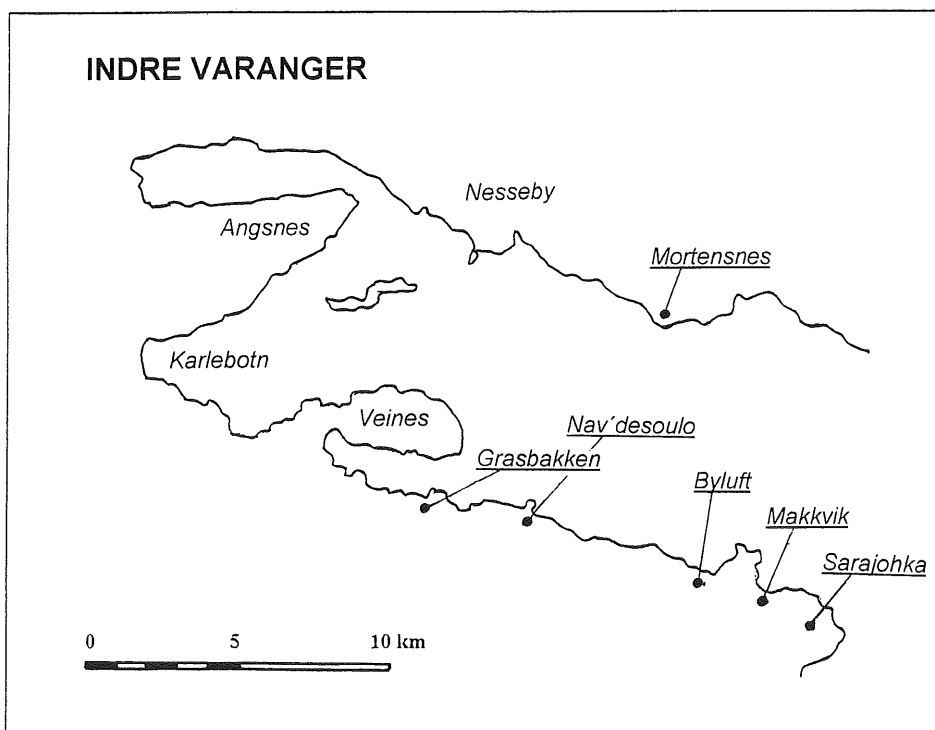

Fig.1. Kart over undersøkelsesområdet.

over tid. På den andre siden kunne jeg gjennom en kombinasjon av kvantitative og kvalitative metoder også påvise endringer i bosettingsmønstrene ned gjennom årtusnene. I rommet gir materialet også muligheter til sammenlignende studier med andre områder, både i Finnmark og lenger sør. På grunnlag av dette kan jeg bringe til dels nye perspektiver på endringsprosesser i Finnmarks eldre steinalder.

Bakgrunnen

Fra mai til september 1998 registrerte jeg 98 eldre steinalders lokaliteter på strekningen Gandviken – Angsnes i Varangerfjorden. Landskapene på sørsiden av fjorden er preget av avrundete berg og koller med avsatte løsmasser i mellom. Kystlinjen kjennetegnes av buker og mindre vikar, samt enkelte holmer og skjær. Berggrunnen er sammensatt av hardt grunnfjell som gneis og vulkanske bergarter som granitt. Bildet på *fig. 2* viser en boplass i dette miljøet. Nordsiden gir et helt annet inntrykk, noe som skyldes sedimenter avsatt i Prekambrium og Kambrium. Dette gir landskapene en mye roligere form og en kystlinje med jevne linjer. Bergartene består av konglomerat, tilitt, sandstein, skifer og dolomitt (Schanche 1988:21). I konglomeratene finnes «boller» av kvarts, kvartsitt, feltspat og chert. De sedimenterne bergartene når nesten over til sørsiden slik at både Angsnes og Veines har samme berggrunn som nordsiden, se bildet på *fig. 3*. På nordsiden av fjorden er jordsmonnet nokså tykt

Fig. 2. Boplass fra sørsiden av fjorden, 65 m over havet.

Fig. 3. Utsikt mot Veines.

og her gror bjørkeskogen tett. På sørsiden gror bjørka helst i små dalsøkk et stykke innefor strandsonen. Veines er nesten skogløst mens Angsnes har noe mer skog.

Boplassene og lokalitetene finnes igjen i løsmasser på nes, eid, bukter og ellers på åpne plasser. Mange lokaliteter er helt fri for jordsmønn mens andre kan være noe tilgrodd. Steinredskaper og en mengde avslag etter produksjon av disse ligger derfor åpent i dagen. Det samme gjelder tufter, teltringer, røyser og andre strukturer, og det er disse funnene som var utgangspunkt for undersøkelsene. Og med ØK-kart og standardskjemaer undersøkte jeg mulige lokaliteter fra 25 meter over havet (m.o.h.) og opp mot den marine grense ved ca. 90 m. Alle undersøkte oldsaker (artefakter) ble lagt så nøyaktig som mulig tilbake på plass.

Sakene ble katalogisert etter betegnelse *bergkrystall*, *kvarts*, *kvartsitt*, *chert*, «*dolomitt*», *flint* og *andre*. I all hovedsak er dette mineraler i kiselgruppen med formelen SiO_2 og består av forskjellige varianter av kvarts og kalsedon. Bergkrystall, melkekvarter, rosenkvarter, citrin og røykkvarter er alle varianter av samme mineral (Hamilton m.fl. 1975:128). Jaspis, flint, chert, agat osv. er varianter av kalsedon, også dem med samme formel som kvarts (Ibid:130). Kvartsittene er metamorfe bergarter som hovedsakelig består av tett sammenpakkede kvartskorn (Ibid:188). «Dolomitt» er en betegnelse som ble brukt av Simonsen (1961) og disse bergartene kan bestå av silifisert skifer eller tuff. Når jeg valgte betegnelser som *bergkrystall*, *kvarts* osv., er det fordi disse betegnelse er vanlige blant arkeologer i felt. I tillegg til dette noterte jeg artefaktenes farge, grad av gjennomsjennelighet og kvalitet. Det siste går på finhetsgrad og hvordan materialet spalter. Et eksempel her er skillet mellom

«glatt» og mer grovkornet eller krystallinsk kvarts. Når jeg har valgt å ta utgangspunkt i hvordan artefaktene ser ut, kjennes i hånden og hvilke egenskaper de har, er grunnen at dette er egenskaper som høyst trolig også hadde betydning for dem som en gang arbeidet med disse materialene.

Etter innsamling av data i felt ble den prosentvise sammensetningen av råstoffene beregnet. Her ble også prosentvise andeler av kjerner/redskaper, flekker, artefakter med vannrullet overflate og artefakter med bruksspor beregnet.

I de følgende analysene inngår data fra 4600 steinartefakter, 36 hustuffer, 19 teltringer, 11 røyser/graver og 13 andre strukturer fordelt på 98 lokaliteter fra de minste på 1 m² og 6 artefakter opp til den største på 2000 m² og et beregnet antall artefakter på ca. 8000. Disse data er så ført inn i to datamatriser. Matrise nr. 1 har 21 variabler for hver av de 98 lokalitetene, matrise nr.2 har 20 variabler. Dette danner så grunnlaget for de kvantitative analysene i tid og rom slik de kommer fram i figurene og kartskissene. Dette igjen danner grunnlaget for kvalitative analyser av de enkelte lokaliteter, boplassmønstre og endringer i tid og rom. Det danner også grunnlag for sammenlignende studier med andre områder, samt kommentarer til tidligere forskning på området. En slik kvantitativ og standardisert analyse er meget kostnadsbesparende i forhold til mengden opplysninger som kan leses ut av den. Og resultatene er til dels overraskende og de kan kaste nytt lys over eldre steinalder i Finnmark.

Presentasjon av bergartsmaterialet: strandlinjedatering

Landhevningen etter siste istid gir visse muligheter for tidfesting av boplasser. Boaz (1999:14) understreker at landhevningen gir «..«cleaner» coastal sites, sites with fewer occupations, that are more conducive to intrasite analyses and refitting than the incredibly large and complex coastal sites found in other regions». Dette bygger imidlertid på den grunnleggende premiss at boplassene var anlagt ved daværende strand. Da mine analyser i stor grad bygger på nettopp strandlinjedatering, bør denne premiss vurderes før vi går videre. Angående de sk. Fosna-boplassene i Trøndelag sier for eksempel Pettersen (1999:156): «Practically all the sites in the coastal area were situated near the shore during their occupation». Når det gjelder forholdene i nord, har Barlindhaug (1996) foretatt en korrespondanseanalyse av tidlig eldre steinalders boplasser i Troms. Hun skriver (Ibid:64): «Analysen viser klart at gode havner har vært en prioritert lokaliseringsfaktor». Også Bjerck (1989) og Bergsvik (1991) framhever havner som en sentral lokaliseringsfaktor. Dette knytter boplassene til strandsonen.

Et annen viktig faktor var god utsikt til de nære havområdene. Boplassene er derfor i hovedsak anlagt på tidligere nes og eid (Barlindhaug 1996:69). Dette gjelder også for undersøkte boplasser i Finnmark, for eksempel på Mortensnes (Schanche 1988:126-127), Sarnes (Thommesen 1996:236) og Slettnes (Hesjedal m. fl. 1996:136-137,141). Fra disse plassene foreligger også ¹⁴C-dateringer som bekrefter sammenhengen mellom høyde over havet og alder. At mange boplasser også er anlagt på halvøy, øyer og holmer understreker også kra-

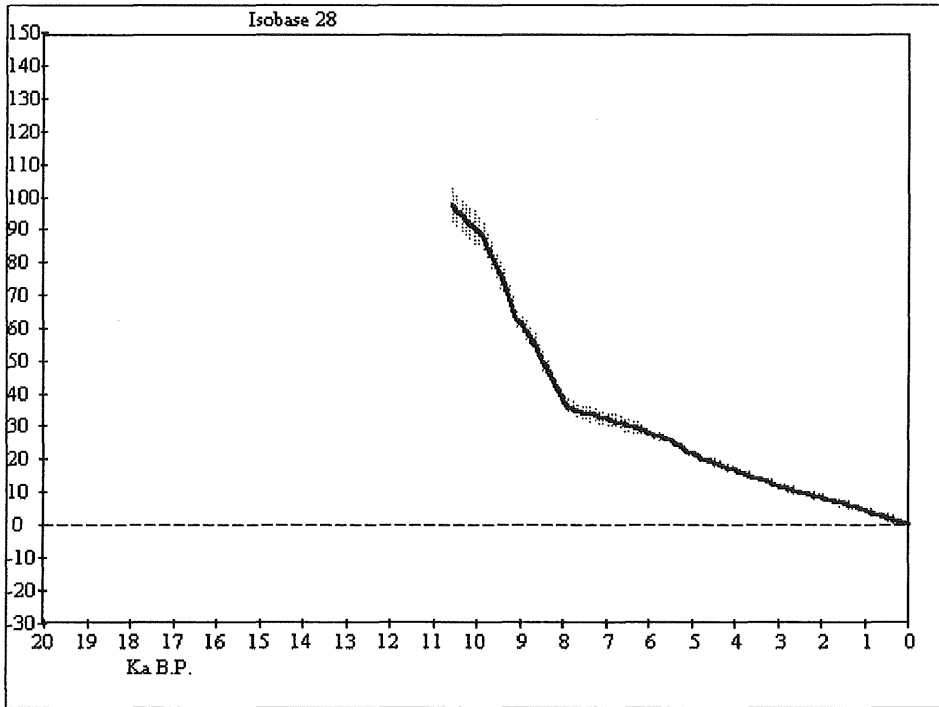

Fig. 4. Landhevningskurven for indre Varanger.

vet om lett adgang til havet. Lokalitetene ligger dermed svært eksponert for vær og vind. Men, som Barlindhaug påpeker (1996:70, etter Bjerck 1989:72-75), kunne dette forebygges gjennom hus og klær, mens gode havner og utsikt ikke kunne lages. Hennes analyser viser også at direkte tilgjengelighet til baklandet fra boplassene ikke har vært prioritert (ibid.:54). Dette viser også til orientering mot sjøen. Engelstad (1989) slår også fast at nesten alle «Komsa»-boplasser er kystnære. Og som mine analyser nedenfor vil vise, oppstår det helt klare skiller i råstoffbruken på spesielle høyder over havet. Dette bekrefter indirekte at boplassene var strandbundet: et slikt mønster kunne ikke oppstått om lokalitetenes forhold til sjøen var tilfeldig. Dermed bør det kunne fastslås at høyde over havet gir et rimelig sikkert holdepunkt for en lokalitets alder.

De forskjellige råstoffene

De østligste lokalitetene i denne undersøkelsen ligger like nord for Gandviken, se *fig. 1*. Herfra og innover forbi Makkvik, Byluft, Gressbakken, Veines, Karlebotn og utover til Angsnes ble registreringene foretatt. Denne kystlinjen ligger for øvrig parallelt med isobase 28 og landhevningskurven for denne vises på *fig. 4*. Overgangen fra eldre til yngre steinalder ser ut

Beregnet totalt antall artefakter. Tilsammen: 56 465

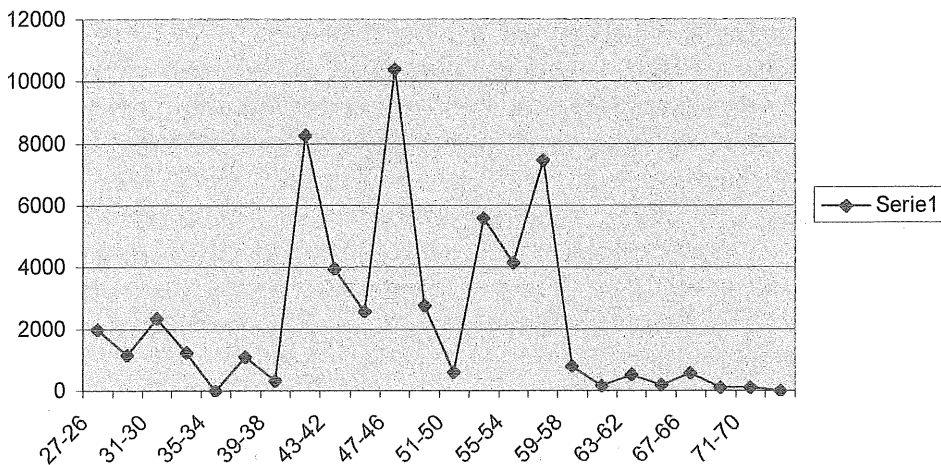

Fig. 5. Kurve over antall artefakter fra 26 til 73 m.o.h.

til å skje ved ca. 25 m.o.h. og derfor konsentrerte jeg undersøkelsene fra denne høyden og oppover i terrenget. Alle funnene ble gjort mellom 26 og 73 m. Riksveien har nok «tatt» noen lokaliteter og enkelte kan være overgrodd. Men de aller fleste plassene ligger trolig på godt drenerende grunn hvor jordmonnet også i dag er sparsomt. Også steinalderfolkene krav om god utsikt med følgende eksponering for vær og vind gjør det lite trolig at mange plasser er overgrodd. Ut fra disse vurderingene har jeg trolig registrert mellom 50 og 75 % av de lokalitetene som en gang har vært benyttet. Et fåtall boplasser mellom Gandviken og Nyelv er tidligere registrert på ØK-kartene uten at det har vært foretatt oppsamlinger. De er derfor med i analysene. På denne strekningen er imidlertid enkelte plasser undersøkt av Odner (1966). Hans anvisninger er usikre både når det gjelder lokalisering og høyder over havet, men trolig er hans «Makvik 1» og «Makvik II» med i mine analyser. Uansett var Odner bare interessert i redskaper slik at alle avslag ligger tilbake og gir mening når det gjelder råstoffbruk. De er derfor tatt med. I Karlebotn har Nummedal og Simonsen undersøkt flere boplasser. Av disse er Simonsens «Karlebotn SV-øvre» og «Holmen» (Simonsen 1961:64 og 54) med i mine analyser. Disse ligger delvis i sandfluktområder slik at nye artefakter var dukket opp da jeg undersøkte dem.

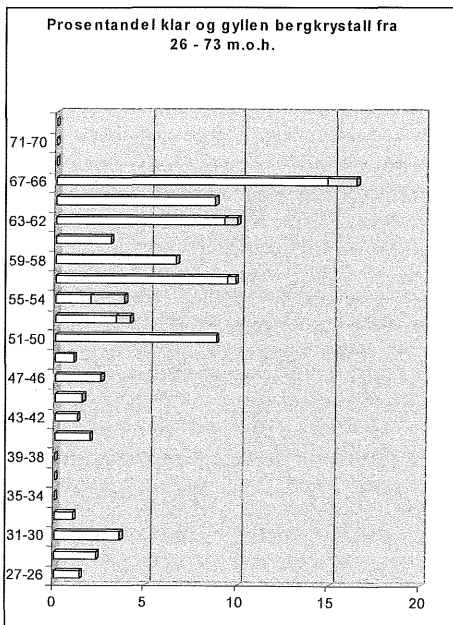
Før jeg går i gang med å presentere de enkelte råstoffene, må et par ting presiseres: På de største boplassene hadde jeg ikke tid til å undersøke det totale antall artefakter. Jeg prøvde derfor å velge ut et representativ utvalg i form av 3, 4 eller 5 m² og registrerte alle steinsakene som falt innefor disse. Faren for at dette har ført til store skjevheter i de relative forhold mellom råstoffene anser jeg for liten. På den annen side gir ikke de registrerte artefaktene et riktig bilde av det totale antall steinsaker. Dette har jeg kompensert for i *fig. 5* hvor et anslag over gjennomsnittlig antall artefakter pr. m² er multiplisert med boplassens utstrekning i

antall m². I dette anslaget er kompensert for grad av tilgroing. Dette må forklares litt nærmere. Mange lokaliteter er helt avblåst med artefakter opp i dagen. På andre kan deler av lokaliteten være tilgrodd av lyng. I anslagene tenker jeg meg hvor mange artefakter som ville ligget i dagen om hele lokaliteten var avblåst, altså ikke utgravd.

Som det går fram av figuren, kan det leses noen skiller i dette materialet: fra 68 til 67 m.o.h. skjer en merkbar økning i antall artefakter, fra 58 til 57 m en kraftig økning mens det fra 40 til 39 m opptrer en relativt sterk reduksjon. Nedenfor skal jeg utdype dette.

Bergkrystall

Den prosentvise fordeling av råstoffene er basert på de 4600 enkeltartefaktene som er ført inn i matrisene. Tallene baserer seg altså på enkeltstykker, små som store. En registrering av

f. eks. tyngde eller masse ville kanskje gitt andre resultater. Dette var imidlertid umulig å gjennomføre i praksis slik mine undersøkelser var lagt opp. På den andre siden vil utgangspunktet med enkeltstykker kanskje kunne fortelle noe om det antall slag, altså den mengde arbeid som har vært anvendt på de forskjellige råstoffer. Fig. 6 viser den prosentvise fordeling av bergkrystall på forskjellige høyder over havet. Vi ser her at dette råstoffet først kommer inn på 67 m.o.h., altså på samme høyde som den første økningen i totalt antall artefakter, som vist i fig. 5. Nå er imidlertid antall steinsaker over dette nivået svært lite, til sammen bare 238 enkeltstykker. På den andre siden er det på 66/67 m talt inn 20 enkeltstykker bergkrystall og prosentandelen er på 16,4. Mellom 67 og 53 m er det også små andeler av gyllen bergkrystall i materialet. Ned mot 40 m faller andelen bergkrystall forholdsvis jevnt for å bli helt borte mellom 39 og 33 m. Mellom 33 og 26 m er det registrert 16 enkeltstykker.

Fig. 6. Forekomsten av bergkrystall på de forskjellige høyder.

Kvarts og kvartsitt

Disse råstoffene er satt sammen for å illustrere deres nærmest motsatte «bevegelse» ned gjennom landskapene, se fig. 7. Fra 73 til 68 m er kvartsitten nærmest enerådende. Så, ved

Fig. 7. Forekomsten av kvarts og kvartsitt.

67 m, på samme nivå som bergkrystallen kom inn, tar kvartsen over for å være det ledende rådstoffet på de resterende nivåer. Fra 37 til 26 m er forholdet mellom kvarts og kvartsitt nærmest omvendt av forholdet i øverste del. I dette området er det også en overvekt av krys-tallinsk kvarts av dårligere kvalitet.

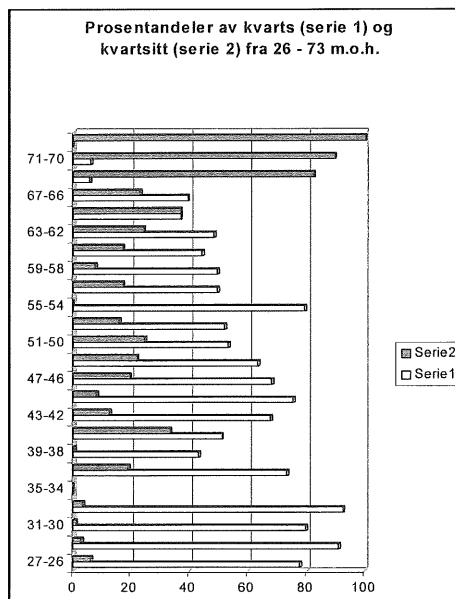
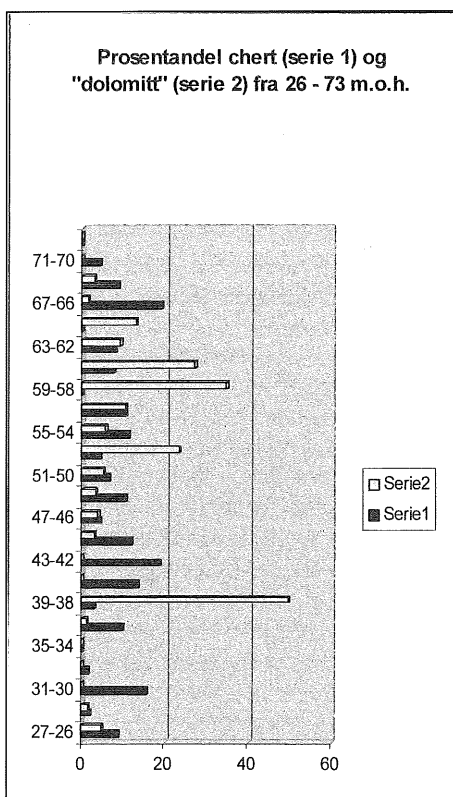

Fig. 8. Forekomsten av chert og «dolomitt».

Chert og «dolomitt»

Disse to råstoffene viser en jevnere spredning. «Dolomitten» er riktignok beskjedent representert i den øverste delen og kommer først inn med en viss andel ved 65 m. Den får en foreløpig topp ved 59/58 m og har et «plutselig» maksimum på 39/38 m hvor den forekommer på flere lokaliteter. På 37 m forsvinner den nesten helt for å øke ørlite på nederste nivå. Cherten er nokså jevnt representert på alle nivåer, se fig. 8.

Andre egenskaper ved bergartsmaterialet

Neste illustrasjon, fig. 9, viser forekomsten av flekker og artefakter med flater som er vannrullet. Med «flekker» menes her både «ekte» flekker med trapesoid tverrsnitt og flekkelignende avslag med trekantet tverrsnitt. Kriteriene er at lengden er minst det

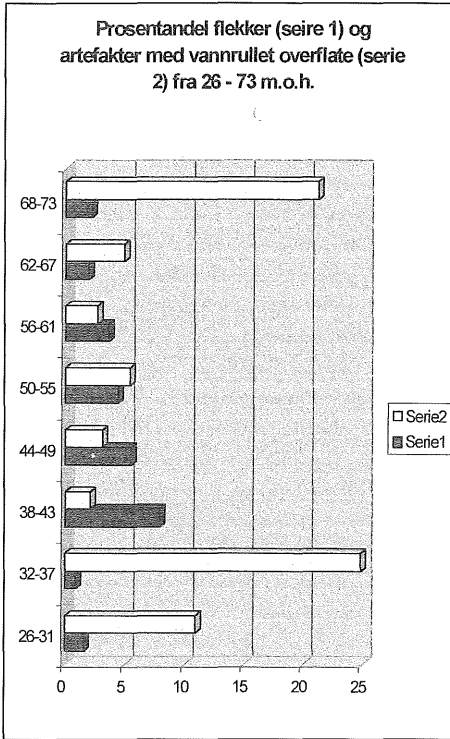
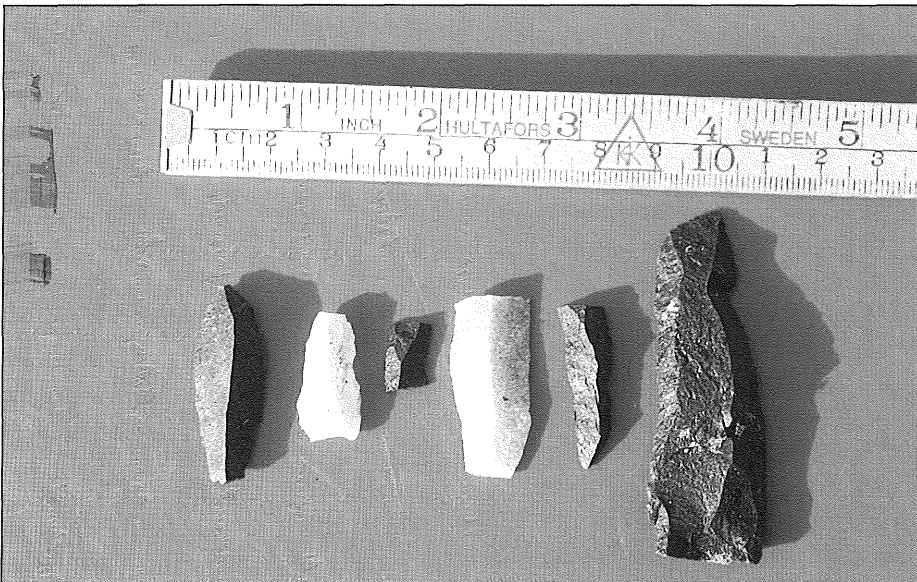

Fig. 9. Forekomstnr av flekker og steinsaker med tegn på vannrulling.

dobbelte av bredden og at langsiden er tilnærmet parallelle. De ble slått av spesielle flekkkjerner og trolig produsert i større kvanta. Flekkene kan ha blitt satt inn i spyd og harpuner av tre og bein for å gi større skjæreevne slik at viltet raskere skulle forblø. Se bildet på figur 10.

Med vannrullet menes her at råstoffet opprinnelig ble funnet i form av rullesteiner i fjæra. Dette viser seg ved at en del av rullesteinens opprinnelige overflate sitter igjen på avslaget eller redskapet. Og som det framgår av fig. 9, opptrer flekker og saker med spor av vannrulling nærmest omvendt proporsjonalt. Mellom 73 og 68 m har over 20 % av artefaktene tegn på vannrulling. Ved 67 m skjer en betydelig reduksjon som holder seg ned mot 38 m. Fra 37 m øker andelen brått til nesten 25 %. Nettopp her skjer en helt omvendt reduksjon i andelen flekker fra en topp på 43 – 38 m til en bunn mellom 37 og 32 m.

Fig. 10. Store og små flekker.

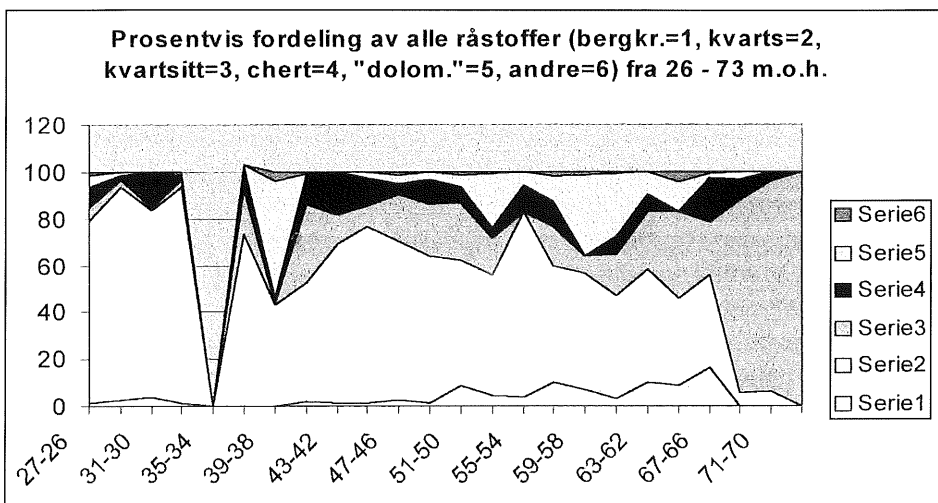

Fig. 11. "Volumet" av de forskjellige råstoffene.

Foreløpig sammenfatning

Materialet byr altså på flere temmelig brå endringer. Dette blir kanskje enda klarere når alle råstoffene framstilles forholdsmessig som i fig. 11. Her vises det relativt klart at vi i hovedsak står overfor to høydenivåer, og følgelig to tidspunkter hvor det skjer betydelige endringer:

1): Ved ca. 67 m.o.h. Over dette er andelen av kvartsitt 90,6 %. Over 67 m er det heller ikke bergkrystall, mens dette materialet nettopp på 67-66 m kommer inn med sin største andel. Over 67 m er andelen av kvarts 4,1 % mens den på 66-67 m stiger til 39,3 % for så å øke forholdsvis jevnt nedover i terrenget. Fra 65 m og nedover skjer det også en markert økning i «dolomitt». Mellom 73 og 68 m er andelen artefakter med vannrullede flater på over 20 %, mens den mellom 67 og 38 m er godt under 5%.

2): Ved 40-37 m.o.h. skjer igjen betydelige endringer. Bergkrystall og «dolomitt» forsvinner samtidig som kvarts blir nesten enerådende. Av kvartsen er det også en større andel enn tidligere av krystallinske typer som spalter dårlig. Kvartsitten blir nesten også borte og artefakter med vannrullede flater øker til nesten 25 %.

Hvis vi så lar materialet tale for seg selv, deler det seg klart inn i tre perioder: periode I fra 73 – 68 m.o.h., periode II fra 67 til 40 m.o.h. og periode III fra 39 til 26 m.o.h. Vi ser da straks at periode I og III har store likheter: for det første markert ensidighet i råstoffbruken, i fase I kvartsitt og i fase III kvarts. For det andre stor andel av vannrullet materiale.

Ut fra landhevingskurven på figur 4 kan nivået mellom 37 og 40 m.o.h. dateres til tiden mellom 6900 og 7800 BP (BP = *before present*, før nåtid). Dette tilsvarer år 6000-6800 f. Kr. 67 m kan dateres til rundt 9000 BP (ca. 8000 f. Kr.) (På 34 og 35 m.o.h. ble det for øvrig ikke registrert noen lokaliteter). Dette stemmer forbausende godt med de skiller Bjørnar Olsen (1994), og andre, setter mellom fasene i eldre steinalder. Ifølge ham markerer nettopp 9000

BP overgangen fra fase I til fase II (Olsen 1994:31), et tidspunkt som også markerer skillet mellom preboreal og boreal tid. Overgangen til fase III setter han til 7500-7000 BP, eller rundt 6300 f. Kr. (Olsen 1994:34). Hans og andres inndeling i faser har bygget på typologiske og teknologiske endringer, f. eks. overgangen fra tangespisser til mikroflekketeknikk og koniske kjerner, så opphør av mikroflekker og tilkomst av tverrspisser osv. At typene også kan være noe usikre som markører for de forskjellige epokene viser lokaliteter som Sælenezhøgda ved Karlebotn hvor typer fra alle tre faser er representert (Simonsen 1961:27-34). I denne sammenheng er mitt materiale viktig i det variasjoner i råstoffbruken såpass tydelig underbygger antakelsen om tre perioder gjennom eldre steinalder.

Her må bemerkes at mitt materiale mellom 73 og 68 m.o.h. bygger på et meget tynt materiale; til sammen bare 96 artefakter fordelt på 5 lokaliteter. Dominansen av kvartsitt synes uansett relevant. For øvrig kan 73 m.o.h. dateres til ca. 9300 BP og dermed kan fase I i dette området strekke seg over «bare» en 300 års periode. Uansett synes aktiviteten å ha vært meget beskjeden og det gjennomsnittlige antall artefakter for hver annen meter kan ifølge tallmaterialet bak *fig. 5* beregnes til 79. Ved 67 m skjer en relativt sterk økning. Fra denne høyden og ned til 57 m., som tilsvarer ca. 8600 BP, er gjennomsnittlig antall artefakter pr. annen meter 455. Som det framgår av *fig. 11* er det også en viss balanse mellom råstoffene i denne perioden. Fra 57 m skjer det en dramatisk økning i antall artefakter. Herfra og til og med 40 m er det gjennomsnittlige antallet pr. annen meter hele 5120, vel en tidobling fra perioden før. Så skjer et betydelig fall: fra 39 til 26 m er gjennomsnittstallet 1167. Rent mengdemessig deler materialet seg dermed i fire perioder hvor fase II synes å dele seg i en tidlig og en sen periode.

Selv om mitt materiale klart synes å styrke den rådende periodeinndeling av eldre steinalder, vil jeg senere komme med helt andre tolkninger av disse periodene enn det som er vanlig. Dette gjelder særlig periode II og III. Her vil mitt materiale og tolkning av boplasstyper og boplassmønstre komme inn. Men først er det praktisk å gå gjennom forskningshistorien fordi denne i så stor grad dreier seg om det littiske materialet. Deretter vil jeg gå inn på nyere forskning både i nord og sør hvor også boplasstyper og bosetningsmønstre spiller en rolle.

Forskningshistorie: mellomkrigstiden

Før 1925 var Nord-Skandinavias forhistorie ikke eldre enn 4000 år. Dette var sent befolkede utkantstrøk som kun viste en svak avglans av de store kultursentre i sør. Dette endret seg drastisk da geologen Anders Nummedal samme året steg i land på kaia i Alta. Han hadde studert Fosna-boplasser på Vestlandet og det tok bare et par timer før den s.k. Komsa-kulturen var «oppdaget». Han daterte funnene til 7000 f. kr. og med et slag satt Finnmark med sporene etter Norges eldste bosetning. I sin bok «Le Finnmarkien» knyttet Nummedal kulturen til europeisk, og særlig fransk paleolittikum (eldre steinalder) og osloarkeologen Anathon Bjørn fremsatte den dristige teori at dette var «overvintre», folk som hadde overlevd istiden på en liten landstripe mellom is og hav. Det skulle forklare funnenes «primitve» trekk; her hadde en

isolert gruppe av Europas urbefolkning levde i kulturell isolasjon gjennom kanskje titusenvis av år. Dermed var bildet av Nord-Skandinavia som primitivt, statisk og historieløst tegnet.

Nummedal tok selv ikke noe klart standpunkt til når Komsakulturen hadde kommet til Finnmark. Men likevel vektlegger han funnenes paleolittiske trekk. Han mente nemlig å gjenfinne trekk både fra fransk mellom-paleolittikum (Mousterien) og fra stein-paleolittikum (Magdalenien og Aurignacien) (Nummedal 1926 og 1929). For å belegge dette standpunktet ble særlig store artefakter av grovkornet, rød kvartsitt framhevet. Dette råstoffet forekommer da også på en del lokaliteter på ytterkysten som Smellror ved Vardø og Repvåg i Porsanger (Olsen 1994:28). Nummedal selv brukte sjelden begreper som «primitiv» eller «tilbakestående» om sine funn. Tvert om skriver han i en noe kryptisk kommentar: «Finnmarksfundene reiser ... en rekke spørsmål der krever nye undersøkelser for å kunne besvares. Bærerne av Aurignac-kulturen i Mellemeuropa var den høitstående Cro-Magnonrase. Den berømte svenske arkeolog Montelius mente at de reneste ætlinger av denne rase, finner man i våre dager på den skandinaviske halvø» (Nummedal 1927:266-267).

Anathon Bjørn (1928) hevdet at Komsakulturen måtte være av østlig opprinnelse. Undersøkelser fra Mongolia, Nord-Kina og Sibir hadde brakt for dagen et nesten identisk inventar med mye kvarts. Bjørn beskriver hvordan kulturen langsomt spredte seg mot vest og nord. Slik kom den stadig fjernere fra utgangspunktet, stivnet i sin form og bevarte slik de gamle tradisjoner. Siden ble Mähren aktuelt da man her fant materiale som kunne assosieres med Komsa (Bjørn 1931:227), men siden de begge var såpass like, måtte de begge være «båret» av samme folkerase, nemlig «kortsalleblokken» i Asia (Ibid:229). Komsakulturen hadde så vandret sørover langs norskekysten til Møre der den jo er kjent som Fosnakulturen (Bjørn 1931:229). Seinere innvandret de høytstående germanere, og en dualisme mellom dem og de kulturelt meget lavtstående «fenni» oppsto. De siste skulle være et opprinnelig urfolk i Norden som ennå levde videre i form av vestlendinger og «sjøfinner» (Schanche 1997:26-28). I en fotnote karakteriserer svenske O. Rydbeck Komsakulturen som «the primitive, chronologically undetermined dwelling culture in the Norwegian Finnmark» (Rydbeck 1930:56). Han hevdet at de sk. boplassfolkene kom til Norden via Nordsjølandet. Ved inngangen til yngre steinalder ble så de sørlige og sentrale deler av Skandinavia invadert av sk. megalittfolk, som var høyreiste og kraftige. De var bedre rustet, både med våpen og kultur og fordrev boplassfolkene nordover.

Omtrent samtidig skilte Petersen (1930) Komsa- og Fosnakulturen fra hverandre. Den siste var nemlig en utløper av sørlig paleolittiske og mesolittiske kulturer (mellomsteinalder) og den kunne følges videre inn i yngre steinalder. Komsakulturen var bare en avgrenset episode uten videre konsekvenser for norsk besetningshistorie (Tansem 1998:16). Dette skulle etter hvert bli det vanligste synet blant norske arkeologer. Det ble framhevet at de arktiske kulturer var så perfekt tilpasset miljøet at de nærmest var ute av stand til å utvikle seg. Dette skulle forklare Komsakulturens arkaiske preg (Bøe 1931:436). Dette ble fulgt opp av Brøgger (1934) som karakteriserte Komsa som en ensidig skraperkultur, for skraperen var selve «sentralredskapet» for disse folkene. De var ikke i stand til å utvikle seg og forsvant sannsynligvis «øst og inn i glemnelsen» (Tansem 1998:19).

På den internasjonale arkeologikongressen i Oslo i 1936 ble så Komsakulturen presentert ved Bøes og Nummedals «Le Finnmarkien. Les origins de la civilisation dans l'extrême-nord de l'Europe», 1936. Boka presenterte 61 boplasser gjennom over hundre plansjer og fotografier. De geologiske, kronologiske og typologiske forhold blir nøye gjennomgått og forfatterne konkluderte med at Komsakulturen hadde kommet til Finnmark mellom 16 000 og 10 000 år før nåtid. Redskaper og teknikk vitnet om en heterogen kultur med to hovedelementer – en makrolittisk og en mikrolittisk. Opphavet ble nå satt til Russland; boplassen Borchewo I, som ble ansett samtidig med fransk Magdalènen, var meget lovende. Her fant man samme blanding av gamle og nye former som på Komsaboplassene. Den geografiske avstanden var heller ikke så avskrekkende. Forfatterne mente også å se et brått brudd i Komsafolkene tilstedeværelse i Finnmark. De framsatte den hypotese at Komsafolket, som eksimoene, var totalt avhengig av ett dyr: selen. Selen igjen var avhengig av kulde for å overleve. En varmeperiode ville derfor være katastrofal: næringsgrunnlaget ville forsvinne. Enten måtte man da dra sin vei eller tilpasse seg de nye forhold. Det siste ble ansett umulig, den arktiske konservatisme tatt i betraktning. De hadde derfor trolig vandret ut, og skulle man lete etter deres etterkommere, pekt Kola og Hvitesjøen seg ut (Bøe og Nummedal 1936:255).

Engelske J.G.D. Clarck (1936:70) mente Komsakulturen hadde innvandret til Finnmark ved istidens slutt og mente at de tre «tangespisskulturene» Lyngby, Fosna og Komsa var sterke og endog påvirket megalittkulturene. Til Komsakulturens teknikk og redskaper bemerket han: «A marked feature of the industry is the skill in the production of flakes and even of blades in materials often of the most intractable nature» (ibid:68). Slik røpet han en langt mer positiv holdning enn vanlig var blant norske arkeologer. Her til lands ble imidlertid Bjørns forslag om østlig opprinnelse omfavnet av de fleste (Tansem 1998: 28) og Komsa omtalt som en paleolittisk «relikt»-kultur. Dette var konklusjoner som ble trukket på bakgrunn av et meget begrenset tilfang av oldsaker. Når man så i tillegg vekta de mest primitive formene (Olsen 1994:27), ble også folket tillagt «et meget alderdommelig trin av menneskets kulturutvikling» (Bøe 1937:148).

Etterkrigstiden

Gjessing skulle komme til å snu på flisa da han i «Norges steinalder» fra 1945 påpekte at Komsakulturen burde vurderes ut fra det materialet som ikke var tilgjengelig: alt av forgjengelig materiale som skinn, tre, bein og horn. De måtte ha hatt dugelige båter for å kunne ferdes på havet i disse strøkene. Og de måtte ha hatt fine og bekvemme klær til bruk i all slags vær. Hus måtte de også ha hatt; det var umulig at folk kunne klare seg med vindfang eller telt gjennom alle årstider. Gjessing kritiserte også Bøes og Nummedals formodning om den totale avhengighet av selen. Kjernen i dette spørsmålet var bremsel. I vegetasjonsfattige strøk var man i så måte avhengig av spekk. Men nå var det funnet tre ildsteder på Komsaboplasser med trekull fra bjørk eller dvergbjørk. Dermed kunne det neppe være temperaturøk-

ning som hadde fått Komsafolket til å vandre ut – «dersom de da *er* vandret ut» (Gjessing 1945:66). Seinere tok Gjessing (1951) et bredere oppgjør med det «materielle» kulturbegrepet i det han skriver at «kulturen består av de kjensler og målsettinger, de verdidommer og kunnskaper som bestemmer livsstilen. Derfor kan kulturen aldri observeres i det hele tatt; den er et mentalt fenomen ... En kultur kan aller minst vurderes bare på grunn av gjenstander... Ikke desto mindre ser en svært ofte at det blir dratt...vidtgående slutninger på grunnlag av et sterkt ensidig tilfang. Jeg tenker f. eks. på slike eldre steinalder-«kulturer» som Komsa- eller Fosna-«kulturene». Det eneste vi har bevart er noen steinredskap, og hvor tilmed bruken...ofte er uviss....Likevel drar vi slutninger om innvandringsveier og kultursammenhenger...»

Men vidtgående slutninger om opphav og vandringsveier kom likevel. I 1956 mente Ville Luho å se klare forbindelser mellom Komsakulturen og Askolakulturen i Finland. Og de hadde trolig et felles utspring i Mähren. Slik knyttet han Komsakulturen til nordtysk sen-Magdalènen – med Askola som bindeledd. Seinere har det vært konkludert med at Askola ikke kan karakteriseres som noen egen kultur (Tansem 1998:47).

På 50-tallet foretok så Povl Simonsen (1961) flere utgravninger i Varangerområdet. Det dreide seg stort sett om yngre steinalder, men enkelte boplasser, som han definerte som eldre steinalder ble også undersøkt. For Simonsen var råstoffvalget avgjørende. Han anså for eksempel «ovenfor Gropbakkengen» som en klar Komsaboplass. Inventaret her besto av skiveøkser, tverrspisser og mikroflekker (Simonsen 1961:76-80). Noen av redskapene var laget av grove råstoffer, mens andre var laget av finere og også med en finere teknikk. Dette kunne være innblanding fra en senere periode, eller en mer allsidig fase av Komsakulturen (ibid). En lokalitet på toppen av Hannoai´vi i Karlebotn betegnet han som en sikker Komsaboplass på grunn av «forkærligheden for den grove, kornede kvartsit» (ibid:56). På Sælenseshøgda ble det gravd ut tre hustuffer og en mødding. Fraværet av «..den grove, kornede kvartsit, som er så karakteristisk for alle eldre stenalders boplasser i Finnmark» (ibid:42) manglet her, og dette gjorde at Simonsen daterte lokaliteten til tidligste yngre steinalder. I dag blir denne boplassen gjerne datert til fase II av eldre steinalder, noe jeg kommer tilbake til nedenfor. Lokalitetene «Holmen» og «Karlebotn SV» betraktet han som tilhørende en overgangsfase mellom eldre og yngre steinalder (ibid:57).

På grunn av det han anså som overgangsformer, måtte Simonsen gå mot de tidligere påstander om at Komsakulturen hadde forsvunnet eller vandret ut. Og han gikk videre enn dette: «Hvis nogen del af den nuværende befolkning skal gjøre krav på at være stenalderfolkets efterkommere, helt eller delvis, må det ... være samene» (ibid:26). I «Varangerfunnene I», del to med tittelen «Antropologiske undersøkelser» gjør Torgersen og Getz (Torgersen m.fl.1959) rede for de menneskelige beifunnene i materialet. De konkluderer med at Finnmark var befolket med en urnordisk befolkningstype med røtter i det sørlige Norge (ibid:27). Simonsen (ibid:17-19) tok imidlertid avstand fra de resultatene antropogene var kommet fram til. Han understreket at språk, rase og kultur ikke nødvendigvis hørte sammen. «Bærerne» av den nordiske eller den samiske kultur kunne biologiske sett tilhøre en hvilken som helst rase. Etnisitet var nemlig en kulturell kategori. Ut fra dette trekk han den logiske kon-

klusjon at spørsmålet «Hvornår indvandrede samene?» var galt stillet. Det riktige spørsmålet var: «På hvilket tidspunkt opstod der et begreb, som vi har lov at kalde samisk?» (ibid).

I 1966 (eg. 1963) publiserte Odner sitt arbeid om «Komsakulturen i Nesseby og Sør-Varanger». På bakgrunn av typologiske studier og sammenligninger med andre mesolittiske kulturer prøvde han å finne Komsakulturens mest sannsynlige opphavsområde (Odner 1966:7). Han tar for seg 63 lokaliteter men legger hovedvekten på de 36 han registrerte selv. Når det gjelder opphavsområde konkluderer han med at «...forbindelsen (virker) særlig sterk med Fosna-området. Spesielt gjør dette seg gjeldende for pilespissene og mikrolittene». De siste er nemlig «...av så spesielle typer at de ikke kan tenkes å ha oppstått uavhengig av Fosna-kulturen» (ibid:132).

Vi ser her hvordan Odner er knyttet til mellomkrigstidens kulturkretslære. Men dermed kommer han opp i problemer i forhold til sitt eget materiale, konkretisert ved «kniver med krum retusjert rygg...» (ibid:131). Den er nemlig typisk «..for en rekke sen-paleolittiske kulturer fra Gravettien og Magdalenien» (ibid) og disses utløpere i Russland. «Slik forskningen ligger an i dag, er det ikke mulig for meg å forklare høyaktig hvordan typen er kommet til Finnmark. Den eneste forklaringen jeg kan gi, er at den i et område er blitt igjen som et relik fra de paleolittiske kulturer». I løpet av mesolitikum kan det så ha skjedd en «utstrømning» av typen, trolig fra «Swidérien-området i Polen».

I 1964 kommer imidlertid Odner med artikkelen «Erverv og bosetting i Komsakulturen» hvor verken alder, opprinnelse eller kulturtilhørighet er tema. Gjennom analogislutninger basert på samenes flyttemønster i området, og sine egne funn mener han å kunne se et bosetningmønster i forhistorisk tid. Han mente å se at boplassene i indre fjordområder i Varanger var større enn dem som lå på ytterkysten. De siste tolket han som sesongboplasser: på vårparten flyttet deler av den mannlige befolkningen utover for å fiske, sanke dun og egg, jakte på sjøfugl og sel (ibid:117-128).

Nyere forskning på eldre steinalder: hustuftene på Sæleneshøgda

Først vil jeg gå litt tilbake til Simonsen og tuftene på Sæleneshøgda ved Karlebotn. Hans «hus I» har en gulvflate med diameter 3 m. Oldsakene ble funnet i et tynt kulturlag (Simonsen 1961:27). I hus II er gulvflaten fra 2,6 – 2,9 m og det har ildsted i sentrum samt flere funn. Hus III er størst med gulvdiameter opptil 3,8 m. «Oldsagerne lå sterkt koncentreret omkring ildstedet», skriver Simonsen (1961:34). Husene hadde nokså kraftige voller. Like foran husene lå en mødding. «Om dyngens tilhørighet til husene kan der ikke herske tvivl, da laget, som oldsagerne er fundet i, kunde forfølges helt frem til husenes sydside» (ibid:37). Også her ble det gjort flere funn, bl.a. en «hulsleben skiferøks, trind, med tyk nakke» (ibid). (Ifølge Myklevoll (1997:66) finner man nordpå slipte, spissnakkede, ovale økser mellom 8000 og 3700 f. Kr. med et tyngdepunkt i eldre steinalder, fase III. Han henviser nettopp til øksa og øksefragmentene som ble funnet på Sæleneshøgda. Spissnakkede trinnøkser ser ut

til å forekomme mellom 5000 og 3000 f. Kr. (Mylkevoll 1997:69). Krumryggede huløkser ser også ut til å komme inn i slutten av eldre steinalder (ibid:69)).

Artefaktene i møddingen kan godt være utkastet fra husene. Men hvis vi sammenligner de forskjellige funngruppene inne og ute, er det ting som tyder på at det har foregått selvstendige aktiviteter utendørs. For gruppen «skiveskraper» er det for eksempel funnet én ute og sju inne (1 – 7), for flekker er forholdet 18 – 13, mens det for mikroflekker er 10 – 59! Dette inntrykket av innendørs mikroflekkeproduksjon styrkes ytterligere når vi ser på (mikro)flekkeblokker, for her er forholdet 0 – 19. Når det gjelder spisser er forholdet 16 – 11, og for andre kategorier er det også forholdsvis jevnt. Men når det altså gjelder flekker, og særlig mikroflekker, er det markert forskjell mellom ute og inne. Dette kan tolkes som en indikasjon på opphold gjennom både varme og kalde årstider. At husene er tydelig nedgravd, er utstyrt med ildsteder og har voller som indikerer solide vegger, tyder uansett på vinteropphold.

I tillegg til de tre hustuftene på Sæleneshøgda, er det funnet fire hustuffer på 42,5 m o.h. ved Starehnjunni 500 m mot vest (Engelstad 1989:334). En ¹⁴C-datering tatt i et aktivitetsområde utenfor tuft I ga 7710±480 BP (6300-7100 f. Kr.) og det ble funnet både flekker og mikroflekker. Både høyde over havet, dateringen og mikroflekkene viser til fase II.

Mortensnes og Slettnes

På Mortensnes i Varanger kan de undersøkte boplassene si noe om overgangene mellom periodene i eldre steinalder (Schanche 1988). På lokalitet **R12** er tverrspisser funnet i kontekst datert 5770±190 BP, eller 4403 – 4896 f. Kr. (ibid:78). Denne dateringen er fra en mødding på 27 m.o.h. Her er funnet fem eneggede spisser og sju tverreggede. Det ble også funnet tre flekkelignende avslag – dette i motsetning til R 10 på 37-41 m.o.h. hvor det ikke var noen spisser men 114 flekker og 21 flekkelignende avslag (Ibid:77). Et sted mellom disse høydene skjer altså overgangen fra flekker til tverrspisser. Vi har her også osteologisk materiale fra møddingen som viser 318 fragmenter av pattedyr, hovedsakelig sel og smågnagere, 504 fragmenter av fugl, hovedsakelig krykkje, polarlomvi og lomvi, og 4368 fragmenter av fisk, overveiende torsk + noe sei og mindre med hyse og lange. Terrestriske arter mangler nesten helt – bl.a. fantes ikke rein.

En gjennomgang av husstrukturer i forhold til høyde over havet viser følgende fordeling av tufter/teltringer:

44-42 m.o.h.= 16 tufter

41-37 m.o.h. = 8 tufter

36-33 m.o.h. = 0 tufter

32-31 m.o.h. = 7 tufter

30 m.o.h. = 3 tufter

29-27 m.o.h. = 0 tufter

Mellom 44 og 37 m har vi dermed 24 tufter, fra 36 til 27 m 10 tufter. Og som på sørsiden av fjorden ser det ut til å være et skille rundt 37 m, se nedenfor. På tross av dette skriver Schanche (1988:137): «I begynnelsen av eldre steinalder er boligene lite permanent konstruert, og kan bestå av telt. Etterhvert blir det en tendens mot mer permanente og nedgravde boliger», og videre: «Senere i perioden blir mer solide konstruksjoner, antakelig torvgammer, vanlige» (ibid:144). Dette stemmer dårlig med hennes eget materiale. Og som vi vil se nedenfor, stemmer det absolutt ikke med mitt.

Heller ikke under de store undersøkelsene på Slettnes, Sørøya ble det gjort funn som kunne tolkes i denne retningen. Likevel skriver Hesjedal m.fl. (1996:202): «hustypene utvikler seg fra lette teltkonstruksjoner i de to tidligste fasene til ordentlige hus med større og mer nedgravde fundamenter i slutten av perioden». Det virker som både Schanche og Hesjedal m.fl. ser på fase III som en overgangsfase til yngre steinalder med sine mange hustuffer og mer bofaste preg. Under dette kan ligge en premiss om jevn utvikling fra et stadium til et annet, fra mobilitet til sedentaritet, fra lite til stort, fra enkel til kompleks, kort sagt *evolusjonistisk* tankegang. Materialet peker altså i en helt annen retning og dette gjør fase III spesielt interessant. For å komme videre vil det nå være nyttig å analysere boplassmaterialet.

Boplassene: de forskjellige typene

I 1964 foreslo altså Odner et bosetningsmønster for Varangerfjorden. Han mente at boplasser i de indre fjordstrøkene i Varanger var større enn boplassene på ytterkysten. Størrelsen på boplassene regnet han ut ved å telle antall redskaper og gange med ti for slik å få et overslag over avslagene. En økende mengde avslag tolket Odner (1964:118) som indikator på en lengre bosetningsperiode med et økende antall beboere. Ut fra dette så han for seg en befolkning med hovedboplasser i indre strøk og sesongvise spesialboplasser i ytre strøk.

I 1982 ble Odners forslag testet ved hjelp av korrespondanseanalyser (Bølviken m.fl. 1982: 48-51). Hans gjenstander ble delt i grupper basert på funksjon. Ut fra disse analysene ble boplassene delt i to typer: dem som var dominert av skrapere, og dem som viste større variasjon med redskaper som pilespisser, kniver, stikler og økser. Den første typen ble tolket som «maintenance»-plasser hvor aktiviteter preget av vedlikehold dominerte. Den andre ble tolket som «procurement»-plasser, altså innsamling av forskjellig slag. Analysene viste at begge typer var representert både i ytre og indre fjordstrøk. Dette gjorde Odners modell mindre sannsynlig; materialet tydet heller på at man sto overfor to separate grupper, en i de indre og en i de ytre fjordområder.

Både Odner og Bølviken m.fl. har som grunnleggende premiss at redskapsinventaret angir hvilken type lokalitet vi står overfor. Dette har Hood (1992) kritisert. Han mener f.eks. at forskjeller i størrelser kan skyldes gjentatte opphold. Når Bølviken m.fl. ser to separate bosetningsområder rundt Pasvik og indre deler av Varangerfjorden, påpeker Hood (ibid:223) at vi like gjerne kan se for oss én befolkningsgruppe som bruker områdene vekselvis. Her kan også nevnes Yellen (1977:135) som ut fra antropologiske studier hevder at den viktigste

faktoren i forhold til de arkeologiske sporene ikke er aktivitetenes karakter på plassen, men antallet individer og oppholdets varighet. En liten lokalitet bør derfor først om fremst tolkes som et opphold av få folk eller av kort varighet, helst i kombinasjon.

Med utgangspunkt i Binford (1980), som setter et skille mellom folk som flytter etter maten (foragers) og dem som henter maten til en hovedboplass (collectors), har Bjerck (1989:14-18) skilt ut forskjellige lokalitetstyper på Vega i Nordland. Han tolker sine funn som typiske for «collectors» og skiller mellom fire lokalitetstyper: 1) «The residential base» med mange hustuffer, mye avslag og de beste havnene, 2) «The field camp», som er mindre, mangler tuffer men har såpass mye avslag at det har foregått produksjon av redskaper, 3) «The boat stations», uten avslag men med redskaper av flekker; og hvor selv de minste lokalitetene har hustuffer. Dette er tolket som «redskapsskur» og venteplasser i forbindelse med fangst og fiske. 4) «Stops». Tilfeldige oppholdssteder.

Engelstad (1989:335) ser for seg tre typer lokaliteter i Varanger: 1: «More settled sites» representert ved nedgravde tuffer, 2: «temporary sites, satellite sites or seasonal camps represented by open-air sites with tent rings...» og 3): «special activity areas represented by open-air scatters of flakes and a few tools». Hun påpeker at alle typer lokaliteter er tilstede i Varangerområdet. Hun konkluderer: «Thus, the Stone Age transhumant patterns has most likely been short range with longer habitation of various localities, rather than long range with one primary settlement and distant, small, transitory hunting or fishing camps» (ibid). Engelstads modell kan testes mot mitt materiale. På *fig. 12* har jeg prøvd å dele lokalitetene

inn etter antall artefakter, fra den minst med bare 6 til den største, Cudoaivi-4 på spissen av Angsnes med et beregnet antall på 8000 artefakter. Inndelingen i tre typer er i utgangspunktet gjort rent numerisk for at tallmaterialet skal gi en viss balanse. Gruppe 1, lokaliteter med 1000 artefakter eller flere, er angitt med **fete** tall (Her er også en undergruppe fra 3800 → med **fete**, understrekede tall). Gruppen omfatter 15 lokaliteter. Gruppe 2 består av lokaliteter med 150 – 999 artefakter. De er bare understreket og omfatter 34 lokaliteter. Gruppe 3 består av lokaliteter med 0 – 149 artefakter. De er verken understreket eller fete og er 48 i tallet.

Av figuren går det fram at fase I, fra 73 – 68 m bare har små lokaliteter. Fase II er godt representert med alle typer. Men vi ser også her et skille fra 58 til 57 m: over dette er det bare små og midlere lokaliteter, under dette er det god balanse mellom gruppene. På sju av

M.o.h.	Beregnet antall artefakter pr. lokalitet	Totalt
73-72	9	9
71-70	67 - 30 - 18	115
69-68	114	114
67-66	<u>470</u> - 106 - 14	590
65-64	<u>180</u> - 17 - 8	205
63-62	<u>252</u> - <u>180</u> - 90 - 6	528
61-60	80 - 50 - 32	162
59-58	<u>588</u> - <u>150</u> - 43 - 10	791
57-56	<u>3800</u> - 2480 - <u>580</u> - 270 - 120 - 88 - 77 - 39 - 23	7477
55-54	<u>4075</u> - 65	4140
53-52	1712 - 1400 - 1200 - <u>625</u> - <u>425</u> - <u>180</u> - <u>176</u> - 76 - 55 - 38	5887
51-50	<u>340</u> - <u>152</u> - 64 - 60	616
49-48	1950 - <u>500</u> - <u>184</u> - 133	2767
47-46	<u>5750</u> - 2500 - 1080 - <u>325</u> - <u>250</u> - <u>250</u> - 130 - 78 - 34	10 397
45-44	1270 - <u>513</u> - <u>495</u> - <u>277</u> - 26	2581
43-42	2150 - 1626 - <u>160</u> - 19	3955
41-40	<u>8000</u> - <u>260</u>	8260
39-38	<u>150</u> - 114 - 45 - 26	335
37-36	<u>825</u> - 125 - 120 - 32	1102
35-34	-	-
33-32	<u>665</u> - <u>250</u> - <u>217</u> - 100	1232
31-30	2320 - 32	2352
29-28	<u>700</u> - <u>150</u> - 108 - 81 - 60 - 47 - 24	1170
27-26	<u>850</u> - <u>680</u> - <u>160</u> - 104 - 100 - 86	1980
Til sammen		<u>56 465</u>

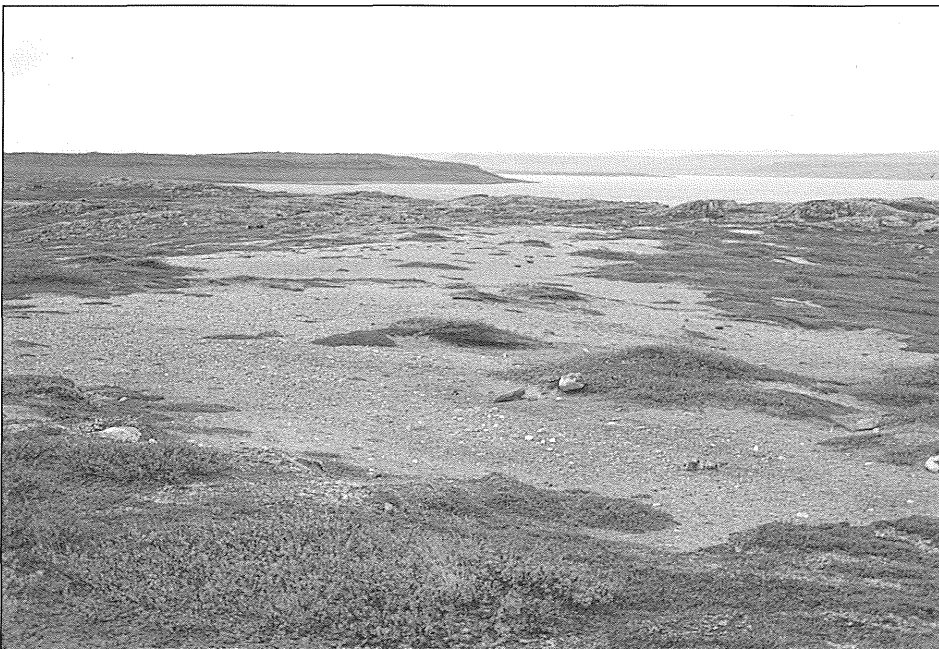
Fig. 12. Oversikt over antall steinsaker pr. lokalitet på de forskjellige høyder.

de ni høydeenhetene er alle typer lokaliteter representert. Her finnes også 14 av de totalt 15 lokalitetene fra gruppe 1. Fase III er igjen mer ensidig representert med små og midlere type, kun én boplass er av gruppe 1. Bildet på *fig. 13* viser en middels stor boplass fra fase III.

Boliger

På *fig. 14* er gjengitt fordelingen av hustufter og teltringer etter høyde over havet. I materialet er tatt med de tre hustuftene fra Sæleneshøgda på 56 m.o.h., og de fire hustuftene fra Starehnjunni på 42-43 m. Ellers er «hustufter» definert utfra nedgravning, liten eller stor, mens «teltring» er definert som ryddete flater uten nedgravning, med eller uten større steiner omkring (Bildet på *fig. 15* viser en hustuft fra Veines. På *fig. 16* ses to teltringer fra Grasbakken). Disse definisjonene kan være svært usikre, noe jeg har erfart gjennom undersøkelser av gammetufter. I Kvænangen i Troms er det registrert 96 runde gammetufter (Grydland 1996:58). De består av to hovedtyper: relativt store, men ikke nedgravde tufter, og relativt små, nedgravde tufter (ibid:41). De opptrer begge innenfor et begrenset tidsrom, mellom 1500 og 1700 e. Kr., de nedgravde trolig i siste halvdel av perioden. Det ble foretatt utgravninger i tre av de «overflatiske» tuftene. De hadde alle sentralt plassert ildsted og man

Fig. 13. Åpen boplass ved Nav'desuolo, 36 m.o.h.

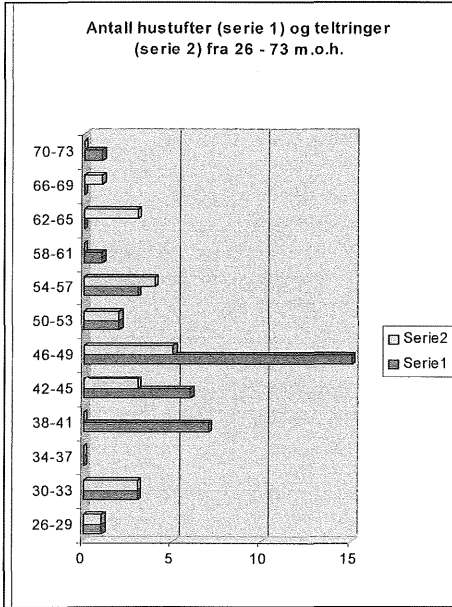

Fig. 14. Oversikt over hustuffer og teltringer på de forskjellige høyder.

kunne påvise torv i veggvollene. De var dessuten rike på funn, én hadde hele 329 funnumre. Men poenget her er at de nesten var umulige å oppdage på overflaten, og det enda de var knapt 500 år gamle! Hva da med 7, 8 og 9000 år gamle tufter? På hvilket grunnlag tolker man så en ryddet flate på en steinalderboplass som teltring og slutter at folk var mobile? Og motsatt når vi finner nedgravde strukturer, så slutter vi at husene ble mer permanente og folk mer bofaste?

Nå kan også dette testes mot mitt materiale. Vi så altså at 14 av de 15 store boplasser falt innefor 57 – 40 m. Innefor dette området finnes også 26 av 32 hustuffer, eller 33 av 39 om tuftene fra Sæleneshøgda og Starehnjunki inkluderes. Men viktigere her er å se hvordan

Fig. 15. Hustuft fra Veines, 46 m.o.h.

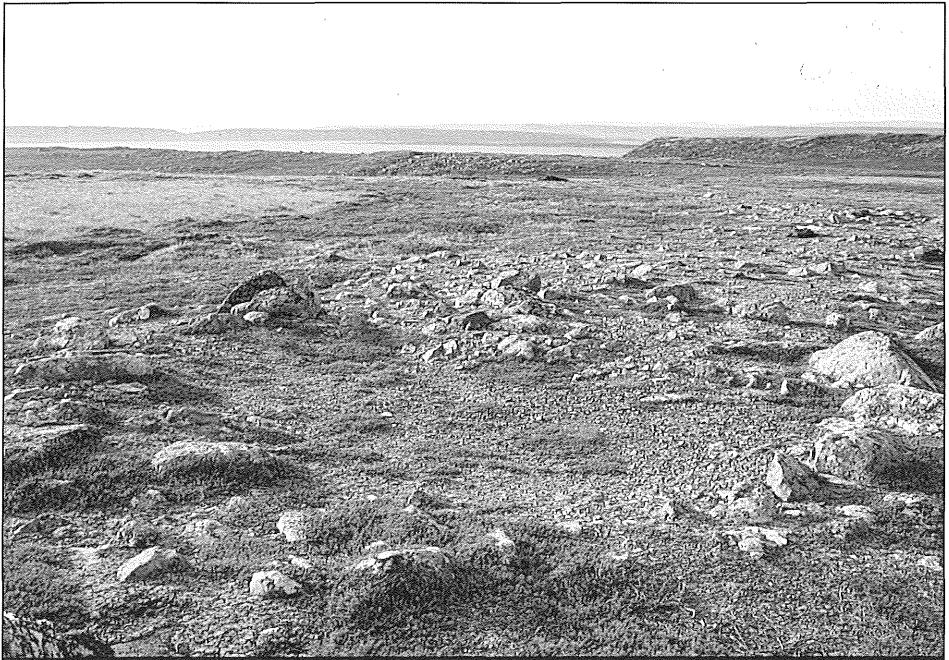

Fig. 16. To teltringer fra Grasbakken, 63 m.o.h.

tuftene og teltringene forholder seg til de store, midlere og små boplasstypene. Dette er framstilt i *fig. 17* (her er tuftene fra Sæleneshøgda og Starehnjunni holdt utenfor da jeg ikke vet hvilke boplasstyper de befant seg på). Her ser vi et nærmest omvendt proporsjonalt forhold hvor de 15 store boplassene «stjeler» 32 av totalt 54 tufter og teltringer. Man kunne kanskje ventet et enda større sammenfall, særlig mellom hustufter og storplassene. Men at 20 av 32 tufter faller innenfor gruppe 1 må kunne kalles rimelig signifikant og det bekrefter delvis Engelstads (1989:335) type 1-lokalitet karakterisert som «more settled sites» med nedgravde tufter. Til hennes type 2, definert som «temporary sites represented by open-air sites with tent rings» (ibid.), må bemerkes at 12 av i alt 22 teltringer befinner seg på de største lokalitetene. Det er imidlertid interessant at bare 7 av teltringene befinner seg på lokaliteter hvor det også er hustufter. De resterende 15 er «rene teltboplasser». Dette antyder at teltboplassene opptrer med en viss selvstendighet i forhold til de nedgravde tuftene. De sju som er lokalisert sammen med hustufter behøver heller ikke være samtidige. Av *fig. 14* ser vi også at teltringene har et tyngdepunkt noe høyere i terrenget enn hustuftene. Type 3, definert som «special activity areas represented by open-air scatters of flakes and a few tools», har i min mekaniske inndeling «fått» 4 tufter og 5 teltringer. Tilbake er 40 lokaliteter uten boligstrukturer.

Av *fig. 14* går også fram at hustufter og teltringer forsvinner ved 39 m for å komme noe tilbake på 30 m. Hovedinntrykket blir en økning ned mot 46-47 m og deretter en reduksjon

	<u>Boplasser</u>	<u>Hustufter</u>	<u>Teltringer</u>
Gruppe 1 = 15		20	12
Gruppe 2 = 34		8	5
Gruppe 3 = 49		4	5
Totalt	98	32	22

Fig. 17.
Forholdet mellom de forskjellige boplasstyper, hustufter og teltringer.

ned mot 26. Til dette bildet hører også at de mest markerte og dypest nedgravde tuftene særlig er å finne mellom 47 og 40 m. Tuftene i fase III er mindre nedgravd og dårligere markert.

De tendensene som framtrer i figurene antyder at mine observasjoner av «telt» kontra «tuft» delvis kan være i samsvar med faktiske forhold. De korrelerer også relativt godt med min inndeling i boplasstyper etter antall artefakter, noe som i sin tur synes å stemme rimelig bra med Engelstads forslag. Kategoriene synes derfor å avspeile reelle forskjeller, noe som i sin tur kan vise til fortidige forskjeller i aktiviteter på de respektive lokalitetene. Dette tilsier også at kategoriene kan brukes i videre analyser når det gjelder bosetningsmønstre. Det neste skrittet blir derfor å se på den geografiske spredningen i de forskjellige epokene.

Bosetningsmønstre

På de neste figurene illustreres de forskjellige boplasstypenes geografiske spredning. Fig. 18 viser fordelingen i fase I. De fylte sirkelene viser de fire lokalitetene fra 73 til 68 m, se også fig. 12. De er alle av liten type med mindre enn 150 artefakter. Jeg har også tatt med de tre lokalitetene på 67 og 66 m for å vise tendensen nedover i tid. De er vist med åpne symboler. Dette er en periode på minimum 300 år og aktiviteten i området har åpenbart vært minimal.

Hein Bjerck (1995) mener at hele norskekysten ble befolket i løpet av 2-300 år, en prosess som starter rundt 9400 BP. Som tidligere nevnt kan «mine» høyeste lokaliteter dateres til ca. 9300 BP, noe som stemmer bra med Bjercks antakelser. «Denne innvandringen kan man tolke som en historisk hendelse med en begynnelse og en avslutning...» skriver Haukalid (1999:80). Han viser til Anthony (1990) som på bakgrunn av moderne statistikk og demografi hevder at migrasjon ikke er en hendelse men en prosess som genererer sin egen dynamikk. Den raske befolkningen av nåværende Norge kan kalles en langdistansemigrasjon. «De økonomiske kjennetegnene ved en slik migrasjon er ifølge Anthony en ensidig ressursutnyttelse som raskt når en kritisk topp. De må da raskt flytte videre og de ulike regionene blir tynt befolket» (Haukalid 1999:81). Dette vil vise seg som adskilte «øyer» i de arkeologiske materialet med store, funntomme områder i mellom. Disse øyene vil fungere som

baser langs migrasjonsruten, noe som er helt nødvendig for at informasjon om de nye stedene skal nå «hjem». «De personene som undersøker et nytt område kaller Anthony for «speidere» og deres aktivitet kan identifiseres i det arkeologiske materialet som «små boplasser» med få funn» (ibid:80). I den tidlige migrasjonsfasen vil kjønns- og alderssammensetningen være skjev, med en overvekt av unge menn. Det unge innvandrersamfunnet vil derfor være helt avhengig av fortsatt migrasjon for ikke å dø ut. Og kanskje har pionerenes ressursutnyttelse vært ensidig. Uansett måtte kunnskap om fangst- og fiskeplasser, klimatiske forhold, nye teknologiske løsninger osv. erverves, og dette tok nødvendigvis noe tid. At både boplasstyper og råstoffer viser til ensidighet er sikkert nok. Råstoffbruken er dominert av kvartsitt og de få lokalitetene er alle av liten type. Ensidigheten kan også tolkes som kortvarige, sesongvise opphold. Større «base camps» skulle da være å finne andre steder. At forholdene i fase II er radikalt forskjellig viser *fig. 19* med all tydelighet. Her finnes rikelig med lokaliteter av alle typer og de er relativt jevnt spredd. Uten å ta opp igjen diskusjonen omkring modellene til Odner (1964), Bølviken m.fl. (1982) og Hood (1992) tyder ikke mitt materiale fra fase II på at området bare har vært sesongvis utnyttet. Allsidigheten i boplasser kan mest rimelig tolkes som en tilsvarende allsidig aktivitet innenfor området. Dette inntrykket styrkes også av den allsidige råstoffbruken materialet oppviser: folk var godt etablert i området og hadde god oversikt over de bergartsressursene som fantes. Dette står ikke i mot-

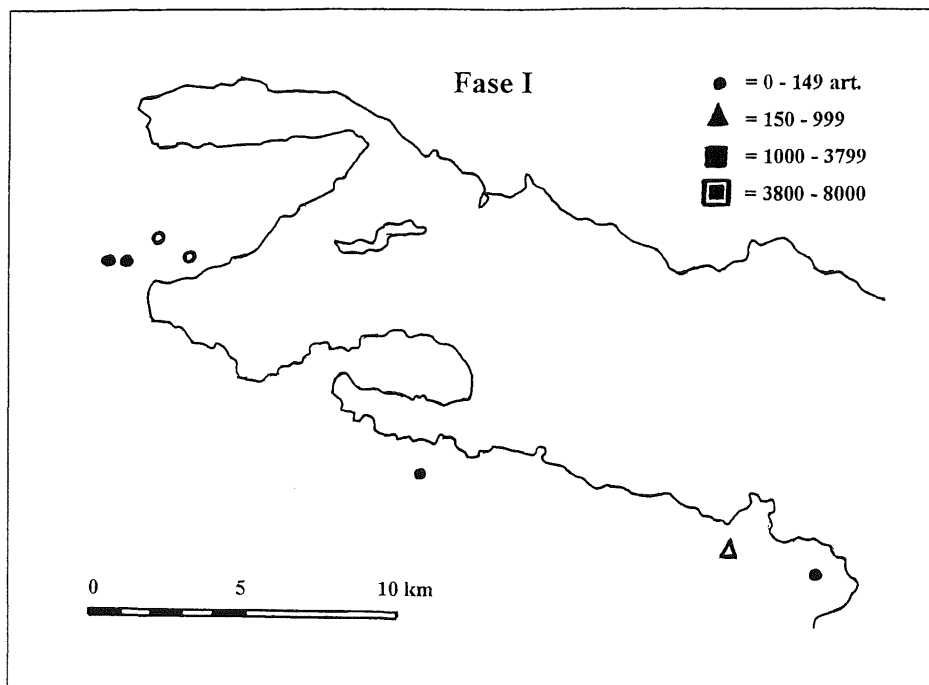

Fig. 18. Geografisk spredning av de forskjellige boplasstyper i fase I.

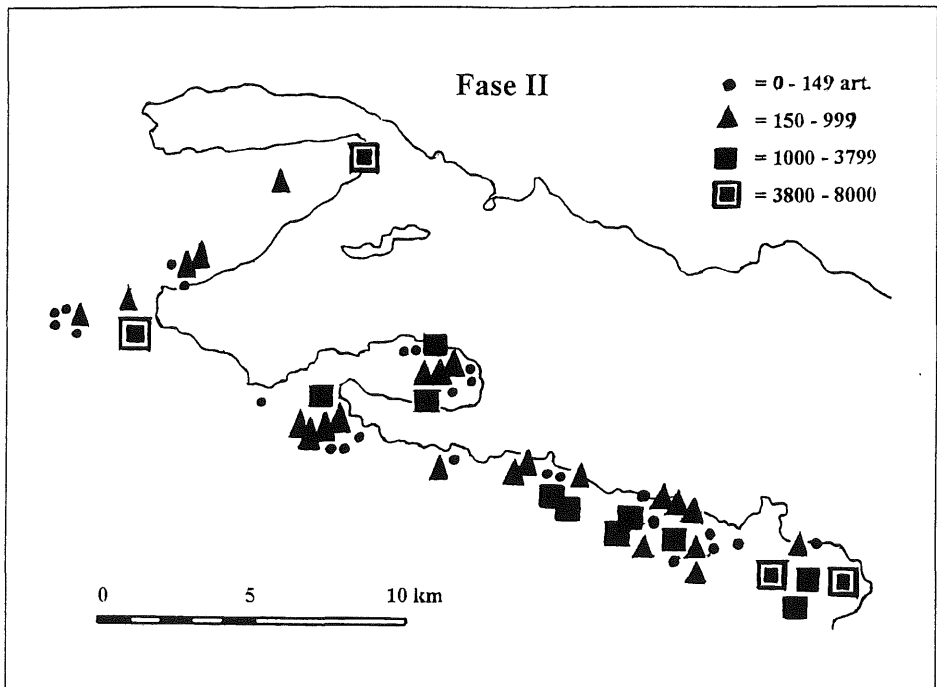

Fig. 19. Geografisk spredning av boplasstyper i fase II.

setning til stor mobilitet av visse typer. For å skaffe seg ektefeller har folk trolig gjennom hele eldre steinalder vært avhengig av store, og «lange» sosiale nettverk. Fra inuittske samfunn i Kanada kjenner vi også til at enkeltpersoner dro ut på ekspedisjoner som kunne vare i fem år!

Til *fig. 19* må det knyttes noen kommentarer. I Karlebotn har Nummedal og særlig Simonsen (1961) foretatt store oppsamlinger. Det dreier seg om lokalitetene på og rundt Hannoai´vi, «Karlebotn SV», «Ovenfor Gropbakkengen» og andre. Konsentrasjonen av lokaliteter rundt Karlebotn skal derfor være større en det som kommer fram på figuren. Ut fra dette vil de største, fra 3800 – 8000 artefakter, være lokalisert til Gandvikneset, Karlebotn og spissen av Angsnes. Denne siste er den største i materialet med sine 2000 m², 6 hustufter og 4 andre strukturer, samt et beregnet antall artefakter på 8000.

Nå dekker perioden et enormt tidsrom på minst 1500 år. Det kan derfor være nyttig å skille ut mindre intervaller, noe jeg har prøvd i *fig. 20*. Den viser lokalitetene på 46 og 47 m.o.h. og skulle rent numerisk tilsvare en periode på mellom 200 og 250 år. Dette hører til de «tetteste» periodene i mitt materiale, men sett i dette perspektivet er det likevel klart at vi ikke står foran tett befolkede områder. Den største boplassen her, Sarajohka I på Gandvikneset dekker 1250 m², har 5 hustufter og en mulig teltring samt enkelte andre strukturer. Det viktigste med figuren er imidlertid å illustrere at vi innefor et lite intervall har alle typer lokalite-

ter representert, og at de er forholdsvis jevnt spredd over området. Ut fra dette materialet kan det foretas en hypotetisk beregning av folketall. Jeg har da sett på lokaliteter med hustuffer og teltringer. Hvis man da tar det totale antall beregnede artefakter på disse lokalitetene og deler på antall boligstrukturer, finner vi at hver bolig har gjennomsnittlig rundt 600 artefakter. Ifølge fig. 12 er det totalt 10 397 artefakter på 47 og 46 m. Dividert på 600 gir dette da antall hus = 17,33. Hvis vi så antar at hvert hus var i bruk i 50 år, for å ta et heller høgt anslag, vil det innen de 200 til 250 årene perioden tilsvare gjennomsnittlig ha stått 3,9 hus til enhver tid. Husene er små med en indre diameter på rundt 3 m, og om vi antar at det har bodd fire personer i hvert hus, får vi et gjennomsnittstall på 15 personer. Nå har neppe alle lokalitetene like stor «vekt» i denne sammenheng da flere av dem åpenbart ikke har vært i bruk hele året. På den andre siden er neppe alle boplassene fra perioden funnet, slik at dette kan oppveie hverandre.

Dette anslaget er selvsagt spekulativt. Men det er kanskje greit nok i forhold til mitt hovedpoeng: *Til og med i den mest aktive perioden var området meget tynt befolket, særlig da anslaget heller er for høgt enn for lavt.* Dette betyr igjen at de sosiale forbindelseslinjene må ha strukket seg over betydelige avstander, særlig i periode I og III.

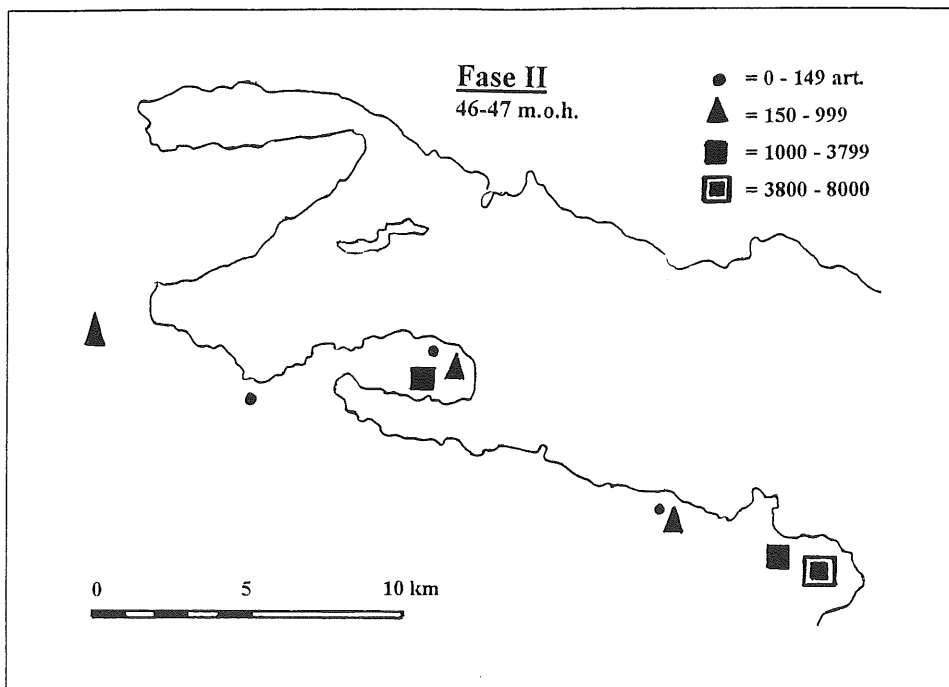

Fig. 20. Boplasstypenes spredning på 46 og 47 m.o.h.

Fase III slik den kommer fram i *fig. 21* bekrefter igjen inntrykket av reduksjon. Bortsett fra én boplass i gruppe 1, er de 26 andre midlere (11) eller små (15). Karlebotn og Angsnes er ikke representert. Ellers er plassene jevnt spreidd med en viss konsentrasjon på Veines. Av *fig. 5* og *12* så vi at antallet artefakter falt drastisk fra 40 til 39 m. for så å øke litt. *Fig. 14* viste at hustuftene ble borte på samme høyde. Og som vi husker, «forsvinner» også bergkrystall og «dolomitt» i denne perioden. Kvartsitt reduseres sterkt mens kvarts, gjerne av krystallinsk og dårlig spaltende type, nesten blir enerådende. Flekketeknikken går mer eller mindre ut av bruk, mens artefakter med vannrullede flater øker til nesten 25 %.

Dette er det klareste bruddet i materialet. Og det representerer endringer som må ha fått langtrekkende virkninger. Fase III representerer nemlig et enda lengre tidsspenn enn fase II, trolig nærmere 2000 år, et tidsrom like langt som hele den kristne verdenshistorien!

Nye spørsmålsstillinger

Fase II ser ut til å være selve «gullalderen» med stor variasjon både i boplasstyper og råstoffbruk. Folk har også visst å finne gode kvaliteter innenfor de forskjellige steinsorter. Dette

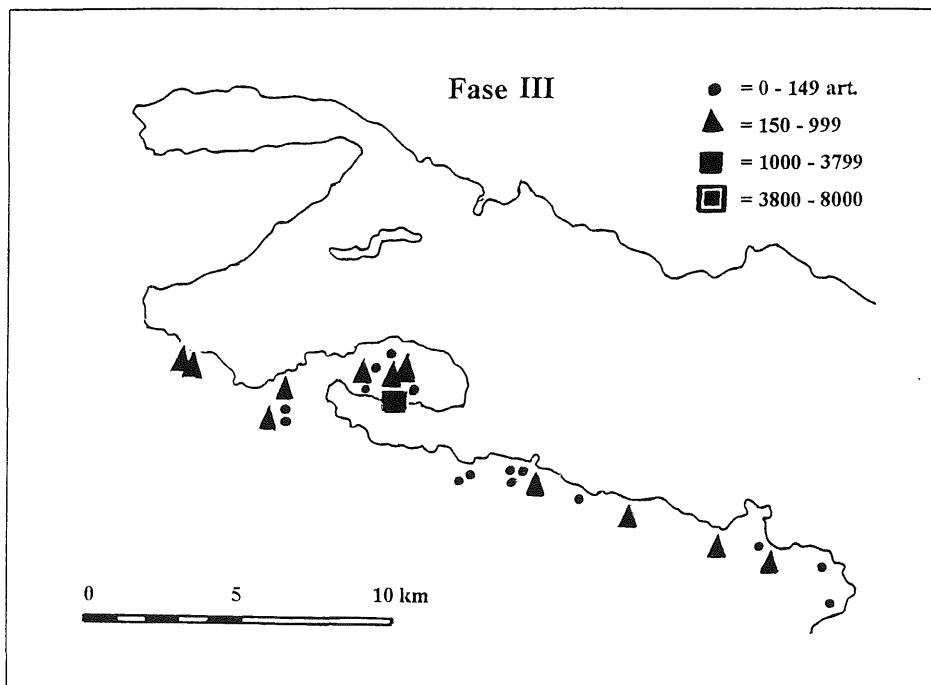

Fig. 21. Geografisk spredning av boplasstyper i fase III.

kan tolkes som større permanens i utnyttelsen av ressursene; og som en følge av denne permanensen også større «fordypning» i steinteknologien. Dermed ser det ut til at et universelt boplassmønster og en universell råstoffbruk henger sammen. Det omvendte synes også å gjelde for fase I og III: ensidighet i boplassmønster opptrer samtidig med ensidighet i råstoffbruk. Men utgangspunktet for fase I og III kan være motsatt. I fase I gikk man mot et mangfold, i fase III kan man ha beveget seg bort fra det.

Det er trolig denne plutselige «fattigdommen» i fase III som fikk forfattere som Bøe og Nummedal til å anta at «Komsafolket» var vandret ut. Uansett virker folketallet kraftig redusert. En beregningsmåte som den jeg brukte for 46-47 m, viser et gjennomsnittlig folketall på 1,9 personer for hele periode III. Dette kan stilles mange spørsmålsteget ved en slik beregning, men uansett har vi her et *forhold* mellom to perioder. Vi ser jo også at de andre parametrene viser en sterk nedgang. Her er flere tolkningsmuligheter: For det første kan vi stå overfor en kraftig befolkningsreduksjon som kan ha hatt forskjellig årsaker: epidemier, utvandring osv. For det andre kan nedgangen kan være tilsynelatende; sporene etter folk kan ha blitt utydeligere som følge av for eksempel endringer i teknologi hvor stein ikke lenger spilte så stor rolle og boligene var av en type som i dag ikke synes på overflaten, noe vi kjenner fra «den funntomme perioden» i første årtusen e. Kr. (Schanche 1992). Det tredje alternativet er at kystboplassene nå brukes sesongvis.

Når jeg her skal argumentere for det siste alternativet, skyldes det følgende forhold: i fase III finnes boplasser, bergartsmateriale, hustuffer, teltringer og andre strukturer. Og de gir mening langs de variablene som er satt opp for hele materialet. I kvantitet ser vi en økning i littisk materiale og antall tuffer og strukturer fra fase I til II, og en reduksjon fra fase II til III. Likedan ser vi kvalitative endringer fra ensidighet til mangfold, og fra mangfold til ensidighet i boplasstyper og råstoffbruk gjennom fase I, II og III. Materialet gir dermed *mening*, og før nye data ligger på bordet må vi holde oss til det vi har. Odner (1964) så jo for seg et bosetningmønster med veksling mellom hoved- og sesongboplasser. Dersom vi antar dette, burde «hovedområdet» være preget av få og store boplasser mens sesongområdet burde være preget av midlere og små lokaliteter. Odner mente fjordområdene representerte hovedområdene, men for fase III ser altså mønsteret helt omvendt ut. Og da blir spørsmålet: hvor er de eventuelle hovedboplassene? Studier fra andre områder kan her gi en innfallsvinkel.

Nyere forskning i sør: Midt-Norge

Når jeger/samler-samfunn er blitt betraktet som små og mobile, har det nærmest gitt seg selv at pionergruppene i Norge var de aller minste, minst komplekse og mest mobile av alle disse samfunnene. Dette synet har endret seg ettersom man fant både tydelige hustuffer og boplasser på over 900 m² som lokaliteten Klakken i Bjugn i Sør-Trøndelag, trolig fra fase I, «Fosna» (Pettersen 1999:158). Her var 65 % av artefaktene av flint, resten av kvarts og kvartsitt, av redskaper var det en meisel og flere skrapere (ibid). Hustuftene i Trøndelag synes imidlertid å være fra overgangen eldre/ynge steinalder (ibid:162). I Midt-Norge er det nesten ikke

funnet kystboplasser fra fase II, men i innlandet er det en mulig lokalitet ved Ålbusetra, 980 m.o.h. Dateringen er imidlertid usikker (ibid:158). Den eldste sikre dateringen fra indre Sør-Trøndelag er fra BP 6040±90 (ibid:161). Pettersen (1999:163) påpeker at man tidligere lagde et skille mellom «flintfolket» ved kysten og «kvartsittfolket» i innlandet, mens det nå viser seg at det også er mye flintsaker i innlandet, noe som tyder på samband, eller mobilitet mellom kyst og innland. Det er imidlertid et klart skille i råstoffbruk sør og nord for Trondheimsfjorden, i sør er det overvekt av flint, i nord av kvarts og kvartsitt. Dette sier han skyldes (u)tilgjengelighet på flint (ibid), men det kan også tolkes som markering av sosiale skiller.

Sør-Norge, fase I

Med utgangspunkt i boplassen Stunner, 25 km sør for Oslo og 165 m.o.h., beskriver Fuglestedt (1999b:189) tidlig eldre steinalder i Sør-Norge. Hun nevner en grov makroteknikk med bruk av direkte hammerslag («direct soft hammer percussion») mot steinen som skal bearbeides (ibid). Materialet består av ensidige plattformkjerner, flekkelignende kniver, skiveskrapere og skiveøkser. En tangespiss er funnet. Bipolare kjerner er ikke funnet, men kan ha vært i bruk. Disse kjernene er vanlige i fase I i Finnmark hvor de synes «å opptre tidligere ... enn på Vestlandet, der de assosieres med mikroflekketradisjonen for boreal og atlantisk tid» (Olsen 1994:30). Mikroflekketeknikk er fraværende på Stunner som i Finnmarks fase I. Den oppstår både i nord og sør i fase II. I nord faller den bort i fase III mens den fortsatt holder seg i sør. Hun påpeker at makroflekkeproduksjon med «soft hammer percussion» er et av de mest karakteristiske trekk ved Ahrensburg-gruppen i Nord-Tyskland, som dateres til Yngre Dryas (11 000 - 10 000 BP) og den samtidige Swidry-gruppen i Øst-Baltikum (Fuglestedt 1999b:194). Lokalitetene Galta i Rogaland, Høgnipen i Østfolk, Tosskärr og Hensbacka i Gøtaland er også typiske for fase I og bør betraktes som en del av Ahrensburg-gruppen. Strandlinjediagrammer gjør nemlig at noen av disse lokalitetene kan dateres tidligere enn 10 000 BP, samtidig som nye ¹⁴C-dateringer fra «type-boplassen» Stellmoor i Tyskland viser til bosetting også etter 10 000 BP (ibid:195). Et poeng her blir at da må også fase I i Finnmark knyttes like direkte til Ahrensburg, dette både på grunn av samtidighet og sammenfall i de «diagnostiske» typene. Hun konkluderer: «Taking into account the considerable similarities in material culture in North Europe, along with evidence of high mobility, there are strong reasons for seeing the regions on the oldest Stone Age of Scandinavia as visited by people who understood themselves as belonging to the same group» (ibid:199).

Fase II

Også helt sør i Norge, på Lista er mikroflekketeknikk og «scalene triangles», en slags flekker med skrått avslått topp (Ballin 1999:203), typisk for fase II. Kronologisk kan oppkom-

sten av mikroflekkeknikk i Sør-Norge settes til ca. 8400 BP, og av tverrspisser til 5600 BP (ibid:204). For Finnmark er de tilsvarende tidspunkter satt til 9000 BP og til 7500/7000 BP. De nordnorske tverrpilene er imidlertid ikke framstilt av flekker, men av avslag (Olsen 1994:31-34). For Vest-Norge blir overgangen til mikroflekker satt samtidig som for Nord-Norge (Ballin 1999:205). For Østlandet kjennetegnes Nøstvedt I-fasen, som delvis faller sammen med fase II i nord, av flekknikk, men særlig av de typiske øksene, se nedenfor. I denne fasen blir også innlandet sør for Dovre for første gang tatt i bruk. Fra Hardangervidda er de tidligste dateringene fra 8200 BP, fra Dokkfløy i Oppland rundt 8000 BP (Boaz 1999b:132). Det mest karakteristiske trekket ved boplassene fra det indre Østlandet er «the extensive use of a wide variety of different raw material types, including both locally and non-locally available raw materials» (ibid:134). Det er også funnet «round-butted axes, microblades and microblade cores» (ibid:137). Dette er unikt for den tidlige Nøstvet-fasen som dateres mellom 8000 og 6800 BP. Boaz understreker at denne fasen preges av stor mobilitet og allsidig bruk av både kyst og innland. Men rundt 7000 BP skjer betydelige endringer: «1) the appearance of the coastally specialized Nøstvet adaptation, 2) a dramatic decline in the use of higher-lying interior areas, and 3) the appearance of semi-subterranean housepits in the lowerlying interior areas» (ibid:140). På det materielle planet faller bruken av koniske flekkekjerner og rundnakkede økser bort (ibid:142). Samtidig øker funnmengden av de typiske Nøstvet-øksene kraftig, men disse finnes bare ved kysten. Under punktet *diskusjon* nedenfor vil dette bli tatt opp igjen.

Fase III

Den sk. Nøstvetkulturen med sin typiske øks fikk sitt navn i 1904 og ble da ansett som den første mesolittiske (eg. *mellomsteinalder*, i Skandinavia synonymt med eldre steinalder) kulturen i Norge (Hansen 1904). De tidligste øksene fra Akershus kan være datert tilbake til 7780±75 BP (Berg 1999:275). Fra en boplass i Vestby er funnet økser fra 7500-7300 BP, noe som tilsvarer overgangen mellom periode II og III i Finnmark (Berg 1999:269). Øksene er laget av diabas, hornfels og porfyr og det er funnet avslag av disse bergartene samt av syenitt. På en annen boplass i Vestby er det funnet over 30 000 avslag og oldsaker av diabas, men også noe flint. Her er også funnet sandsteinsøkser. Boplassen er datert etter høyde over havet til 6400-6000 BP. Også mindre redskaper er laget av disse mineralene og bergartene. Det er funnet bipolare kjerner, skrapere, bor, flekker og avslag med retusj. Berg påpeker derfor at det er uheldig at hele typologien på mindre redskaper kun er basert på flint (ibid:278). Av materialet fra Østfold ser vi også at tverrpilene først kommer inn så seint som 4310-4110 f. Kr., altså på overgangen til neolittikum, eller yngre steinalder (ibid:278-279).

Under henvisning til H. Knutssons (1995) globale undersøkelser av mobile og sedentære jeger/samler-samfunn, diskuterer Fuglestad (1999:27-38) hvorvidt sein-mesolittikum representerer en overgang mot mer bofast livsstil. Knutsson mener å kunne påvise at sedentære samfunn utvikler systemer av mer sosial kontroll og framvekst av hierarkier, noe som

nedfelles i tilsvarende økning i de rituelle uttrykkene. Knutsson ser nærmest et mekanisk forhold mellom sedentaritet og hierarki, noe jeg har kritisert i en annen sammenheng (Grydeland 1996:73). I *denne* sammenheng knytter Fuglestedt (1999:29) en økende ritualisering sammen med framveksten av de sørnorske helleristninger. Som på Slettnes i Finnmark (Hesjedal m.fl. 1996:82), og trolig også i Alta (Olsen 1994:47) viser det seg nemlig at ristningene både på Østlandet og Vingen kan være fra eldre steinalder. Fuglestedt mener at dette tyder på økt regionalitet og en utvikling fra band til stamme («tribe»). (ibid). Uten at hun vil henfalle til tradisjonell evolusjonisme, henviser Fuglestedt (ibid) til Service's (1971) skille mellom «band» (små, familiebaserte samfunn) og «tribe». Hun skriver: «A tribe is an association of a much larger number of kinship segments which are each composed of families. They are tied more firmly together than are the bands... The ties ... are more complicated than those of bands.. The important point is that the few intermarrying multifamily local groups that were the whole of band society are now only part or aspect of tribal society....» (Service 1971:100).

Fuglestedt (1999:30) skriver videre: «Service, among a number of other scholars..., have pointed out the association between tribe, sedentism and the «origin» of ritual and power». I slike samfunn blir det enkelte menneske «more clearly a part of the clan's property, and thereby an object for gift exchange through marriage» (ibid). Slik skal så jeger/samlere i Sør-Skandinavia ha opprettet kontakter med LBK (båndkeramiske) grupper i sør og blitt fortrolige med deres livsstil. Men hennes modell innebærer ikke bare «a movement of people and their concepts from south to the north, but rather a two or multi-directional «flow» of impulses, also including a movement of people from north to south» (ibid:34). Men hennes hovedpoeng, slik jeg leser det, er at den «interne» endring fra band- til stammesamfunn, med de skifter i sosiale og ideologiske forhold dette innebærer, kom *før* de økonomiske endringene. Altså: overgangen til en mer sedentær livsstil med den økningen av sosial kontroll og rituell adferd dette medførte, var allerede et faktum *før* neolittikum. Introduksjon av jordbruk ble dermed bare en følge av endringer som allerede var skjedd.

Til dette bildet hører også en **fase IV**, gjerne kalt «sen flintspissbrukende fase» (Glørstad, 1998:69). Perioden starter 5800-5500 BP (Boaz 1999:16) og strekker seg inn i neolittikum til ca. 4700 BP. Den kjennetegnes av store teknologiske endringer over det meste av det sentrale Skandinavia. Kjennetegnene fra Nøstvedt-fasen er nå redusert. For første gang får vi inn keramikk av nokså grov, uornert type, gjerne magret med kvarts (Glørstad 1998:72), og av spisser får vi eneggede, skjeveggede og framfor noen *den tverreggede spissen*. Denne lille pilen reiser store spørsmål: «It seems clear that contact with transverse point-using groups to the south must be included in any explanation of the changes during this phase. In this context, Fuglestedt's (1999) proposal for inter-regional contact in the Late Mesolithic becomes especially interesting. Another important aspect of this phase is that the areas where transverse points phase materials have been found are the same areas where the earliest Neolithic, the Funnel Beaker Culture (TRB) appear at the end of the Mesolithic» (Boaz 1999:16). I Finland opptrer tverrspissene i seinmesolittikum og i Danmark regnes de som typiske for Ertebøllekulturen (Schanche 1988:109).

I Devdis i indre Troms er tverrspisser i sikker kontekst datert så tidlig som 6575±75 BP (Helskog 1980:68-73), og dermed er det grunn til å tro at de opptrer enda tidligere ved kysten. Så hvis utbredelsen av tverrspissene er et resultat av diffusjon, kan idéen like gjerne ha vandret fra nord mot sør som omvendt. Men hvis en slik vandringsvei foreslås, vil vel tanken avvises som for fantastisk: idéer kan gjerne vandre nordover, men fra ytterste Finnmark til Traktbegerkulturene i Europa, det går ikke an!

Diskusjon

Fuglestvedts og Service's modell innebærer større konsentrasjoner av mennesker. Dette betyr nødvendigvis ikke en befolkningsøkning over et større område, men uten lokale konsentrasjoner av mer bofaste folk er overgangen fra band til stamme vanskelig å tenke seg. Økende sedentaritet er også en premisse i Schanches (1988) diskusjoner om overgangen fra eldre til yngre steinalder i Varanger. Slike konsentrasjoner burde gi seg utslag i det arkeologiske materialet. Mens jeg på den to miles strekningen fra Gandviken til Angsnes fant 33 hustuffer og 25 teltringer, er det f. eks. i hele Sør-Trøndelag funnet tre lokaliteter med tuffer, den største på Leksa med ti tuffer. De er trolig fra overgangen mellom eldre og yngre steinalder (Pettersen 1999:161-162).

Rundt Oslofjorden er situasjonen noe annerledes. I fase III eller Nøstvet II-fasen utvikles et stort antall spesialiserte kystboplasser av anseleg størrelse (Boaz 1999b:142). Få av disse er imidlertid undersøkt. Uansett er det tegn som tyder på en større befolkningstetthet, noe som styrker Fuglestvedts hypotese. Dette er på overgangen til «min» fase III hvor hustuftene praktisk talt forsvinner. Samtidig endres forholdet mellom kyst og innland seg. Den tidligere allsidige bruken av både kyst og innland avløses av *spesialisering*. Høyfjellsområdene forlates samtidig som det etableres en fast bosetning i lavere innlandsstrøk. Et eksempel her er Rødsmo mellom Rena og Glomma. Her er det funnet flere nedgravde hustuffer. De er 5 – 8 m i diameter, 0,4 – 0,7 m dype og har stolpehull (ibid:143). Her er store voller med skjørbrent stein og i beinmaterialet finnes hovedsakelig rester av elg og bever. Det er få tegn på utendørs aktiviteter, noe som sammen med all den skjørbrente steinen tyder på vinteropphold (ibid:145). Samtidig får vi altså en kraftig økning av til dels svært store boplasser ved kysten. Her finnes imidlertid ikke hustuffer og det er små mengder av skjørbrent stein, noe som kan antyde forskjeller både i matlaging og oppvarming (ibid:147). På kysten er det samtidig en kraftig økning av Nøstvet-økser. Disse øksene er nesten totalt fraværende i innlandet, men det er én ting som knytter områdene sammen: mesteparten av råmaterialet i innlandet er av flint, og dette kan de bare ha fått fra kysten.

Ifølge Boaz står vi overfor befolkningsgrupper som først var mobile, relativt homogene og som utnyttet ressursene på en allsidig måte. Dette endret seg rundt 7000 BP hvor det oppstår en spesialisering og en økende tendens til bofasthet både ved kysten og i innlandet. Det oppstår en opposisjon, kanskje en etnisk grense. Men kontaktene opprettholdes og forskjellene maskeres gjennom bruk av flint (Ibid:148). «This re-evaluation of social relationships,

in the framework of an opposition between coastal and interior areas, is taken to have been an important aspect of the development of more specialized adaptations at ca. 7000 BP. The changes that occur at this time... reflects the resolution of these oppositions. In coastal areas the specialized Nøstvet adaptation appears. The abandonment of higher-lying interior areas eliminates the source of the oppositions, while in other interior areas a completely new pattern of adaptation was constructed. This pattern is characterized by winter adaptations..., while at the same time maintaining contacts with coastal areas through the use of raw materials only available in coastal areas» (Ibid:149).

Perioden preges altså av store endringer med økende spesialisering og bofasthet, trolig kombinert med økende folketall. Samtidig oppstår utkrystallisering av en kyst- og en innlandsbosetning. Datering av helleristningene tilbake til denne perioden er dermed meget interessant. Som Fuglestvedt bemerket ovenfor, kan dette være det materielle uttrykket for økt ritualisering av tilværelsen, dette for å sikre sosial kontroll innad og institusjonalisere relasjonene utad, altså mellom kyst og innland, eller for den saks skyld med jordbruksfolkene i sør. Når vi derfor ser avbildet elgfigurer sammen med småhval og kveite, som ved Skogerveien i Drammen, kan dette nettopp uttrykke dikotomien innland/kyst.

I sin studie om helleristningene på Østlandet har Haukalid (1999) interessante perspektiver. Han tar utgangspunkt i «den første ristningen», det nye ved for første gang å hamre en dyreskikkelse ned i stein. Denne ristningen skapes nemlig «...av et enkelt individ på et gitt historisk tidspunkt» (ibid:56). Hendelsen vil være sterkt preget av den personlige opplevelsesdimensjonen, av *hierofani* eller «det helliges tilsynekomst» (Eliade 1998:21). Historien kjenner mange personer som har hatt slike opplevelser: Moses, Jesus, Muhammed. Gjennom den samme historien «...er det mulig å påstå at hierofanier ofte oppstår i situasjoner hvor samfunnet er i en eller annen krisesituasjon» (Haukalid 1999:57). Resultatet av åpenbaringen kan bli en religiøs bevegelse hvor tilhengerne gjenopplever åpenbaringen gjennom rituelle handlinger. Slik blir den første helleristning en genuin handling utført av en person med stor evne til å uttrykke hele gruppens følelser. Men allerede den andre ristningen vil ha preg av gjentakelse og rituale.

Dyresymbolikken i seg selv var neppe ny da helleristningene ble laget, Det var kombinasjonen av symbolet og det hugde bildet i stein som var ny (ibid:68). Ut fra høyder over havet kan veideristningene ved Drammens- og Oslofjorden dateres til 5400 – 4300 f. Kr. (ibid:20). Skogerveien i Drammen er det største feltet med sine 42 figurer. Det har også flest motiver: elg, hval, fisk, fugl, menneske og «bever». De andre kystnære feltene Åskollen, Geithus og Ekeberg har bare elg, bortsett fra en menneskefigur på Ekeberg i Oslo (ibid:24). På de seks innlandsfeltene på Østlandet er, med ett unntak, bare elg representert. Det er altså bare Skogerveien som har marine motiver og fugler. I strukturalistisk ånd kunne Skogerveien tolkes som «et møtested mellom en kyst- og en innlandsbefolkning, hvor de f. eks. kunne bytte varer. Elgfigurene symboliserer innlandsbefolkningens totem, mens hvalfigurene fungerer på samme måte for kystbefolkningen. De andre dyrene, spesielt fisk og fugl, kan være de medierende elementene i ristningen, dvs. elementer som demper eventuelle motsetninger,

fordi disse artene finnes både ved kysten og i innlandet» (ibid:25). Dette ville passet pent inn i Hesjedals utsagn (1992:48) om at helleristingene «kan sees på som del av den diskurs som var med på å strukturere samhandlingen mellom to forskjellige befolkninger». Et problem her er at det kun er ett felt som inneholder de kvalitetene som skal til for en slik tolkning. Ellers ser alle feltene ut til å være «engangstilfelle» uten spor av gjenbruk. «Dette står i kontrast til Vestlandet, Midt Skandinavia og Nord-Norge, hvor man alle steder kan følge en ristningstradisjon som strekker seg over lange tidsperioder» (Haukalid 1999:26).

Med utgangspunkt i «den første ristning» hevder Haukalid (1999:69) at et så klart brudd i en kunsttradisjon ikke oppstår i et samfunn i likevekt. «Utgangspunktet må...være at det eksisterer en moralsk «krise» i dette samfunnet». Og denne krise ble skapt av den indre ekspansjon og befolkningsøkning som skjedde i Nøstvetfasen. Ressursene både ved kysten og i innlandet ble utnyttet mer intenst og færre «nye» områder ble tilgjengelig. Dette førte økt bofasthet. «Den konfliktforebyggende (og konfliktløsende) mekanismen som ligger i mobiliteten, ved at en kan bryte opp og dra (»voting with your feet«), må i mer sedentære samfunn erstattes av sosiale sanksjoner og i større regulering av adferd» (Olsen 1994:20). Men før et slikt nytt system av regulerende tiltak er etablert, vil samfunnet oppleves som normløst, anomisk (Haukalid 1999:86). Og når moralen ikke lenger harmonerer med den praktiske virkeligheten, vil enkelte mennesker kjenne seg «kallet». «Det er i slike situasjoner «profetene» entrer den historieske arenaen og påvirker den videre historiske utviklingen» (ibid:87). Giddens (1997:476) beskriver hvordan «inspirerte» ledere kan skape en vekkelse. Nøkkelen her er kravet om revitalisering av religiøse ideer. En slik leders suksess avhenger av om han eller hun klarer å sette ord på «what others only vaguely felt, and if they tap emotions that stir people to action (....) Millenarian movements often arise where there is either radical cultural change or sudden increase in poverty» (ibid).

Haukalid (1999:88) oppsummerer slik: «Begreper anomi viser *en tilstand* i samfunnet som er utledet av *forandringer* i det arkeologiske materialet fra «Nøstvetfasen», hvor en konservativ og kulturelt konstituert moral ikke lenger harmonerte med den praktiserende virkelighet som var radikalt forandret. Den anomiske samfunnstilstanden gir individet større handlingsrom i forhold til religion og tradisjon (dvs. moral) og er utgangspunktet både for den selviske maktutfoldelsen som leder til interessekonflikt og den altruistiske handlingen som forsøker å bringe den anomiske tilstanden til en ende, gjennom å revitalisere moralen i samfunnet. Det er i denne sosiale konteksten veideristingene blir laget».

En sammenligning mellom nord og sør: Bruk av innlandet i nord

Også hos Hesjedal (1991) er det et sentralt poeng at helleristinger først og fremst ble produsert i overgangsperioder med sosiale og økonomiske endringer. Ristingene kan inngå som ideologiske redskaper for legitimering av nye sosiale relasjoner. Effekten av en slik bokstavelig talt symbolsk handling ble en permanent påminnelse av hvordan mennesker og samfunn skal forholde seg til hverandre. «Relasjonene forsøkes legitimert og fiksert gjennom en

over-koding av budskapet» (ibid:218). Gjennom å hogge budskapet i stein oppnås også at innholdet blir objektivisert, det blir en del av naturens orden. «Overfører vi dette resonnementet til Alta-ristningene og forholdene i Finnmark, kan det styrke hypotesen om at de eldste ristningene skriver seg fra siste fase av eldre steinalder. Det er nemlig da vi får en ny sosial og territoriell situasjon med grupper som etablerer seg i innlandet» (Olsen 1994:47). Både i ristningene fra Alta og Slettnes ser vi kombinasjoner av landdyr og maritime motiver som båter og kveite, noe Olsen (1994:81) tolker «som metaforiske uttrykk for solidaritet og gjensidig avhengighet mellom kyst og innland». Han skriver videre: «Det er for øvrig interessant hvor mange scener som viser samarbeid om jakt på landdyr som elg, rein og bjørn på de eldste ristningene i Alta».

Det kan derfor være nyttig å sammenligne situasjonen på Østlandet og den i Finnmark i siste fase av eldre steinalder. Når det gjelder innlandet er det på Finnmarksvidda funnet flere boplasser fra denne epoken. På Gasadaknes ved innsjøen Iešjav'ri er det funnet sju eller åtte tverrspisser av kvartsitt eller chert (Havas 1999:9). Ved Aksojav'ri mellom Kautokeino og finskegrensen er det foretatt mindre utgravninger på fire lokaliteter. I de to første feltene var kvarts det dominerende råstoffet og her ble funnet sju skrapere, ni bipolare kjerner og avslag. Men det ble også funnet en tverrspiss og en stikkel, begge av gråsvart chert. I de to siste feltene var det noe avslag av kvarts mens chert var det dominerende råstoffet. Her ble det i tillegg funnet seks tverrspisser og to mulige flekkkjernerfragmenter. Plassene Virdejäv'ri og Barjesuolo 3 mil sørøst for Alta har dateringer på 6200 og 6500 BP (ibid:10). Her er det nesten bare funnet artefakter av kvarts. Ved Sautso i det samme området er det også funnet noen saker av flint. På Noatun ca 11 km sør for Pasvikelvas utløp er det funnet kamkeramikk, som er karakteristisk for overgangen mellom eldre og yngre steinalder, samt noen saker av grov kvarts (ibid:12).

I Nord-Finland kan enkelte boplasser være eldre enn de norske. Ved Uonajärvi i Enontekiö kommune er det på et boplassområde gjort flere trekulldateringer mellom 8000 og 7300 BP. Her er funnet spisser, skrapere, kjerner, bor, stikler og retusjerte avslag. Kvarts er dominerende, med det er også noe jaspis, kvartsitt og skifer, men også litt chert (Havas 1999:13). Fra Inari-området er dateringene noe eldre. En enkeltstående av kvae ga 8760 ± 75 BP. Den bør kanskje betraktes som tvilsom. Ellers er det mange dateringer fra området og de sprer seg nokså jevnt mellom 8300 og 5800 BP. Råstoffbruken viser en klar dominans av kvarts. I tillegg finnes små mengder av forskjellige typer kvartsitt, chert, skifer, grønnstein og jaspis. Det er interessant å merke seg at noe av cherten kan være fra kystområdene (ibid:66). Av redskaper ble det bl.a. funnet skrapere og noen tverrspisser (ibid:64). For denne fasen er tverrspissene et viktig typologisk element og de er altså funnet både ved kysten og på vidda både på finsk og norsk side. Dette står noe i motsetning til materialet fra Østlandet hvor kystboplassenes viktigste typologiske element: Nøstvet-øksa er fraværende i innlandet. Her var det kun råstoffet som understreket kontakten. *Cherten* som trolig kommer fra kysten, kan ha spilt den samme rollen i Finnmark. Den opptrer riktignok i små mengder, mens kvarts er temmelig dominerende.

Bjørnar Olsen (1994:40) påpeker at bruken av vidda kan ha sammenheng med furuas spredning mot nord. Med den ble det gunstige biotoper for bl.a. elg og bever. Han ser det som lite sannsynlig at disse områdene inngikk i en årlig flyttesyklus av kystfolk, til det mener han avstanden til for eksempel Aksojav'ri er for lang. De relativt eldre dateringene fra Enontekiö og Enare kan også antyde at det er folk sørfra som tar vidda i bruk, og det på helårig basis. Han peker også på at den dominerende bruken av kvarts skiller dem fra kystfolkenes differensierte råstoffbruk. Dette gjelder ikke i forhold til mitt materiale fra Varanger hvor nettopp kvarts blir helt dominerende i fase III. Engelstad (1978:136) peker på det samme når hun beskriver boplassene på Finnmarksvidda: «Disse funnene ligner boplassfunn både fra Varangerfjorden og indre Troms og peker på kontakt med andre innlands- og kystområder».

Som tidligere referert, hevder flere forfattere at bosetningsmønsteret blir mer permanent i fase III, noe som eventuelt skulle stemme pent med forholdene på Østlandet. I rapporten fra Slettnes hevder som nevnt Hesjedal at hustypene gjennom eldre steinalder utvikler seg «...til ordentlige hus med større og mer nedgravde fundamenter i slutten av perioden» (Hesjedal m.fl. 1996:202), dette på tross av at den eneste hustufta eller teltringen fra eldre steinalder på Slettnes er fra fase II. Også Schanche (1988:137) hevder at tendensen går «...mot mer permanente og nedgravde boliger» og at vi mot slutten av perioden får «... mer solide konstruksjoner, antakelig torvgammer...» (ibid:144). Som vi har sett ovenfor, støttes dette ikke av hennes eget materiale. Olsen (1994:41) viser til Schanche når hans skriver: «På Mortensnes er tuftene fra slutten av eldre steinalder større og klarere markert enn tuftene fra begynnelsen av fase II. Det kan tas til inntekt for en slik hypotese om økende sedentaritet», men han fortsetter: «Likevel er ikke bildet entydig. Tuftene på Sæleneshøgda (fase II) er av samme størrelse og like nedgravd som dem vi finner fra fase III på Mortensnes».

Regionale forskjeller?

I Finnmark betraktet under ett ser vi to drastiske endringer i siste del av eldre steinalder. I øst blir ting borte: gode råstoffer, hustuffer, store boplasser. I vest kommer et avgjørende fenomen til: Nord-Europas største hellerisningsfelter. Det ser også ut til å være en kontrast i råstoffbruken mellom øst og vest og deres respektive forhold til innlandet. B. Olsen (1994:40) skriver: «Virdnejávri 113, som er den eldste undersøkte lokaliteten på Finnmarksvidda (overgangen fra fase II til fase III?), har et steininventar som nesten utelukkende består av hvit kvarts.... Dette står i skarp kontrast til den differensierte råstoffbruken på kysten, men samsvarer godt med det bildet vi kjenner fra nordfinsk mesolittikum... Når så skogsgrensen i det nordfinske innlandet rykket mot nord, kan dette ha medvirket til at fangstsamfunn herfra tok Finnmarksvidda i bruk». Materialet fra Slettnes kan riktignok tyde på at kontrasten jevner seg noe ut mot slutten av fase III; på overgangen til neolittikum er andelen av kvarts 44,4 % (Hesjedal m.fl. 1996:93). Men dette er bare ett eksempel og det er på slutten av fase III. I mitt materiale er andelen kvarts i gjennomsnitt 82,9 % for hele fase III.

Selvsagt er det mulig at de store ristningsfeltene i Varanger bare venter på å bli funnet, og selvsagt kan det hende at kontrastene i råstoffbruk ville jevnet seg ut om flere områder, særlig i Vest-Finnmark ble undersøkt med dette formål for øyet. Når det gjelder helleristninger er feltene i Alta mange og store og jeg har vanskelig for å tro at tilsvarende felter ikke ville blitt oppdaget i Varanger, særlig på bakgrunn av alle de undersøkelser som her er blitt gjort. Dessuten kan vi ikke basere våre antakelser på hva som kanskje blir funnet, men må ta utgangspunkt i de data som er til vår disposisjon.

Noen avsluttende kommentarer

I fase II ser vi altså allsidighet både i råstoffvalg og i boplasstyper. Dette kan tolkes som at folk ikke foretok lange sesongvise flyttinger i forhold til ressursene. Ensidigheten i fase III kan derimot tolkes som sesongvise opphold ved kysten, noe som også støttes av materialet fra møddingen på Mortensnes (Schanche 1988:81). Dette er også tiden da vidda tas i bruk og dateringene fra finsk og norsk side tyder på at denne bruken «sprer» seg fra sør mot nord. På et aller annet tidspunkt, og for dem det angikk, et *historisk* øyeblikk, må det første møtet mellom sjøfolket og fjellfolket ha funnet sted. Kanskje hadde begge parter, flere tusen år før, kommet fra et felles opphavsområde i Nord-Tyskland. Uansett må møtet ha vært oppfattet som dramatisk. Det kan ha ført til en følelse av ubalanse, de gamle forestillinger om rett og galt harmonerte ikke lenger så godt med den nye virkeligheten og dermed kan forholdene ha vært oppfattet som normløse. Slik kan behovet for en revitalisering av solidariteten mellom menneskene ha vært følbart. Og kanskje var dette den sosiale kontekst for de endringene vi ser i det arkeologiske materialet. Her blir kontrastene mellom Øst- og Vest-Finnmark interessante idet materialet tyder på at konfliktene har vært løst på forskjellige måter. I vest opptrer en *kontrast* i råstoffbruken mellom kyst og innland. Og kanskje oppstår det et etnisk skille. Men samtidig kan folk ha sett nytten i et samarbeid både når det gjaldt ressurser og i forholdt til utveksling av ekteskapspartnere. Og nettopp helleristningene kan ha uttrykt disse felles interessene.

I øst kan forløpet ha vært et annet. Råstoffbruken er stort sett sammenfallende og de store helleristningsfeltene mangler. Kysten blir nå brukt i vår og sommersesongen; høst- og vinterboplassene burde da finnes lenger inn i landet. Materialet på finsk side tyder også på at boplassene her også ble benyttet på vinteren (Havas 1999). Hvis dette skulle vise seg å være tilfelle, kunne dette tolkes som at innlandsfolkene og kystfolkene simpelthen har slått seg sammen og valgt å unytte et større ressursområde i felleskap. Dersom disse kontrastene viser til reelle forskjeller, kan det gjenspeile at folk i øst og vest har valgt forskjellige løsninger på problemene. Og når vi har sett hvor små befolkninger dette trolig dreier seg om, kan disse forskjellene ha gått helt ned på det personlige plan.

I dette kunne ligge en skjønnlitterær utfordring: I vest oppsto det stridigheter fordi to steile personligheter ikke klarte å forsones, i øst fant folkene raskt tonen fordi to unge mennesker, hvalrossens datter og villreinsens sønn ble så inderlig forelsket i hverandre!

Når jeg tillater meg slike høyst uvitenskapelige utskjelser er det for å inspirere til mer forskning på eventuelle regionale forskjeller mellom Øst- og Vest-Finnmark. En premisse for mine gjetninger bør jo være at det i fase III finnes alle typer boplasser ved kysten i vest. En annen er at det virkelig finnes vinterboplasser i innlandet i øst (se Havas 1999). En tredje er at kontrasten mellom øst og vest i råstoffbruk er signifikant.

Undersøkelser av råstoffbruk og boplassmønstre i vest og utvidelser av undersøkelsene i øst ville kunne være en brukbar strategi. Et krav her må være et standardisert klassifiseringssystem, helst basert på en littisk referansesamling med hoved- og undertyper innefor de forskjellige bergarter og mineraler (se Bergsvik 1999). Slik vil man kunne se om de tendenser mitt materiale viser også gjelder for større områder.

Summary

New Perspectives on Mesolithic Finnmark – A Study from Inner Varanger

This paper is the result of an investigation of lithic raw material use and settlement patterns during the Mesolithic in eastern Finnmark. The data includes 4600 stone artefacts, mostly debris from 98 sites situated along a 25 km shoreline between Gandviken and Angsnes in Nesseby Municipality. In addition the author investigated some 32 house sites and 22 tent rings. Together this made new interpretations concerning the North Norwegian Mesolithic possible.

During these epochs, marine resources were most important. Thus natural harbours and sea views were preferred qualities when settlement sites were chosen. Consequently most of the settlements are situated along former shorelines. Due to the post-glacial isostatic uplift, the settlements are scattered at different heights above present sea level; the oldest at the upper altitudes and vice versa. This provides useful means of composing a relative, and in combination with radio-carbon datings, an absolute chronology.

The sites were recovered between 26m and 73m asl., and varied considerably with regards to size and number of artefacts, from the smallest covering 1m² and holding six artefacts, up to the largest covering 2000 m² and containing some 8000 artefacts. The upper level, between 73m and 67m asl. consisted of only small sites containing 6–149 artefacts. Of raw materials, 90,6 % were quartzite. In contrast, the altitudes between 66m and 40m asl. were characterised by a greater variety of raw materials: quartz, also crystallised, quartzite, chert, «dolomite», among others. At these levels both small, medium and large settlements were found, as well as the majority of tent rings, house grounds and graves.

Then, at 40m-37m asl. major changes occur: the dwellings «disappear», the number of artefacts are reduced to one-fifth and the raw materials used again appears limited. Now quartz, mostly white and coarse-grained dominates, makes up between 80 and 90 % of the total. With one exception the settlements are of small and medium types. These changes cor-

respond with previously suggested divisions of the Mesolithic into three phases. Phase I, the pre-boreal stage, is said to last from 10000-9000 BP, phase II from 9000-7500/7000 BP, and phase III from 7500/7000-5600 BP. This corresponds surprisingly well with the changes observed during this investigation: Settlements at 66/67m asl. date back to 9000 BP, those at 37/40m asl. date back to 6900-7800 BP. But the sudden "reduction» at the transition between phase II and III has never been interpreted. What are these changes due to?

One might consider disease or immigration. Here, the author suggests a major change in settlement patterns. During the Atlantic period the interior was inhabited, and ¹⁴C datings show that the inland was settled from south to north, from present day Finland to Norway. So, Finnmarksvidda was occupied during Phase III. Moreover when it comes to the use of raw materials, white quartz dominated both the Finnish and the Norwegian interior.

This movement from south to north must have resulted, at some point, in contact between the inland and coast populations. To the individuals involved, this must have been experienced as a crucial, historical moment.

Recently the rock-carvings from western Finnmark have been dated back to at least the end of the Mesolithic. They can also be interpreted as a mediating element used to solve conflicts between peoples of the interior and the coast. As far as the west is concerned, raw material use differs considerably between coast and inland. As in the east, the interior is dominated by quartz, while on the western coasts the use of raw materials continue to be varied. In contrast, quartz became predominant in the eastern coasts during the period. In the east rock-carvings have never been found.

This could lead to the following conclusion: In the west the meeting between inland and coastal peoples lead to conflict, and perhaps the establishment of an ethnic boundary; in the east people joined forces and exploited their extended area commonly. Thus the autumn/winter settlement was established in the interior while the spring and summer was spent on the coast fishing, hunting seals and gathering down and eggs.

Litteratur

- Anthony, D. W. 1990: The Baby and the Bathwater. *American Anthropologist* 92, s. 895-914.
- Ballin, T.B. 1999: The Middle Mesolithic in Southern Norway. I J. Boaz (red.): The Mesolithic of Central Scandinavia, *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny rekke nr. 22*, Oslo 1999, s. 11-25.
- Barlindhaug, S. 1996: *Hvor skal vi bygge og hvor skal vi bo? En analyse av Lokaliseringsfaktorer i tidlig eldre steinalder i Troms*. Hovedfagsavhandling i arkeologi, ISV, Universitetet i Tromsø.
- Berg, E. 1999: Raw material use and axe production in the mesolithic of Southeastern Norway. I J. Boaz (red.): The Mesolithic of Central Scandinavia. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny rekke nr. 22*, Oslo 1999, s. 267-282.
- Bergsvik, K. A. 1991: *Ervervs- og bosetningsmønstre på kysten av Nord-Hordland i steinalder, Belyst ved funn fra Fosnastraumen. En arkeologisk og geografisk analyse*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Bergsvik, K A. 1999: A New Reference System for Classification of Lithic Raw Materials: A Case Study from Skatestraumen, Western Norway. I J. Boaz (red.): The Mesolithic of Central Scandinavia, *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny rekke nr. 22*, Oslo 1999, s. 283-287.
- Binford, L. 1980: Willow smoke and dogs' tails: Hunter-gatherer settlement systems and archaeological site formation. *American Antiquity*, vol. 45 no. 1, s. 4-20.
- Bjerck, H. B. 1989: Mesolithic site types and settlement patterns at Vega, Northern Norway. *Acta Archaeologica*, vol. 16, s. 1 – 32. København.
- Bjerck, H. B. 1995: The North Sea Continent and the pioneer settlement of Norway. I A. Fisher (red.): *MAN and SEA in the Mesolithic. Coastal settlement above and below present sea level*. Kalunborg, s. 131-145.
- Bjørn, A. 1928: Nogen norske stenalderproblemer. *Norsk geologisk tidsskrift* 1928, s. 53-75.
- Bjørn, A. 1931: Hovedlinjer i den norske nasjons tilblivelseshistorie. *Naturen* 1930, s. 224-245.
- Boaz, J. 1999a: The Mesolithic of Central Scandinavia: Status and Perspectives. I J. Boaz (red.): The Mesolithic of Central Scandinavia, *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny rekke nr. 22*, Oslo 1999, s. 11-25.
- Boaz, J. 1999b: Pioneers in the Mesolithic: The Initial Occupation of the Interior of Eastern Norway. I J. Boaz (red.): The Mesolithic of Central Scandinavia, *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny rekke nr. 22*, Oslo 1999, s. 11-25.
- Brøgger, A.W. 1934: Hvordan Nord-Norge bygdes. *Finska Fornminnesföreningens Tidsskrift*, XL, s. 6-15.
- Bøe, J. 1931: Den tidlige stenalderkultur i Finnmark, belyst ved senere års undersøkelser og funn. *Nordisk tidsskrift för vetenskap, konst och industri*, 1931, s. 417-436.
- Bøe, J. og Nummedal, A. 1936: Le Finnmarkien. Les origins de la civilisation dans l'extrême-nord de l'Europe. *Institutt for sammenlignende kulturforskning B, XXXII*.
- Bølviken, E., Helsing, E. Helsing, K., Holm-Olsen, I.M., Bertelsen, R. 1982: Correspondance analysis: an alternative to principal components. I *World Archaeology* 14, s. 41-60.
- Clark, J. G. D. 1936: *The Mesolithic settlement of Northern Europe: a study of the food gathering peoples of Northern Europe during the early post-glacial period*. Cambridge: University Press.
- Eliade, M. 1998 (1951): *Sjamanisme. Henrykkelsens og ekstasens eldgamle kunst*. Pax Forlag, Oslo.
- Engelstad, E. 1989: Mesolithic House Sites in Arctic Norway. I C. Bonsall (red): *Mesolithic in Europe*. John Donald Publishers Ltd. Edinburgh. s. 331-337.
- Fuglestedt, I. 1999a: Interregional Contact in the Late Mesolithic: The Productive Gift Extended. I J. Boaz (red.): The Mesolithic of Central Scandinavia, *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny rekke nr. 22*, Oslo 1999, s. 27-38.

- Fuglestedt, I. 1999b: The Early Mesolithic Site at Stunner, Southeast Norway. A discussion of Late Upper Palaeolithic/Early Mesolithic Chronology and Cultural Relations in Scandinavia. I J. Boaz (red.): The Mesolithic of Central Scandinavia, *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny rekke nr. 22*, Oslo 1999, s. 189-202.
- Giddens, A. 1997: *Sociology*. Cambridge: Polity Press
- Gjessing, G. 1945: *Norges steinalder*. Norsk arkeologisk selskap.
- Gjessing, G. 1951: Arkeologi og etnografi. *Viking 1951* 15, s. 115-136.
- Glørstad, H. 1998: Senmesolitikum i Østfold – et kronologisk perspektiv. I E. Østmo (red.): Fra Østfolds oldtid, *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny rekke nr. 21*, Oslo 1998, s. 69-82.
- Grydeland, S. E. 1996: Den sjøsamiske bosetting i Kvænangen fra seinmiddelalder til ny tid. En arkeologisk studie i kontraster. *Stensilserie B nr. 41*, ISV – Universitetet i Tromsø.
- Hamilton, W.R., Wooley, A.R. og Bishop, A.C. 1975: *Bergarter, mineraler, fossiler – En felthåndbok*. Gyldendal Norsk Forlag A/S.
- Hansen, A.M. 1904: *Landnåm i Norge*. Kristiania.
- Haukalid, S. 1999: *Menneskets bilde. En studie av 10 veideristningslokaliteter i Øst-Norge*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Havas, H. 1999: *Innland uten landegrenser. Bosetningsmodeller i det nordligste Finland og Norge i Perioden 9000-6000 BP*. Hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Helskog, E. 1974: The Komsa Culture: Past and Present. *Arctic Anthropology XI*, s. 135-144.
- Helskog, E.T. og Vorren, Ø. 1978: Finnmarksviddas kulturhistorie. *Finnmarksvidda–natur- kult. NOU 1978:18A*, Universitetsforlaget, s. 135-162.
- Helskog, K. 1980: *Subsistence-economic adaptations to the mountain region of interior North Norway*. Upublisert Ph. D.-avhandling, University of Wisconsin-Madison, USA
- Hesjedal, A. 1991: *Helleristninger som tegn og tekst*. Mag. art. avhandling i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Hesjedal, A., Damm, C., Olsen, B., Storli, I. 1996: Arkeologi på Slettnes. *Tromsø Museums Skrifter. XXVI*, 1996.
- Hood, B. 1988: Sacred pictures, sacred rocks: Ideological and social space in the north Norwegian Stone Age. *Norwegian Archaeological Review 21 (2)*, s. 65-84.
- Hood, B. 1992: *Prehistoric foragers of the North Atlantic: Perspectives on lithic procurement and social complexity in the North Norwegian stone age and the Labrador maritime archaic*. Ph. D.-avhandling. University of Massachusetts.
- Knutsson, H. 1995: *Slutvandrat? Aspekter på övergången från rörlig till bofast tillvaro*. AuN 20. Societas Archaeologica Upsaliensis, Uppsala.
- Luho, V. 1956: Die Komsakultur. *Finska Fornminnesföreningens Tidsskrift 57*, 1956 s. 279-301
- Mylkevoll, L. B. 1997: *Bergartskøkker i Nord-Norge. Forslag til klassifisering, kronologi og tolkning*. Hovedfagsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Nordhagen, R. 1933: De senkvartære klimavekslinger i Europa og deres betydning for kultur-forskningen. *Institutt for sammenlignende kulturforskning A XII*.
- Nummedal, A. 1926: Stenaldersfunnene i Alta. *Norsk geologisk tidsskrift 1926 B IX*:, s.43-47.
- Nummedal, A. 1927: Stenaldersfunn i Finnmark. *Håløygminne 1927 II*:257-267.
- Nummedal, A. 1929: Stone Age Finds in Finnmark. *Institutt for sammenlignende kulturforskning, serie B; skrifter XIII*.
- Odner, K. 1964: Erverv og bosetning i Komsakulturen. Omriss av Komsakulturens økonomi innenfor et begrenset området. *Viking XXVII*, s. 117-128.
- Odner, K. 1966: Komsakulturen i Nesseby og Sør-Varanger. *Tromsø Museums Skrifter, vol.XII*.
- Olsen, B. 1994: *Bosetning og samfunn i Finnmarks forhistorie*. Universitetsforlaget, Oslo.

- Petersen, Th. 1930: Problemer i det nordenfjeldske Norges bosetningshistorie. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Forhandlinger 1930*.
- Pettersen, K. 1999: The Mesolithic in Southern Trøndelag. I J. Boaz (red.): The Mesolithic of Central Scandinavia, *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, ny rekke nr. 22*, Oslo 1999, s. 153-166.
- Rydbeck, O. 1930: The earliest settlement of man in Scandinavia. *Acta Archaeologica*. I, s. 55-86.
- Sandmo, A. K. 1988: *Råstoff og redskap – mer enn teknisk hjelpemiddel. Om symbolfunksjon som et aspekt ved materiell kultur. Skisse av utviklingsforløpet i en nordeuropeisk kystsone 10.000 – 9.000 BP*. Upublisert mag.art. avhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Schanche, A. 1997: *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion 1000 f.Kr. til 1700 e.Kr.* Dr. art.-avhandling i arkeologi. ISV, Universitetet i Tromsø.
- Schanche, K. 1988: *Mortensnes, en boplass i Varanger. En studie av samfunn og materiell kultur gjennom 10.000 år*. Mag. art. avhandling i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Schanche, K. 1992: Den funntomme perioden. Nord-Troms og Finnmark i det første årtusen e. Kr. *FOK-programmets skriftserie nr. 2*. NAVF Oslo.
- Service, E. R. 1971: *Primitive Social Organization. An evolutionary perspective*. Random House, New York.
- Simonsen, P. 1961: Varanger-funnene II. Fund og udgravninger på fjordens sydkyst. *Tromsø museums skrifter* vol. VII (II).
- Simonsen, P. 1963: Varanger-funnene III. Fund og udgravninger i Pasvikdalen og ved den østlige Fjordstrand. *Tromsø museums skrifter*, vol. VII (II).
- Tansem, K. 1998: *Fra Komsakultur til eldre steinalder i Finnmark*. Hovedfagsoppgave i arkeologi, ISV, Universitetet i Tromsø.
- Torgersen, J., Getz, B og Simonsen, P. 1959: Varangerfunnene I. Funn av menneskeskjeletter 1. *Tromsø Museums Skrifter VII*.
- Yellen, J.E. 1977: *Archaeological Approaches to the Present. Models for Reconstructing the Past*. Academic Press. London.

Morten Ramstad

Veideristningene på Møre. Teori, kronologi og dateringsmetoder

Innledning

Utgangspunktet for artikkelen er en presentasjon og en datering av veideristningene på Nordvestlandet (Romsdal og Nordmøre) ¹. Først må det imidlertid klargjøres hvilke metoder som har vært brukt, og som brukes, i datering av den Fennoskandinaviske bergkunsten. Den andre hovedproblestillinga er en diskusjon om anvendeligheten av de arkeologiske og geologiske metodene som er anvendt i datering av veidekunst.

Evalueringen av de ulike metoder som er brukt ved datering av bergkunsten i Norge tar sitt utgangspunkt i en gjennomgang av de tidligere foreslåtte typologiske og kronologiske rammeverkene for veideristningene ². Deretter vurderes ulike dateringsmetoder anvendt i datering av veideristninger. I en egen del diskuteres betydningen av strandforskyvningsdata for denne type dateringer. På basis av metodiske og empiriske vurderinger kommer jeg så til å presentere og forsøke å plassere Nordvestlandets veideristninger kronologisk. Dateringenes implikasjoner for metodiske og empiriske problemstillinger drøftes i avslutningen.

Sentrale bidrag til veideristningenes kronologiske og kulturelle plassering

Med utgangspunkt i stilstudier hevder Gutorm Gjessing (1936) at de «*Nordenfjeldske rist-*

I. Naturalistiske ristninger. Dyrene er som regel i naturlig størrelse.

Denne gruppen består av ristningene Bøla, Bardal, Strand, det store dyret på Bogge I og også Hell.

II. Kravene til naturalistisk fremstilling slappet. Dyrene har ofte begynnende kroppsinndeling.

Hit hører ristningene fra Rødøy, Evenhus, Kvernavika, rimeligvis Hammer og muligens Bogge II.

III. Full skjematisme.

Hit hører Skotrøa, Lamtrøa og de små dyrene på Bogge I.

Fig. 1. Gjessings inndeling av de Nordenfjeldske av den arktiske gruppe (Gjessing 1936:168).

ninger og malinger av den arktiske gruppe» har gjennomgått tre utviklingstrinn fra en enkel naturalisme til en økende grad av skjematisme (fig. 1). Den tidsmessige utviklingen mot en stadig større skjemativering var i tråd med den generelle oppfatningen av bergkunst blant samtidens arkeologer. Det teoretiske og metodiske grunnlaget for slutningen var en samfunns- og kunstevolusjonistisk tankegang der de naturalistiske figurene var som «*sprunget ut av jegerens ureflekterte naturetterligning*» (Gjessing 1936:158). Siden blir figurene mer skjematiske og utviklingen kulminerer i bronsealderbondens «*skjematiske, gjennomreflekterte symbolfremstillinger*» (Ibid: 1936:158).

Gjessing bygger ikke utelukkende på typologi i datering av bergkunsten. Det som i stor grad skiller Gjessing fra arkeologer i samtida er den aktive bruken av geologiske data for å underbygge kronologien. Han relaterer ristningene til havets høyde ved tapes-maksimum og kommer fram til at de tre stilgruppene samler seg på ulike nivåer i forholdet til tapes-maksimum, noe som skulle indikere ulik produksjonstid. Likevel fundamenterer Gjessing kronologien på en typologisk grunntanke idet han forutsetter en kontinuerlig ristningsproduksjon, fra de eldste naturalistiske i eldre steinalder til bronsealderens skjematiske motivfremstillinger.

Egil Bakka følger i Gjessings fotspor (Bakka 1966, 1973a, 1975, 1979). Typologiske stilstudier er viktige verktøy, og han forutsetter dermed en kontinuerlig utvikling og produksjon i bergkunsten. Nytt i Bakkas forskning er den systematiske bruken av strandforskyvningsdata og diskusjoner vedrørende selve metodegrunnlaget for anvendelsen av geologiske data i datering av bergkunst (fig. 2). Sentralt i argumentasjonen er veideristningsfelt fra Midt-Norge der ristninger helt eller delvis har blitt dekket av strandgrus. Strandgrusen må være

1 Nordlandsstadiet

Stil: slipte figurer, store naturalistiske figurer.

Distribusjon: Polarsirkelen til Ofoten (f.eks. Leiknes, Klubben, Vågan, Nes, Sagelva og Valle)

2. Forselv-Bardalstadiet

Nye stiltrekk: prikkhugde figurer store hele naturalistiske figurer, rene konturlinjer, introduksjon av Maglemoseornamentikk, båter og mennesker.

Distribusjon: Ofoten til Romsdal (f.eks. Settjord 1, Forselv, Bøla, Bardal, Gärde B., og den store naturalistiske elgen på Bogge I)

3. Hammer-Hellstadiet

Nye stiltrekk: livslinjer, enkle kroppsmønster til de relativt naturalistiske dyra, men figurene er ikke skjematizerte eller stiliserte.

Distribusjon: Sør-Helgeland til Hardanger (f.eks. Visnedalen, Strand, Hammer (I, VI, VII) Hell, Stein, Landverk, Rykkje, Vangdal, muligens Hammaren i Vingen).

Fig. 2. Bakkas typologi: Hovedtrekk i ristningenes utvikling og spredning i mesolittisk tid (Etter Bakka 1973a, 1975).

avsatt på et tidspunkt da sjøen stod kloss opp til ristningene. Følgelig må ristningene være eldre enn strandgruslaget. Slik gir Bakka en overbevisende argumentasjon for at ristningene på Hammer i Beistad må være produsert før slutten av senmesolitikum (Bakka 1975). Denne metodisk fundamenterte kronologien markerer bruddet med bergkunstforskere på 1950-, 60- og begynnelsen av 70-tallet som hevdet at det verken fantes gode beviser for at veidekunsten var eldre enn jordbrukskunsten, eller at det ble produsert helleristninger før neolittisk tid (se f.eks. Johansen 1972). Bakka viser også til regionale tendenser i utbredelse og fordeling av dyremotiv i bergkunsten. I Midt-Norge er sjøpattedyr, hjort, elg og reinsdyr vanlige. På Vestlandet er hjorten det vanligste motivet, elg finnes kun i en tidlig fase. På Østlandet er derimot elgen det hyppigst avbildede motiv. Anders Hagen støtter hovedtrekkene i Bakkas framstilling, men ser ikke bort fra at denne regionaliteten kan være uttrykk for ulike stammeområder i steinalderen (Hagen 1976, 1990).

Bakka tar utgangspunkt i at ristningspraksisen oppstår i Nordland. Fra det tidligmesolittiske senteret i Nordland skjer det en gradvis spredning av ristningspraksisen med en kontinuerlig utvikling til mindre og mer skjematisk figurerte. Ristningspraksisen når Midt-Norge og Nord-Sverige i mesolitikum i det Bakka kaller for Forselv-Bardalsstadiet og når Sør-Norge først på slutten av seinmesolitikum i Hammer-Hellstadiet. På Vestlandet etableres en egen vestnorsk tradisjon som inndeles i fire faser³, datert til tidligneolitikum og mellomneolitikum, med et mulig opphav i senmesolitikum. Bakka fremhever dermed betydningen av å ta hensyn til lokale og regionale særtrekk, samtidig som han legger til grunn et evolusjonistisk og diffusjonistisk syn på bergkunsten.

Kalle Sognnes er den neste som tar opp de midtnorske veideristningene (Sognnes 1991, 1994, 1995, 1998). Han deler veideristningene fra Trøndelag inn i fasene I, IIa & IIb, III og IV (fig. 3). Stilutviklingen følger hovedtrekkene hos Gjessing og Bakka, men fasene blir relatert til nyere strandlinjedata. Fasene følger kronologisk, der fase I avsluttes før 6000 BP, og fase IV begynner etter 3000 BP. Sognnes gjør imidlertid oppmerksom på at tidspunktet for den kronologiske avgrensningen mellom, og lengden innad i fasene er usikker (Sognnes 1995:132-134).

Egil Mikkelsens studier av veideristningene fra Østlandet bekrefter Bakka og Hagens teori at veideristningene på Østlandet viser store interne stilistiske likheter, og at de dermed til dels kan tilhøre samme kulturtradisjon (Mikkelsen 1977). Utfra strandforskyvningsdata og arkeologiske data skyver han imidlertid kronologien for veideristningene på Østlandet tilbake til senmesolitikum.

Kristian Lindqvist er den første som tar de kystbundne veideristningene fra Fennoskandinavia opp til en samlet vurdering (Lindqvist 1994). Han daterer ristningene på basis av de ulike feltenes nivå i prosent av tapesmaksimum. Deretter deles de inn i faser og tradisjoner med utgangspunkt i stil, motivvariasjon og teknikk. Stilutviklingen følger i hovedtrekk Gjessing og Bakka, men kronologisk er det mindre samsvar. Den eldste tradisjonen kalt Nordland-Trøndelag tradisjonen, inndeles i fire kronologiske faser. Ristningene i Sør-Norge hører hjemme i «den sørnorske tradisjonen» som kronologisk utelukkende plasseres i mesolitikum. Det presiseres at tradisjonsnavnene bare til en viss grad angir geografisk avgrensning. Med utgangspunkt i stilistiske likheter er f. eks. Meling-ristningene fra Rogaland plassert

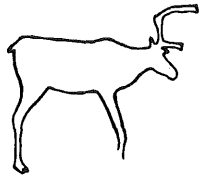
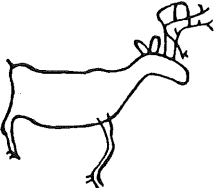

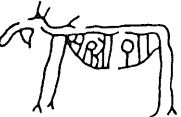

phase I			
		6000 BP?	
phase II a			
		5000 BP?	
phase II b			
		4000 BP?	
phase III			
		3000 BP?	
[phase IV]			

Fig. 3. Sognnes fase inndeling av vediekunsten i Trøndelag (Sognnes 1995, fig. 7.2)

innafor Nordland-Trøndelagtradisjonen, mens ristningene fra Slettnes og Amtmannes i Finnmark er plassert innafor den sørnorske tradisjonen. Lindqvist argumenterer derfor ikke utfra en idé om en indre sammenheng og utvikling fra den ene tradisjonen til den andre. Tvert imot fremheves det at den tidlige dateringa av den sørnorske tradisjonen viser at denne er en selvstendig utvikling i Sør-Norge, som ikke kan utledes av senere faser i de midtnorske tradisjonene.

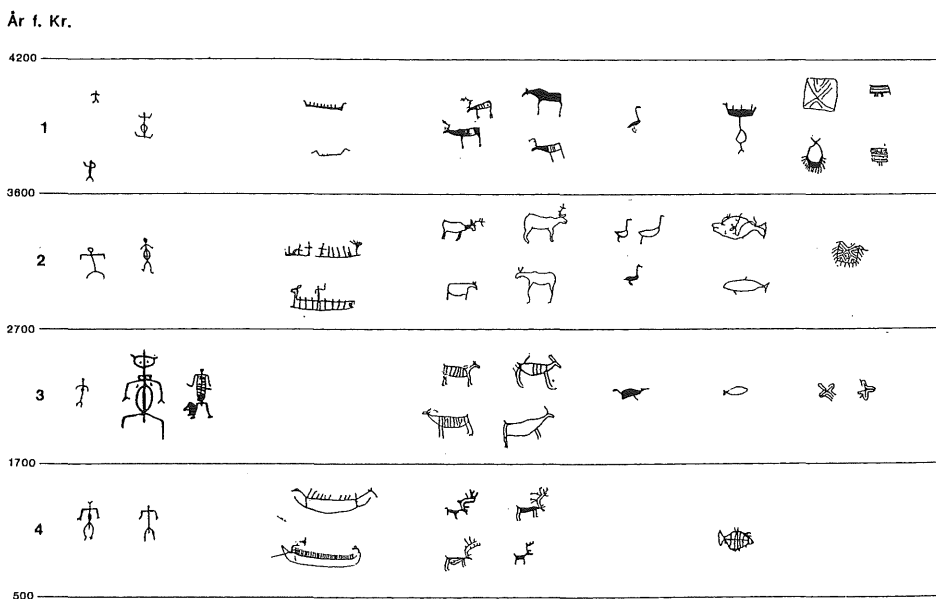

Fig. 4. Helskogs faseinndeling av helleristningene i Alta (Helskog 1988, s.32).

Knut Helskogs studier av Altaristningene bryter også med tankegodset innafor den eldre forskningsstradisjonen. For å klassifisere helleristningene i Alta benytter Helskog statistiske metoder, der eventuelle strukturer i figurtilfanget siden relateres til strandlinjedata (Helskog 1983, 1988). På dette grunnlaget identifiseres fire separate kronologiske faser, fra slutten av mesolitikum til bronsealder (fig. 4). Et viktig resultat av Helskogs analyse er at det ikke er samsvar mellom ristningenes alder, grad av skjemativering og størrelse. Anders Hesjedal (1992, 1994a, 1994b) når samme resultat i studiet av bergkunsten fra Nordland og Troms. Med utgangspunkt i strandlinjer opprettholder han Gjessings teori, at de slipte ristningene er de eldste og at de prikkhugde, mindre figurene, følger etter i tid. I motsetning til Gjessing avviser Hesjedal at det finnes en gradvis utvikling fra de slipte ristningen, til de prikkhugde. Han fremhever i stedet fraværet av kronologisk kontakt mellom de slipte og prikkhugde ristningene (Hesjedal 1992, 1994a). Hesjedal konkluderer med at de slipte ristningene hører hjemme i tidligmesolitikum, mens de hugde primært er laget i tidsrommet seinmesolitikum-tidligneolitikum.

Flere innafor den nyere forskningen er således kritiske til at ristningene følger en evolusjonistisk utvikling fra det enkle naturalistiske til det komplekse og skjematiske. Det kan indikere at produksjonen av bergkunst ikke var en kontinuerlig praksis i steinalderen. Det åpner for muligheten av at helleristningspraksisen kan ha oppstått uavhengig av hverandre i ulike geografiske områder. Kronologisk synes det å være enighet om at veideristninger er produsert både i eldre og yngre steinalder. Datering til bronsealder eller seinere, synes derimot

mindre sannsynlig. Det er interessant å vurdere om konklusjonene vedrørende ristningenes typologiske og kronologiske utvikling også gjelder for Nordvestlandet. Før dette er mulig må ristningene fra analyseområdet dateres, og det metodiske grunnlaget for dateringene drøftes.

Datering av bergkunst, et uoversiktlig problemkompleks

Problemene med datering i bergkunsthistoria har store implikasjoner for spørsmål vedrørende kulturtilhørighet, kulturkontakt og kulturrendring. En rekke innfallsvinkler for aldersbestemmelse av bergkunst er benyttet gjennom tidene. Tilnærmingene er ofte svært komplekse både fordi dateringene bygger på sammenligninger med stiltrekk fra andre felt, og fordi bergkunsten det sammenlignes med ofte er knyttet opp til andre kronologiske og typologiske rammeverk. Gjennom faghistoria har datering av bergkunsten også i stor grad vært tufta på teorier som ser ristningspraksis i lys av typologisk stil- og samfunnsutvikling. I tråd med dette er figurers tilkomst forklart på basis av diffusjon og migrasjon. Konsekvensen av at figurers tilkomst forklares på basis av diffusjon og migrasjon er at grunnlaget for de enkelte kronologiske og typologiske rammeverk blir svært uoversiktlig og de enkelte dateringsforslagene problematisk å etterprøve. Følgene av dette kan illustreres med et eksempel.

Eva Walderhaug (1994, 1998) og Christopher Prescott og Walderhaug (1995) hevder at veideristningene i Ausevik, Flora kommune tilhører tidsrommet mellomneolitikum b - seinneolitikum og at det stilistiske uttrykket må sees i relasjon til sørlige jordbrukere og innvandring av indoeuropeiske grupper til Norge (Walderhaug 1994:108-117, Prescott og Walderhaug 1995:266-273). Datering av Ausevik baseres primært på Egil Bakkas artikkel «*Om alderen på veideristningane*» (1973a), der han drøfter relasjonen mellom ristningene i Ausevik og Vingen. I tillegg hevder de at noen figurer i Ausevik har stilistiske likheter med motiv fra den megalittiske kunsten i Sør- og Vest-Europa (Walderhaug 1994:81-82, 1998:290). De hevder i klar tekst at stiluttrykket i Ausevik er så skjematisk og abstrakt at det må ha sammenheng med impulser/kontakt fra vesteuropeiske jordbrukskulturer (Walderhaug 1994:114, Walderhaug og Prescott 1995). Tolkninga er forankra i faghistoria der bånd mellom «det indoeuropeiske» og den stilistiske kompleksitet som tilskrives jordbrukskunsten alltid har stått hverandre nært (se Ramstad 2000). Mer interessant i denne sammenhengen er Walderhaug og Prescotts bruk av Bakkas dateringsforslag.

Bakka argumenterer sterkt for at strandlinjedata er en meget god metode for datering av bergkunsten (Bakka 1973a, 1979). På basis av strandlinjedata dateres Vingen til tidsrommet senmesolitikum - mellomneolitikum. Med støtte i studier av overhuggingner skiller han dessuten ut fire faser (fig. 5). Datering av Ausevik bygger derimot på basis av stilistisk sammenligning med Vingen. Han hevder at Ausevik er samtidig med de to siste fasene i Vingen (Brattbakken og Elva-fasen), men at det også er «...mogleg at dei held fram i Ausevik etter at det var slutt i Vingen» (1973a:166). Datering av Ausevik er dermed utelukkende basert på generelle antagelser om stilutvikling. Bakka hevder forøvrig at det er «...svært lite truleg

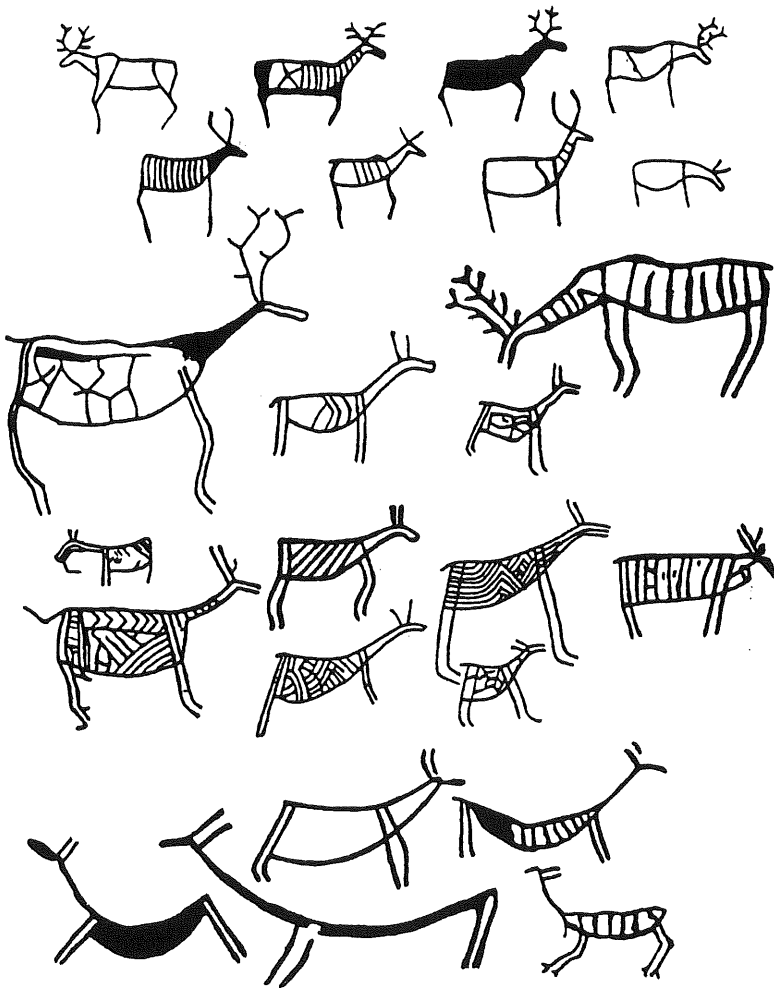

Fig. 5. Bakkas skjema over stilutviklingen i Vingen. I kronologisk rekkefølge, fra øverste linje 1-8 Hammarentypen, 9-12 Hardbakkentypen, 13-19 Brattbakkentypen, 20-24 Elvatypen (Bakka 1973 fig.8).

at veideristingene i Ausevik har noko lån frå jordbruksristningene» (ibid: 168). En av årsakene til at Bakka ikke relaterer feltet til forhistorisk strandlinje er at Ausevik opptar liten spalteplass i hans arbeider. Problemene med å datere utfra typologisk stilutvikling drøftes senere, i stedet kan vi ta utgangspunkt i Bakkas egen argumentasjon vedrørende strandlinjedatas anvendelighet i aldersbetsmelsen av veideristinger (1973a, 1975, 1979). Hvilke konsekvenser vil en strandlinjedatering av Ausevik få i forhold til dateringsforslaget basert på evolusjonistiske teorier om stilutvikling? Jeg forsøkte dette i Ausevik med den samme

metodiske tilnærming til strandlinjedata som Bakka anvender i Vingen ⁴. Dateringa er basert på strandlinjekurva for Flora kommune (Aksdal 1986), og tok utgangspunkt i laveste ⁵ figur. Resultatet (terminus post quem) ble at Ausevik hører hjemme i senmesolitikum. Dateringa stemmer ikke med Bakkas datering basert på stilutvikling, og den avviker med tusener av år i forhold til Walderhaugs og Prescotts plassering av feltet i mellomneolitikum b - seinneolitikum. Om Ausevik egentlig bør plasseres i seinmesolitikum eller mellomneolitikum b - seinneolitikum, er for såvidt ikke et tema her, spørsmålet er derimot hvorfor strandlinjedata ansees som en brukbar metode i Vingen, men ikke anvendelig i Ausevik.

Dette blir ikke drøfta av Walderhaug og Prescott (Walderhaug 1994, 1998, Walderhaug og Prescott 1995). Det metodiske grunnlaget for dateringa av Ausevik til mellomneolitikum b - seinneolitikum er i henhold til deres egen argumentasjon vanskelig å få klarhet i. Mulighetene kan være flere:

- at de stilltiende godtar dateringsgrunnlaget slik dette fremkommer i faghistoria
- at strandlinje er anvendelig i Vingen, men ikke lar seg applisere i Ausevik
- at abstrakte figurer ikke kan komme til uttrykk i «evolusjonistisk sett» enklere jeger- og sankersamfunn
- at abstrakte figurer må sees i relasjon/kontakt med jordbrukende befolkningsgrupper
- at abstrakte figurer typologisk må være et seint trekk

Dateringa av Ausevik baseres på typologiske resonnementer og en refleksjon av kontakt med jordbrukskulturer. Det er da vanskelig å akseptere at tidfestinga av Vingen skal ha noen konsekvens for dateringa av Ausevik. Dette setter forfatterne i en paradoksal situasjon: strandlinjedatering fremstår som anvendbart i Vingen, men ikke i Ausevik.

Eksempelet illustrerer en generell metodeproblematikk rundt dateringa av bergkunst og vanskene med å anvende forskjellige kronologiske og typologiske rammeverk, uten samtidig å drøfte de premisser disse er basert på. Datering med utgangspunkt i stilistisk analogi impliserer faktisk at en allerede har postulert former for kulturell kontakt og samtidighet, og innebærer en ringslutning.

Den foreslåtte stilistiske likheten må bygge på en form for kulturkontakt, motsatt medfører ingen samtidighet, ingen kontakt og dermed ingen likhet. Datering med utgangspunkt i stilistisk analogi alene impliserer derfor en ringslutning. Kontakt og samtidighet mellom områder vises med likheter innafor bergkunsten, samtidig som bergkunsten bekrefter kontakt og samtidighet (jfr. eks. Walderhaug 1994, 1998, Prescott og Walderhaug 1995). Forut for en datering basert på stilistiske analogier må en derfor på basis av andre metoder klargjøre hvorfor analogien er relevant. Dette implisere videre at det må redegjøres for dateringa uavhengig av stilistisk analogi, såvel som stilistiske typologiske metoder. Først da kan datering av ett bergkunstfelt bidra til å belyse overregionale utviklingstrekk og evaluere ulike former for kulturkontakt.

Dateringsmetoder

I Norden er kun en håndfull tilfeller av bergkunst funnet i slutta kontekst. Primært gjelder det ristninger på steinheller i bronsealdersgraver. En annen metode gjelder bruk av andre arkeologiske data, f.eks. at løsfunn og boplassmateriale fra nærområdene til ristningslokalitetene brukes som dateringsindikator. En har også tatt utgangspunkt i parallellføring med motiv i småkunsten og på daterte gjenstander. I tillegg har metoder slik som billedstratigrafi og stilistisk-typologiske studier blitt utviklet, samt ulike former for multivariable analyser (f. eks. Bøe 1932, Gjessing 1936, Hallström 1938, Bakka 1973a, Helskog 1983, Forsberg 1985, Hagen 1990, Baudou 1993). Løsfunn er funnet i nærheten av flere av ristningslokalitetene på Nordvestlandet, men funnomstendighetene er uklare.

Datering utfra parallellføring med aldersbestemte plastiske figurer eller gjenstander med innrissede motiv er en problematisk metode (se også Hagen 1976:158). Naturalistiske elgfigurer av tre og plastiske elghoder i stein finnes fra mellommesolitikum til bronsealder i Norden (Carpelan 1975, Edgren 1993, Lindqvist 1994). Det er dermed vanskelig å tidsavgrense elgfigurer i bergkunsten på bakgrunn av materiell kultur, nærmere enn til perioden steinalder-bronsealder. Det samme gjelder bl.a. ulike former for nettornamentikk, og sikksakk-mønster. Slik ornamentikk finnes på beingjenstander i Maglemosekulturen, Kongemosekulturen og Fosnakulturen. Tilsvarende nettornamentikk og sikksakk-mønster finnes imidlertid også på gjenstander fra yngre steinalder (jf. Bakka 1973a) og på beinkammer fra eldre jernalder (jf. Rygh 1885, fig 158). Grundige stilistiske og kronologiske vurderinger må derfor ligge til grunn for en eventuell parallellføring som tar sikte på å nå frem til et dateringsgrunnlag, men dette er ikke innafør rammene av denne artikkelen.

Stratigrafiske figurundersøkelser er hensiktsmessig for utviklinga av en relativ kronologi der en type eller klasse av ristninger systematisk er overhugget av en annen type eller klasse av ristninger (se Gjessing 1936, Bakka 1973a, 1975). En slik systematikk er ikke observert i ristningene på Nordvestlandet. Med utgangspunkt i ristningsfeltene fra analyseområdet er derfor stratigrafiske figurundersøkelser begrenset til utsagn som figur A er eldre eller yngre enn figur B⁶.

Grunnlaget for komparative metoder eller stilistisk analogi er at likhet i motiv og teknikk også kan bety likhet i tid og/eller kulturell bakgrunn (Mikkelsen 1977). Like viktig er det imidlertid at det i et så stort område som Fennoskandinavia er rimelig å forestille seg regionale forskjeller som ikke trenger å ha kronologisk betydning (Bakka 1973a:152). Problematikken vedrørende den komparative dateringsmetoden medfører at jeg kommer til å evaluere denne i forhold til data uavhengig av arkeologiske kilder -strandforskyvningskurver.

Strandlinjedateringer

Shetelig (1922), Bøe (1932) og Gjessing (1932) mente alle at bergkunstens nære tilknytning til vann måtte ha relevans for dateringen. De hevdet at på lik linje med steinalderboplasser og løsfunn kunne også bergkunsten dateres ved hjelp av strandforskyvningskronologi. I utgangspunktet gjelder metoden bakre tidsgrense (terminus post quem) for produksjonen av

ristninger siden figurene må være laget etter at bergflaten steg opp av vannet. I tillegg er det dokumentert ristninger som er dekket av løsmasser som følgelig er blitt påført eller avsatt etter ristningenes produksjon (terminus ante quem). Det største usikkerhetsmomentet er hvorvidt ristningene har vært strandbundet ⁷, slik at datering kan brukes til å datere dem mer presist.

Bakka gir flere begrunnelser for at veideristningene primært var strandbundne (Bakka 1973a, 1975, 1979). I likhet med Gjessing finner han det «høyst bemerkelsesverdig» at 19 av de 20 innlandsristninger fra Skandinavia viser umiddelbar nærhet til ferskvann (Gjessing 1937:64). Dette mener han også var tilfelle for den kystbundne bergkunsten. Flere av kystlokalitetene har dessuten helt eller delvis vært dekket av marine sedimenter som enten er avsatt ved en transgresjon eller ved en stormflo, noe som indikerer at de må ha ligget i nærheten av strandkanten (Bakka 1975:37). I tillegg er det både i Vingen og Alta (Bøe 1932, Bakka 1973a, 1979, Helskog 1988) mulig å finne stilistisk like lokaliteter som ligger opptil et par km fra hverandre, og som har samsvarende nedre grenser. En rimelig forklaring på at figurer ikke er hogget nærmere sjøen enn en nedre grense, til tross for at det både i Vingen og Alta finnes velegna bergflater på et lavere nivå, er at sjøen har stått mye høyere innafor produksjonstiden. De samsvarende nedre nivåene på lokaliteter som ligger langt fra hverandre tyder videre på at strandlinja var bestemmende for nivået ristningene ble laget i. Bakka viser i den forbindelse til praktiske fordeler ved å lage ristningene på bergflater og steiner i strandsonen. Bergflatene nær sjøen er rene og glatte p.g.a. av bølgeaktiviteten og er heller ikke tilvokst. Dessuten er berget høyere oppe mer preget av forvitring (Bakka 1973a, 1979). Mikkelsen påpeker dessuten at det er store stilistiske likheter mellom ristninger fra innlandet og kysten av Østlandet. Det er derfor «*rimelig å anta at det var vanlig også ved kysten å legge veidekunsten nær vann, slik som det har vært i innlandet*» (Mikkelsen 1977:181).

Flere forhold taler for at veideristninger i overveiende grad var produsert i strandlinja. Det er likevel uenighet om hvordan en bør bruke strandlinjedata som dateringsmetode, og det er påpekt at det er vanskelig å vite hvilket nivå over den samtidige strandlinjen ristningene ble laget i. Med henvisning til at ristningene ville ha blitt oversvømmet av tidevannet dersom de ble laget ved middelvannstand, er det hevdet at de trolig ble laget i et nivå over flo-målet. Helskog og Hesjedal tar derfor utgangspunkt i at de laveste figurene lå noen meter over middelvannstand ved produksjonstidspunktet. Ved bruk av strandforskyvningskurver velger de derfor å datere i et nivå 2-3 m lavere enn nederste figur (Helskog 1983:54-55, Hesjedal 1994a:110-111). Lindqvist utfordrer dette synet siden «*ristningar kan ha utförts under ebb, dvs. lågvatn*» (Lindqvist 1994:24). Det er knyttet flere metodiske problemer ved konsekvent å datere i et bestemt nivå under laveste figur.

Som Lindqvist (1994:190-191) påpeker, er det metodiske vansker knyttet til datering med et generelt fradrag på noen meter under ristningenes laveste nivå. Siden landhevningen varierer fra område til område, vil fradraget slå ulikt ut i områder med lav kontra høy. I en region med liten landhevning (lav tapesgrense), som ytterkysten av Vestlandet, vil et fradrag i høyde over havet gjøre store utslag for datering av ristningene. Motsatt vil en tilsvarende reduksjon ikke spille noen større rolle for datering i områder med kraftig landhevning (høy tapes-

grense) som i Oslofjorden eller i Bottenviken (Lindqvist 1994:191). Dette kan illustreres med to ristningsfelt fra Nordvestlandet, Reitaneset ute ved kysten og Bogge 1 langt inne i en fjord. Hvis ristningene ble laget ved middelvannstand, dateres Reitaneset til 5300 BP og Bogge 1 til 5600 BP, altså begge til en sen fase av senmesolitikum. Er utgangspunktet at ristningene ble laget 2 m over datidas middelvannstand, blir Reitaneset 800 år yngre og dateres nå til 4500 BP, mens for Bogge reduseres alderen kun med 200 år til 5400 BP. I stedet for at de er samtidige, er det nå mer trolig at Reitaneset hører hjemme i slutten av mellomneolitikum og Bogge i overgangen seinmesolitikum-tidligneolitikum.

For å jamføre ristninger i områder med ulik landhevningshastighet tar Lindqvist, lik Bakka (1979), utgangspunkt i nivået i forhold til tapesgrensen uttrykt i prosent. Imidlertid kan jeg ikke se at Lindqvists utgangspunkt i prosent av tapes gjør sammenligning mellom ulike områder mindre problematisk enn Helskogs og Hesjedals generelle fratrekk av et par meter. De samme metodiske problemene vil også være tilstede dersom en regner alderen i prosent av tapesnivået. Både graden av landhevingen og landhevningshastigheten er varierende i tid og rom. Noen steder er kurvene i strandlinjediagrammet bratt mens det andre steder er slakt. Fordi graden av landheving er så variabel vil prosent av tapes angi høyst forskjellige dateringer i ulike områder. Et annet problem med Lindqvists metodiske tilnærming er at alderen på tapesmaksimum varierer ulike steder i Fennoskandinavia (se fig.6).

Begge tilnæringsmåtene ved bruk av strandlinjedata er dermed metodisk dårlige. Som et alternativ foreslår jeg at en bør ta utgangspunkt i direkte datering ved middelvannstand. Det reduserer problemet vedrørende sammenlignbarhet mellom ulike regioner og lokalområder. Ved justering eller endring av strandforyskyvningskurvene er det dessuten en enkel operasjon å lese av den nye datering. Ved flere innlandslokaliteter, slik som f.eks. Glemmerstadstranda, Møllerstufossen, Eidfossen og Sporanen på Østlandet og Landverk, Håltbergssudden, Gärde og Glösa i Nord-Sverige ligger de laveste figurene så nær strandlinjen at de periodisk oversvømmes eller blir våte som en følge av at de ligger nær fosser eller kraftige stryk i elvene (Bakka 1975:37, Mikkelsen 1977:183, Lindqvist 1994:191). Det samme forhold gjelder kystlokaliteter som er overleiret av marine sedimenter. Bakka konkluderer f. eks. med at ristningene på Hammer VI og VII i Beitstad, ble produsert når bergflaten befant seg mellom den litorale og supralittorale sone (1975:17). Dette er ikke noe engangstilfelle, snarere tvert imot. Ristningslokaliteter overleiret av marine sedimenter er blant annet dokumentert i Strand i Osen, Buavika i Beitstad, Kirkely i Tennes og Slettnes på Sørøya (Gjesing 1938, Bakka 1975:37-39, 1994:194-205, Hesjedal et al. 1996:82, 200-202). På tross av de åpenbare vanskene med å finne lokaliteter med slike avsetninger, utgjør disse lokalitetene en stor andel av alle kjente kystnære ristningslokaliteter i Norge.

På bakgrunn av dette kan man spørre seg om strandsonen hadde et visst meningsinnhold på et kosmologisk eller rituellet plan i steinalderen (se Helskog 1999). Sonen mellom flo og fjære er vanskelig å klassifisere, den er til tider vann, til tider land, samtidig som den er både land og vann. Ristningenes generelle nærhet til sjø, og i flere tilfeller til strandsonen, har trolig, i tillegg til funksjonelle forklaringer, sammenheng med generelle forestillinger vedrørende strandsonen og relasjonene vann:land og «verken:eller!», og potensialet dette har på høy-

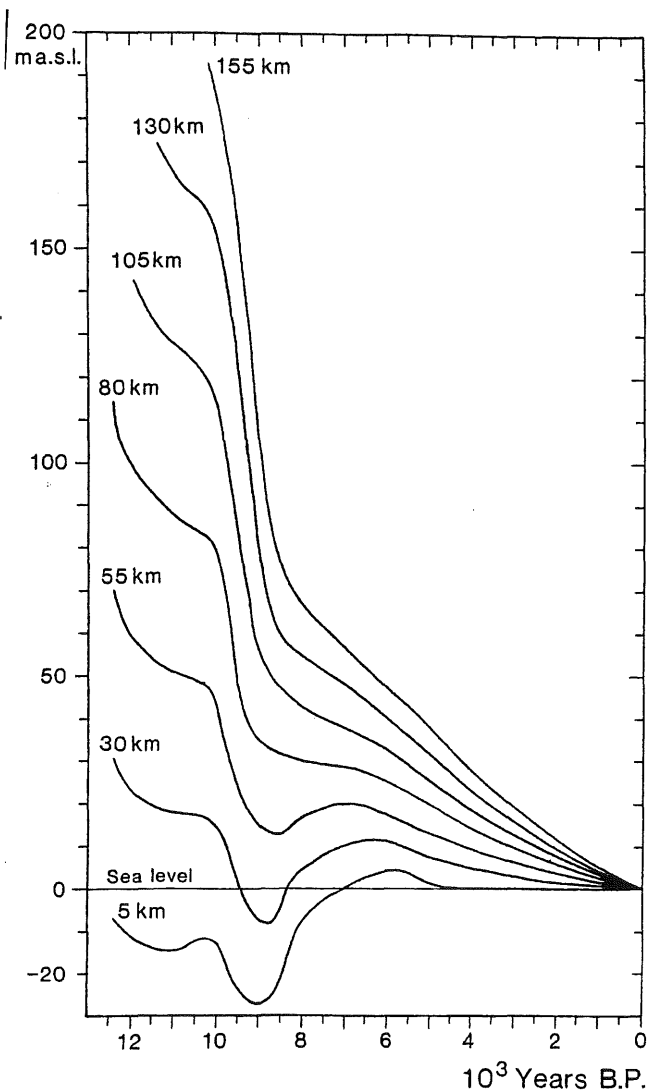

Fig. 6. Svendsen og Mangeruds strandlinjesekvens for Nordvestlandet. (Svendsen og Mangerud 1987:124, fig 12). Kurvene er konstruert for hver 25 km fra kystlinja og innover. Som det fremgår av strandlinjekurvane, varierer alderen for tapesmaksimum på regionalt nivå. Det fremgår også at de ulike kurvane har forskjellig hellingsgrad, noe som medfører at datering med utgangspunkt i samme prosentandel av tapes vil gi ulike dateringer på kysten i forhold til fjordstrøka.

ere symbolsk eller konnotativt nivå. Dette kan videre indikere at ristningene endret meningsinnhold etterhvert som de beveget seg vekk fra strandsonen. Boplassområdene langs kysten i steinalderen har også ligget kloss i strandsona. Såvel boplasser som helleristningsfelt viser dermed en sterk tilknytning til strandsona. Det er i denne sammenhengen interessant å merke seg at dette avviker i forhold til jordbruksristningenes plassering. I hvertfall i Trøndelag er synes jordbruksristningene isteden å være lokalisert et godt stykke fra strandsona, og viser således en tilknytning til bronsealderens kulturlandskap (Sognnes 1987, 1994:46-47, 1995:135).

Etter ei samla vurdering finner jeg det rimelig at ristningene primært er produsert ved middelvannstand. Datering ut fra middelvannstand gir det beste metodiske grunnlaget for sammenligning mellom ulike veideristningslokaliteter, samtidig som det er enkelt for andre å vurdere relevansen i dateringer som blir foreslått. Jeg vil imidlertid gjøre oppmerksom på at de feilmarginene som ligger i avlesning og ekstrapolering av strandlinjekurver gir et svakt

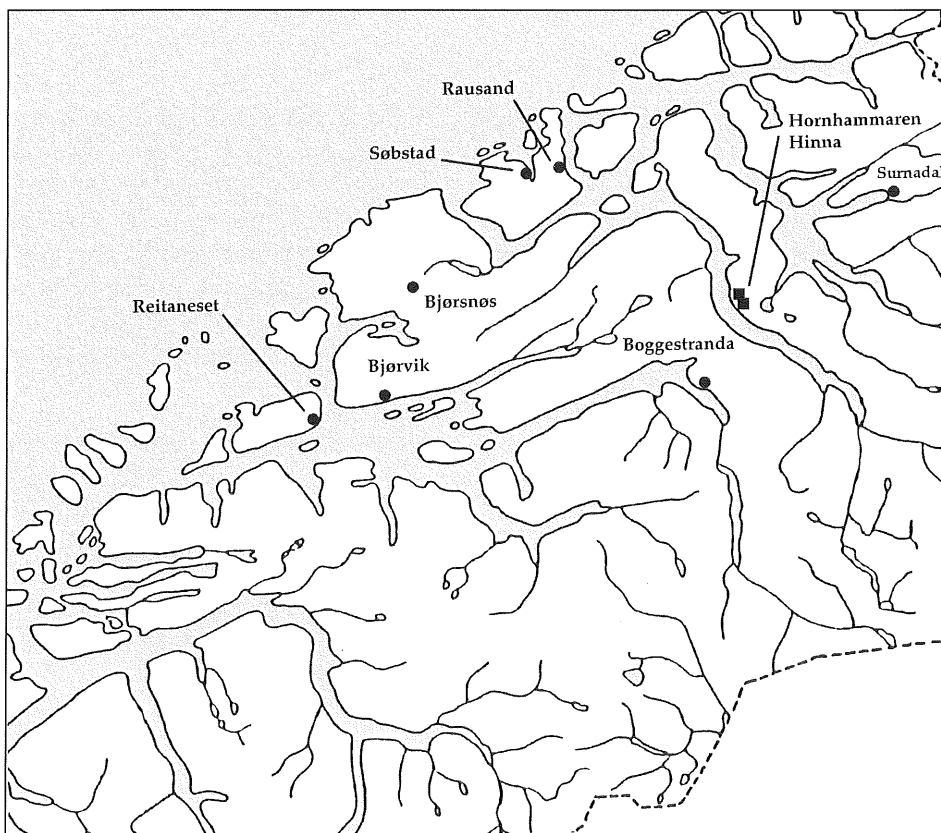

Fig. 7. Bergkunstfelta på Nordvestlandet. Sirkel markerer ristningsfelt, firkant betegner bergmaling.

grunnlag for å operere med eksakte dateringer. For å ta høyde for dette og samtidig operere med en ramme som er relativt presis i et arkeologisk tidsperspektiv, bør ristningene dateres innafor de arkeologiske periodebetegnelene (tidligneo-litikum, mellomneolitikum A og B, senneolitikum I, II etc.). Til tross for utgangspunktet i at ristningene var plassert i strandlinja, må det gjøres oppmerksom på at det også finnes kystnære veideristninger som ligger over den sennglasiale marine grense. Eksempler på dette finnes blant annet i Vingen og blant de slipte ristningene i Nordland, men disse er unntak snarere enn regelen!

Helleristningene på Nordvestlandet

I det følgende presenteres veideristningslokaliteter på Nordvestlandet. Dette er Reitaneset, Bjørset, Bjørnsnøs, Søbstad, Røsand, Boggestranda og Surnadal (fig. 7). I tillegg er det registrert to andre «veidelokaliteter», bergmalingene på Hornhammaren og Hinna i Tingvoll kommune (Gjessing 1936, Hallström 1938). Disse drøftes ikke her.

Reitaneset

I 1965 innkom det rapport til Vitenskapsmuseet i Trondheim om funn av ristninger på i ei løs steinblokk på Reitaneset, sørøst på Otrøy i Midsund kommune (fig. 8). Feltet består av to kroppsfyllte figurer, med grunne brede furer (2 cm i snitt) som trolig har vært smalere fordi kantene er vitret (Møllenus 1968:8). Kristen Møllenus (1968:10) tolket fig. nr. 1 som en fugl, og fig. nr. 2 som en fisk, mest sannsynlig ei flyndre. Nils Parelius synes fig. nr. 1 minner mer om en sel (Parelius 1971:48), noe jeg også finner mer rimelig, selv om den også kan se ut som en sjøfugl. Sognnes (1996:38) har hevdet at dette kan være en tilsiktet tvetydighet. I så tilfelle er opposisjonen land:sjø fremtredende. Karakteristisk for både sel og vadefugl er nettopp at de har tilholdssted i flere element.

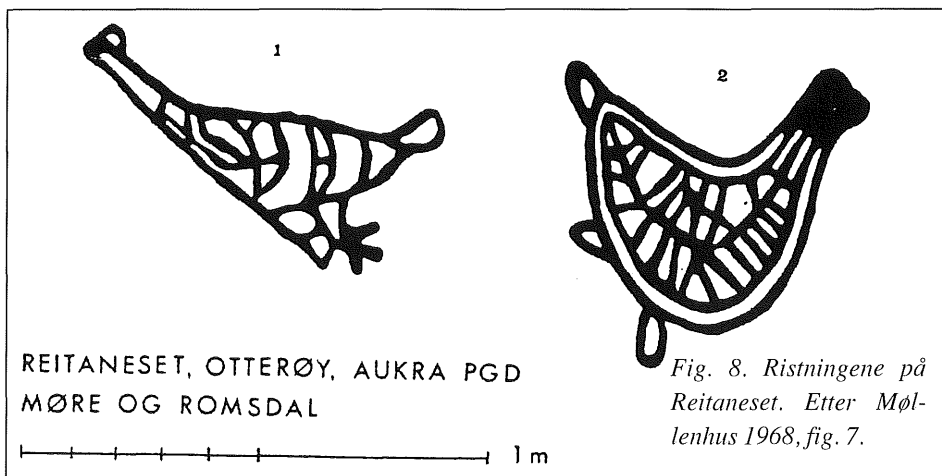

Fig. 8. Ristningene på Reitaneset. Etter Møllenus 1968, fig. 7.

Møllenus (1968:10) bruker stilistisk-typologisk metode for å datere Reitaneset. Han hevder at en så kompleks kroppsutfylling må være et sent trekk. Antagelig bygger dette på et typologisk-evolusjonistisk resonnement der ristningene gjennomgår en utvikling fra det enkle naturalistiske til det skjematiskerte og komplekse. Møllenus (1968:10) viser dessuten til stilistiske likheter med ristningene fra Skogerveien i Drammen. Begge feltene karakteriseres av kroppsfulle figurer, såkalt røntgenstil (x-ray). Det er derfor verd å merke seg at Mikkelsen (1977:184) daterer Skogerveien seint i atlantisk tid. Underkanten av figurene på Reitaneset er målt til 12 m.o.h. (Møllenus 1968:8). På basis av strandforskyvningskurva fra Stette (Svendsen og Mangerud 1987) tilsier dette en datering til 5300 BP, dvs. overgangen senmesolitikum-tidligneolitikum. Dateringa både fra Reitaneset og fra Skogerveien gir således ingen grunn til å godta postulatet at kompleks kroppsutfylling er et seint trekk i veideristningene.

Bjørset

Ved jordarbeid i 1937 på gården Storvik, på Bjørset vest for Molde, ble det avdekket en jordfast stein med helleristninger, Storvik 1 (fig. 9). To år etter ble flere ristninger avdekket på en annen stein bare 15 cm lengre vest, Storvik 2 (fig. 10). Ristningene på begge steinene var helt eller delvis dekket av et strandgruslag. Figurene er prikkhugde, linjene er mellom 4-6 cm brede og inntil 1,6 cm dype. Theodor Petersen (1939a:XXIV) mener furene er bølgeslitte fordi de har et buet snitt og avrundete kanter.

Storvik 1 består av et sammensatt system av linjer, skålformede fordypninger og streker

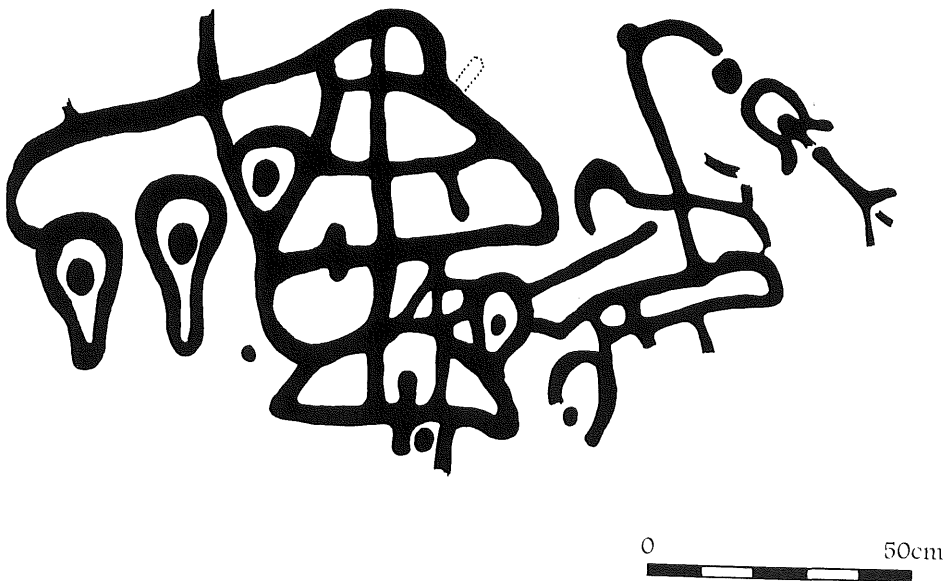

Fig. 9, Storvik 1, Bjørset (kalkering Bakka 1978).

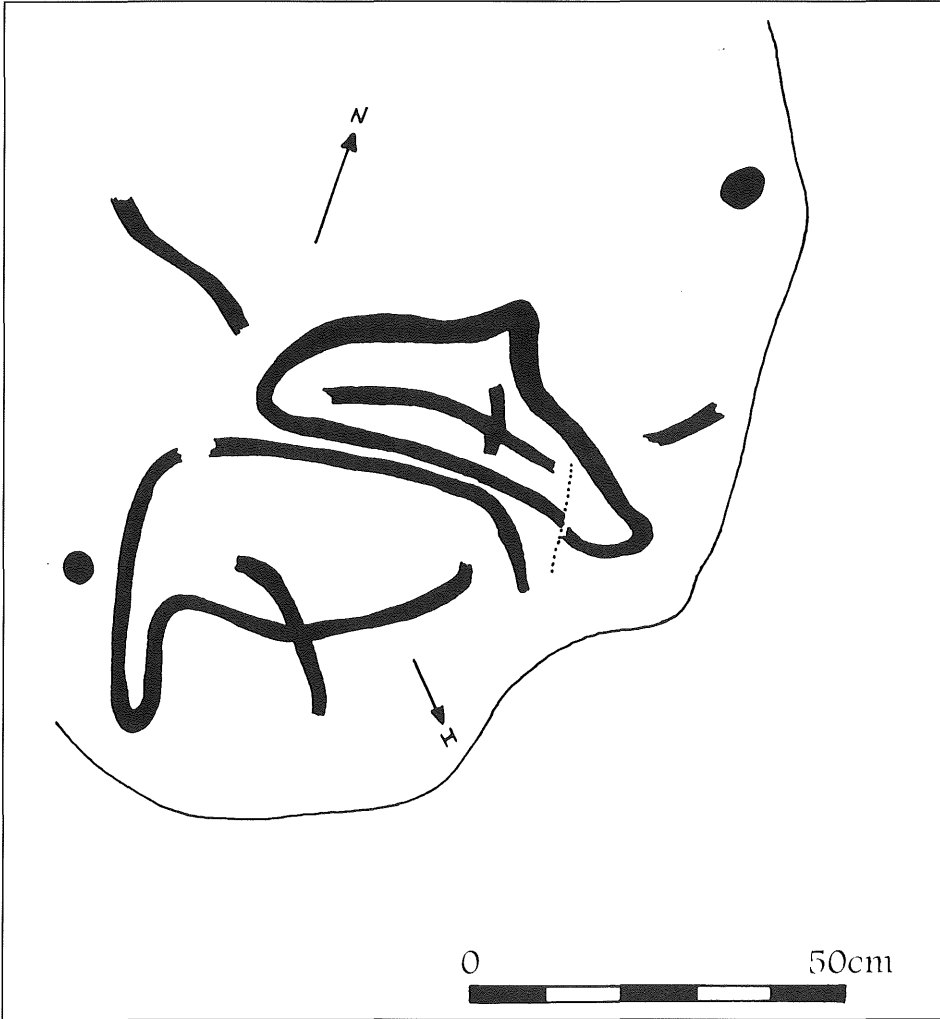

Fig. 10, Storvik 2, Bjørset (kalkering Bakka 1978).

på en 1x1 m stor ristningsflate sørvest vendt mot Romsdalfjorden. Petersen hevder at «ristningenes innhold virker påfallende fremmedartet» (Petersen 1939:XXIV), og fremdeles er det problematisk å finne paralleller til Storvik 1. Storvik 2 består av to figurer, samt det Petersen (1939b:2) omtaler som flere usikre groper. De ligger på en 1,2x1,3 m stor ristningsflate som vender mot sør. Figur nr. 1 forestiller en liten hval eller nise med en noe atypisk livslinje, halen går dessuten i ett med kroppen. Sett bort fra dette minner figurens øvrige konturer mest om hvalfremstillinger i Midt-Norge. Figur nr. 2 kan minne om et hjortedyr, men er vanskelig å identifisere fordi den delvis er bortslitt av bølgeslag.

Petersen tolket laget som dekket store deler av ristningene som et strandgruslag. Geologen Harald Bjørlykke undersøkte ristningenes stratigrafiske kontekst i 1938 (rapport top. ark. Vitenskapsmuseet). Han påviste at ristningssteinene hviler på et humussjikt som ligger under strandgruslaget. Ifølge Bjørlykke representerer humussjiktet en gammel markoverflate avsatt før strandgruslaget som han hevder er avsatt ved en transgresjon. Ved en senere befarings støtter Kaldhol denne tolkningen (Petersen 1939). Petersens påstand om at linjene er slitte av bølgeslag styrker denne tolkningen. Under evalueringa av denne konteksten kontaktet jeg geolog Jon Inge Svendsen ⁸. Ifølge Svendsen var Kaldhol og Bjørlykke faglig anerkjente geologer i sin samtid, og det er ikke noen grunn til ikke å akseptere deres tolkning og kontekstvurdering. På basis av Bjørlykkes dokumentasjon hevder Svendsen videre at strandgruslaget sannsynligvis er avsatt i forbindelse med tapestransgresjonen. Å fastslå dette sikkert krever uttak av radiologiske prøver og nye analyser av strandgrusen som dekket ristningene (Svendsen pers. kom.). På denne bakgrunnen godtar jeg Kaldhols og Bjørlykkes tolkninger av strandgrusen som avsatt ved tapestransgresjonen.

Såfremt en ikke støtter et evolusjonistisk perspektiv, er det utfra stilanalyser vanskelig å tidfeste Storvik 1. En viss indikasjon gir imidlertid hvalen på Storvik 2. Både i Lindqvists (1994) og Sognes (1995) kronologi hører hvaler med livslinje hjemme i tidsrommet senmesolittikum - mellomneolitikum. Under jordarbeidet som førte til at ristningene ble oppdaget ble det funnet noen flintavslag og en flintskraper. Disse gjenstandsfunna bidrar dessverre ikke med kronologiske holdepunkter. Ristningene er kikkertnivellert til 11,80 m. over middelvannstand (Bjørlykke 1938). Med utgangspunkt i strandlinjekurva for Stette tilsier dette at strandgruslaget er avsatt i tida rundt tapes maksimum i området, tilsvarende 6000-6500 (Bondevik et al. 1998:530), eller før 8500 BP. I alle tilfeller er terminus ante quem 5200 BP, dvs. før neolittisk tid (Svendsen og Mangerud 1987:119). Dateringa til mesolittikum samsvarer dårlig med kronologier for lokaliteter fra Midt-Norge. Videre står de abstrakte linjemønstrene i Storvik 1 i motsetning til generelle skjema som tar utgangspunkt i en utviklinga av bergkunsten fra den naturalistiske til det komplekse skjematisk. De abstrakte linjemønstrene er også en anomali til diffusjonistiske rammeverk som postulerer en gradvis spredning av veidekunsten fra nord mot sør.

Bjørnsnøs

Ristningen på Bjørnsnøs ligger på en lav bergrygg ved Langevatnet i Fræna kommune. Gode opplysninger om lokaliteten mangler, og noen fullstendig publikasjon finnes ikke. Ristningen er en enkel liten menneskefigur (se fig. 11). På den lengste armen er det markert en kort tverrstrek som muligens forestiller en bue. På grunn av kjønnsmarkeringen er det nærliggende å tolke figuren som en mann (Parelius og Møllenus 1971). «Stremennesker» forekommer både innafør veideristninger, jordbruksristninger og bergmalinger. Høyden over havet er oppgitt til å være nærmere 50 - 60 meter. Tar vi utgangspunkt i strandforskyvningskurven fra Stette, tilsier dette en dateringsramme mellom 12500-11500 BP (Svendsen og Mangerud 1987:119). Verken datering etter arkeologiske metoder eller strandforskyvningsdata bidrar dermed til å belyse alderen på ristningen fra Bjørnsnøs. Plasseringa høyt over

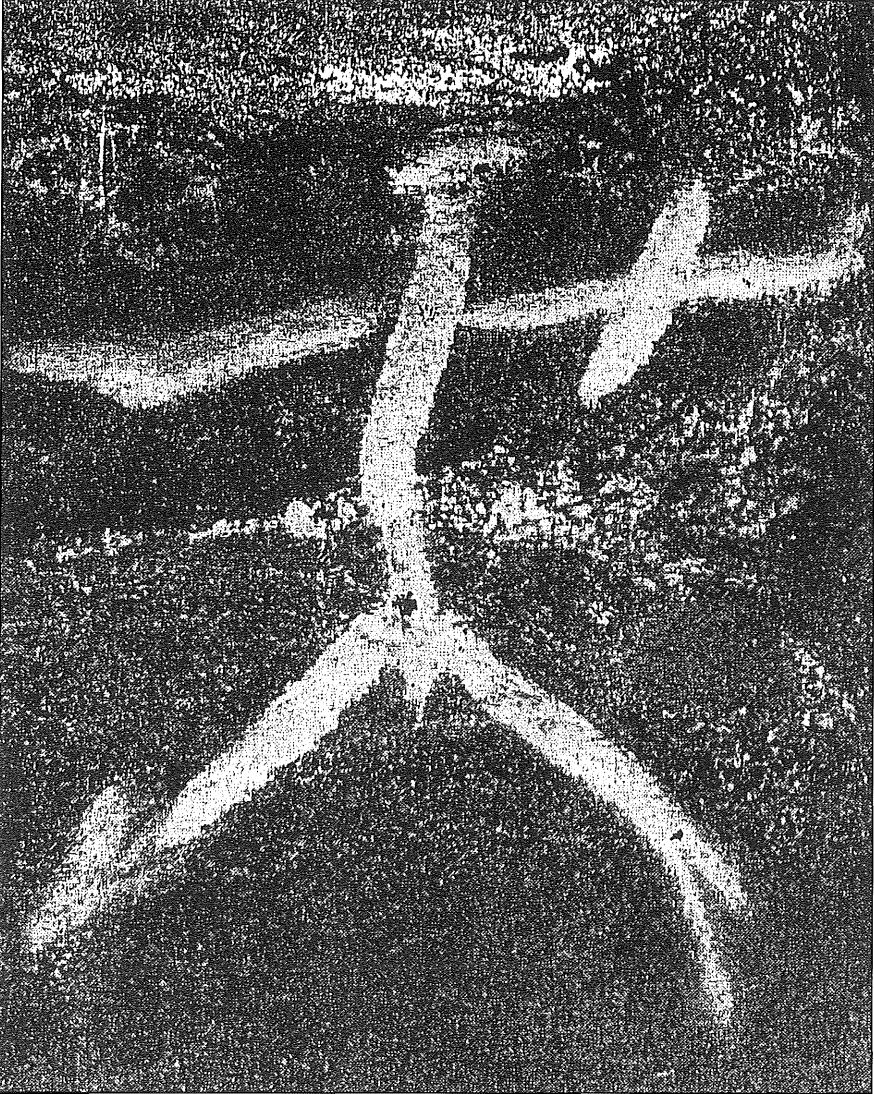

Fig. 11. Bjørnsnøfiguren etter oppmaling. Foto P. Fiskegård i Porelius og Møllenhuis 1971, s. 30.

havet kan imidlertid være en indikasjon på at dette ikke er ei veideristning. Som tidligere nevnt er det ikke registrert det samme sammenfall mellom jordbruksristningenes plassering i landskapet og strandlinja som for veideristningene (Sognnes 1994:46-47, 1995:135)

Søbstad

Søbstad ligger inne i Sundsfjorden, en fjordarm av Nekstadvfjorden på Averøy. Ved en vannstand rundt 10 meter høyere enn dagens vil bergknausen der ristningene ligger ha vært en

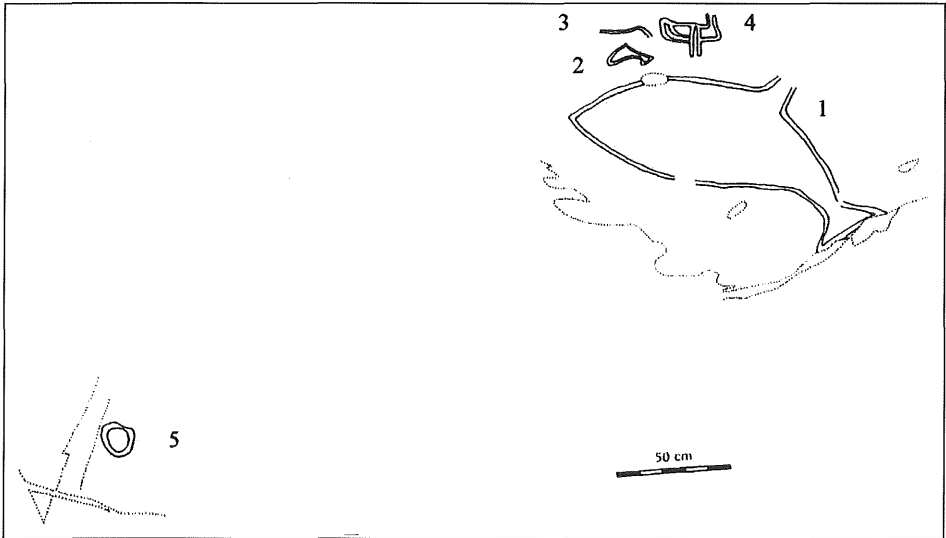

Fig. 12. Søbstad, felt A (forfatters nummerering, fig. fra Sognnes 1996:81).

holme med stupbratte sider skilt fra Averøy av et grunt sund (se Møllenus 1968:3, Sognnes 1996:84). Søbstadristningene ble først kalkert av Møllenus i 1966, siden av Sognnes i 1993/94. Sistnevnte skilte ut tre separate felt; A, B og C (Sognnes 1996). Felt A består av i alt 5 figurer: to hvaler uten livslinje (fig. 12 nr. 1-2), over disse en enkel bølgelignende strek (nr. 3), samt en atypisk båtfigur (nr. 4), der linjene fra båten kan forestille snøre eller årer (Sognnes 1996:83). Nederst på feltet er det en ringfigur (nr. 5). Felt B ligger noen meter øst for A. Det består av 11 figurer (se fig. 13), derav 4 relativt sikre hvalfigurer (figur nr. 7, 8, 9, 14).

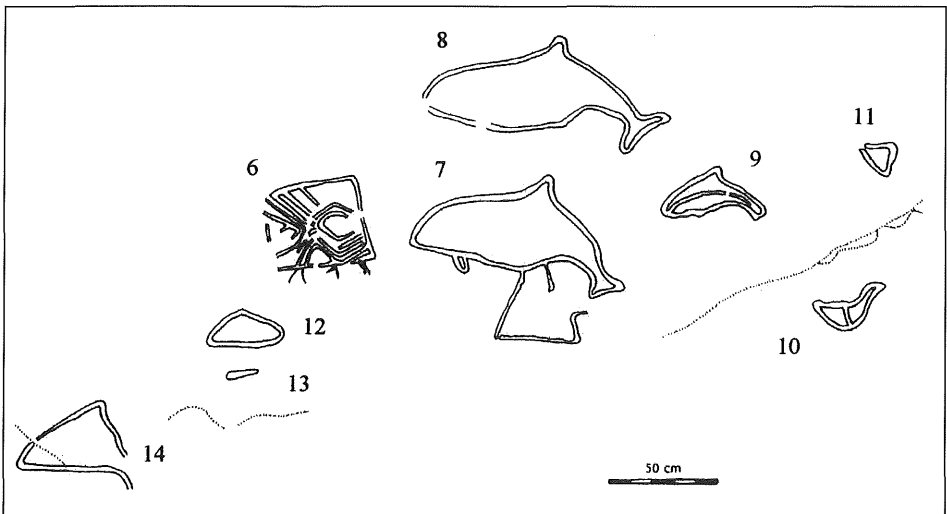

Fig. 13. Søbstad, felt B (forfatters nummerering, fig. fra Sognnes 1996:81).

Den trekantlignende figuren til venstre på feltet (nr. 12) er også en mulig hvalfigur, dessuten kan trekanten lengst til høyre minne om halen på nok en hval, evt. en fisk (nr. 11). Nedenfor hvalene er det en figur (nr. 10) som Møllenus (1968:6) bestemmer som fugl, men som Sognnes (1996:83) påpeker, blir også dette en hval dersom vi snur den opp ned. Det er dermed en sterk tvetydighet tilstede i lesningen av denne figuren. Rammefiguren (nr. 6) er ganske lik den fra Rausand (se nedenfor) (nr. 15). Liknende figurer finnes også blant annet i Bardal, i Skjomen og i Alta. Den klubbeforma figuren (nr. 13) er lik tilsvarende figurer på Bogge II. Da jeg besøkte lokaliteten, fant jeg ikke felt C, som skal ligge på et kraftig forvitret og oppsprukket bergområde mellom felt A og B. I følge Sognnes finnes det 3 figurer her; to ufullstendige rektangler og en samling linjer som danner et sikksakk mønster (Sognnes 1996:83).

De fleste hvalene på Søbstad mangler livslinje og hører dermed hjemme i Sognnes` fase IIa. Unntaket er figur nr. 9 som tilhører fase IIb. Lindqvist har ut fra teknikk og motiv plassert Søbstad i Nordland-Trøndelagtradisjonens fase IV. Paralleller til rammefigurer ¹⁰ finner vi blant annet i Alta, fase 1. En komparativ analyse gir dermed en dateringsramme til tidsrommet senmesolitikum - mellomneolitikum. Høyden over havet er i katalog over bergkunstlokaliteter i Midt-Norge oppgitt til 13 m 11). Søbstad ligger på samme gradient som Frøya. I følge strandlinjeforskyvningskurva tilsier dette en datering til 5000 BP (Svendsen og Mangerud 1987). Dateringsrammen til tidlige neolitikum motsies heller ikke av de nevnte stilistiske analogiene.

Røsand

Ristningene på Røsandneset, øst på Averøy, ble oppdaget så seint som i 1992. De er hugget på en bratt bergvegg som vender mot Bremsnesfjorden i øst. Rundt 20 figurer er samlet i to store grupper som Sognnes har delt i feltene; A, B, C og D. Endel figurer er ganske svake og enkelte er svært forvitret (Sognnes 1996).

De 9 figurene på felt A (fig. 14) danner en slags frise langs en bergfot der alle dyra vender fra venstre mot høyre. Figur nr. 1 og 7 er atypiske dyrefigurer der nærmere artsbestemmelse er vanskelig. Tvers igjennom kroppen til nr. 7 går bakbeina til et stort, naturalistisk hjortedyr

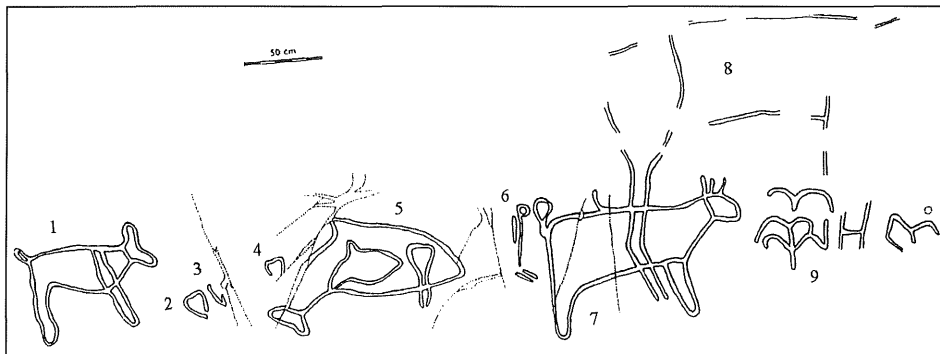

Fig. 14. Røsand felt A (forfatters nummerering, fig. fra Sognnes 1996:77).

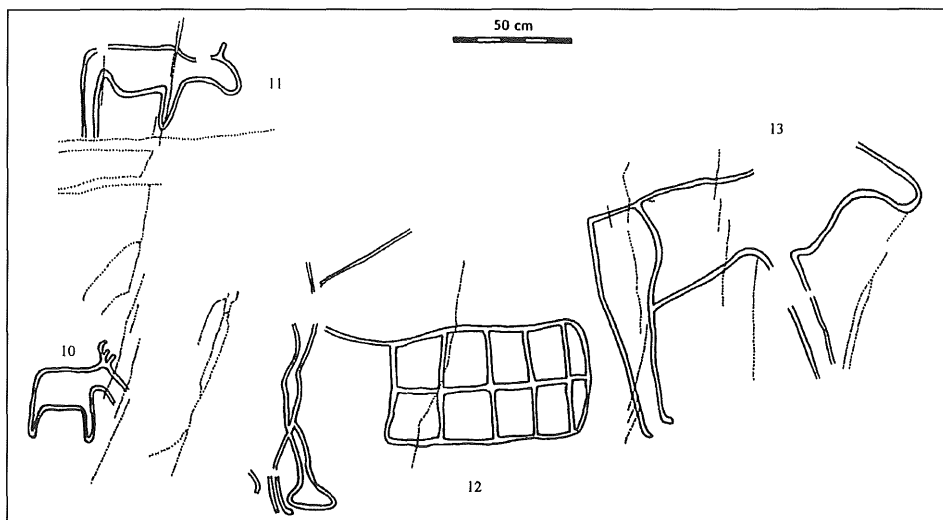

Fig. 15. Røsand felt B (forfatters nummerering, fig. fra Sognnes 1996:78).

(nr. 8). Denne er svært forvitra. De abstrakte figurene er representert med to trekantlignende avbildninger (nr. 2 og 4), en krok (nr. 3) og et nettmotiv (nr. 9). Figur nr. 6 kan forestille et menneske; de to skråstilte linjene nedenfor bunnene av P-en kan være beina, den korte linja parallelt med kroppen kan være en arm, mens hodet er toppen av P-en. Figur nr. 5 avbilder to hvaler som er tegnet inn i og delvis sammen med hverandre, noe som kan forestille en drek-

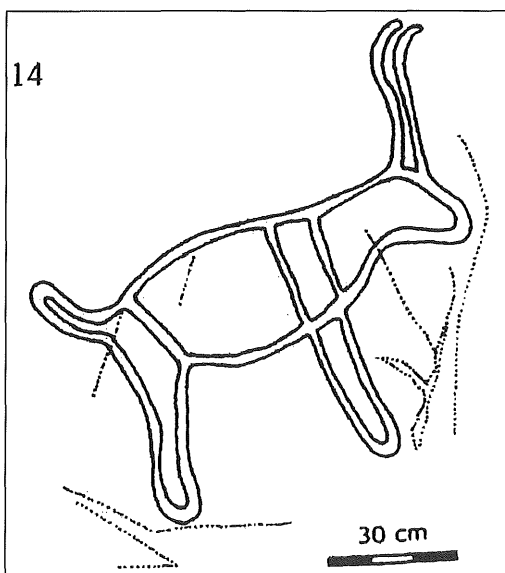

Fig. 16. Røsand felt C (forfatters nummerering, fig. fra Sognnes 1996:77).

tig hval. Enda en trekantlignende figur er dessuten risset i fremre del av den store hvalen. Den nærmeste parallellen til trekantene finnes på Søbstad, en liknende figur er også tilstede på Strand i Sør-Trøndelag (Gjessing 1936 Pl. LII fig. 1). Kroker er ganske vanlige i Vingen i Sogn og Fjordane. Sognnes bemerker at det finnes flere paralleller til nettmotivet i Sør-Trøndelag, men først og fremst på Strand (se ovenfor). Jeg finner tilsvarende paralleller i nettmotiv fra Ausevik (Hagen 1970, fig. 280) og i Vingen, begge Sogn og Fjordane.

Felt B (fig. 15) ligger noen meter mot nordøst og noe lavere enn A. Deler av feltet er sterkt forvitra. Nærmere artsbestemmelse enn til hjortedyr er vanskelig for 2 av figurene (nr. 11 og 12). Den min-

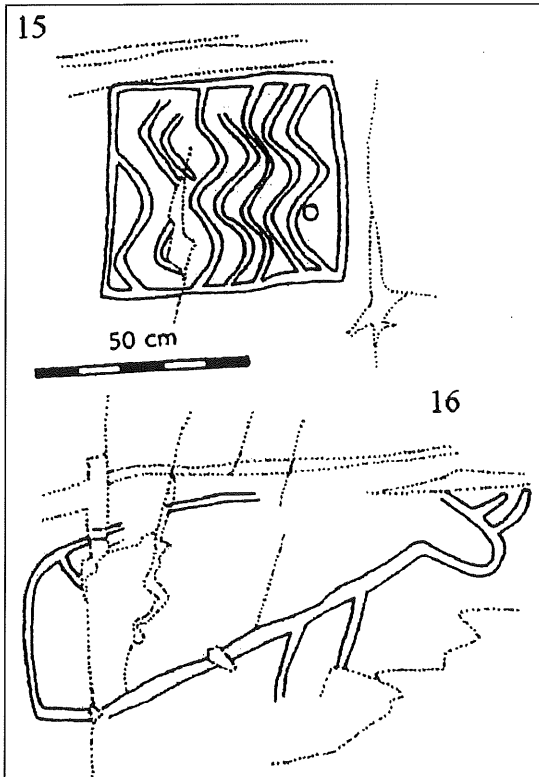

Fig. 17. Røsand felt D (forfatters nummerering, fig. fra Sognnes 1996:77).

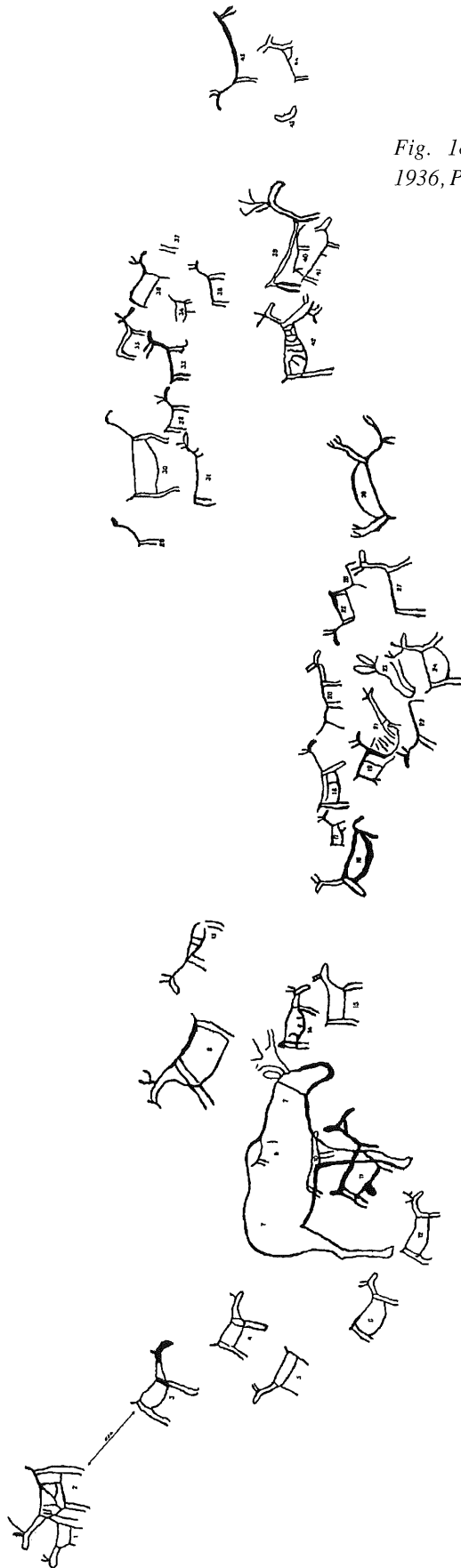
dvs. at beinlinjene går rundt klovene (se figur nr. 1, 7, 10, 11, og 14). På lokaliteter i Sør-Norge er slike beinmarkeringer sjeldne. En liknende måte å markere beina på finnes på figur nr. 10 fra Bogge (fig. 18) og på bergmalingene i Tingvoll. Ellers er dette relativt vanlig på helleristningslokaliteter i Nord-Norge.

På to av de største hjortedyra på Reitaneset (figur nr. 8 og 13) er den fremre linjen på bakbeina ført helt opp til rygglinjen. Dette trekket finner vi igjen på de antatt tidligste feltene på Vestlandet, Vangdal og Rykkje i Hardanger, samt på noen figurer i det Bakka hevdet er den eldste fasen i Vingen, Hammarenfasen (Bakka 1973a:162-165). Hvalfigurene passer inn i Sognnes fase IIa, rammefiguren finnes blant annet i Helskogs fase 1 for Alta. En overregional sammenligning antyder derfor en dateringsramme til tidsrommet senmesolitikum-tidligneolitikum. Det er sendt inn mange løsfunn fra eldre og yngre steinalder fra Rausand, men det kan ikke fastslås hvorvidt noen av disse er funnet i nærheten av ristningene¹². Høyden over havet er 18 m (Bergkunst katalog for Midt-Norge). Frøya ligger på omtrent samme gradient som Røsand. Etter strandlinjekurva for Frøya tilsier dette en produksjonstid til 5700 BP (Svendsen og Mangerud 1987). På bakgrunn av dette velger jeg å plassere Røsand i senmesolitikum.

ste dyrefiguren minner om en elg (nr. 10). Det samme gjelder den store figuren helt til høyre på feltet (nr. 13). Linjene til figuren midt på feltet (nr. 12) er usikker, og Sognnes mener at det kan vise seg at flere figurer er tilstede her, og at rutemønsteret og hjortedyrfiguren muligens lar seg skille fra hverandre (1996). Felt C (se fig. 16) ligger 5 m nordøst for B og består av en enkel atypisk dyrefremstilling (nr. 14), antagelig en hjort (sml. Sognnes 1996). Videre mot nordøst ligger felt D (se fig. 17). Rammefiguren (nr. 15) er ganske lik den fra Søbstad (nr. 6), mens også denne dyrefiguren (nr. 16) er atypisk, muligens forestiller den et hjortedyr.

De fleste landdyra på Røsand er relativt store og naturalistisk framstilte. Unntaket er figur nr. 8 og 13, men flere trekk gjør det problematisk å plassere de i etablerte stilistiske skema. Foruten den spesielle formen, og hornmarkeringene til noen av dyra, har flere figurer heltrukne beinlinjer,

Fig. 18. *Bogge I* (Gjessing 1936, Pl. LXXXII).

Boggestranda

Mens de øvrige ristningene fra Nordvestlandet, med unntak av Surnadalssteinen, finnes på ytterkysten, ligger Boggestranda i de indre fjordstrøkene, nærmere bestemt i Eresfjord, en fjordarm av Langfjorden. Bogge har spilt en sentral rolle i litteraturen sammenlignet med de øvrige bergkunstlokalitetene fra Nordvestlandet. Bogge er presentert i Gjessings verk om de Nordenfjeldske ristningene (1936) og Hallströms «Monumental Art of Northern Europe» (1938). På Bogge finnes dessuten et felt med jordbruksristninger, Bogge III. Med basis i båtfigurene plasserer Bakka feltet i tidsrommet bronsealder-førromersk jernalder (Bakka 1987:22-27)¹³. Bakka hevder at Bogge ikke representerer et blandingsfelt fordi jordbruksristningene topografisk ligger godt skilt fra veideristningene, og viser liten sammenheng med disse (Bakka 1987:11-12). Høyden over havet i underkant av den nederste figuren på Bogge III er oppgitt av Bakka til 6,5 m. Med utgangspunkt i strandlinjedatering tilsier det maksimumsdatering til 2200 BP (Svendsen og Mangerud 1987), som er i god overensstemmelse med Bakkas datering. Bogge III blir derfor ikke presentert nærmere her. På Bogge er det funnet gjenstandsfunn som kronologisk hører hjemme i ulike faser fra steinalder til og med bronsealderen. Ingen av funnene kan knyttes direkte til helleristningsfeltene ¹⁴.

Bogge I

Ristningene er samlet i to grupper på et sydvendt svaberg. En del av figurene er ganske forvitra, men stort sett er linjene ganske brede og dype. Gjessing fant i alt 45 figurer (fig. 18, nr. 1-45), mens Hallström registrerte 55. Gjessing hevder at flere av figurene kan være elger. Jeg er imidlertid mer enig med Hallström som synes de fleste forestiller hjort. Hallström mener dessuten at et par minner om rein. Begge er enige om at de to store naturalistiske figurene er elger. Den ene er nærmere 2 m lang (nr. 7), på den andre er bare det mer enn 0,5m lange hodet bevart (nr. 23). De to elgfigurene viser likhet med naturalistiske fremstillinger fra andre lokaliteter i Midt-Norge og Nordland, slik som Slettjord, Forselv, Bøla, Hammer og Bardal. De øvrige dyrefigurene på Bogge 1 er langt mindre, mellom 40-70 cm lange, og forestiller hjort. De nærmeste parallellene finnes på Vestlandet. Linjene på fram- og bakbeina er på de fleste av figurene ført opp til rygglinja. Dette finner vi igjen i Vingen og til en viss grad i Ausevik. På Østlandet og i Midt-Norge er dette trekk uvanlig.

Det har vært enighet om at flere faser er tilstede i Bogge I (Gjessing 1936, Hallström 1938, Bakka 1973a, 1975, Sognnes 1986). Den store naturalistiske elgen har vært ansett som direkte avledet av de naturalistiske slipte nordnorske dyrefigurene. Dette har ført til at den har blitt betraktet som den eldste helleristningen i Sør-Norge, og implisert at den markerer ristningspraksisens begynnende spredning til Sør-Norge (Gjessing 1936:161, Hallström 1938:412, Bakka 1973a:169, 1975:24-28, Sognnes 1986:53). Det finnes imidlertid andre argumenter utenom generell evolusjonistisk typologi og komparativ stilanalyse for at denne figuren er eldre enn de øvrige på Bogge. I følge Gjessing (1936:119) er linjene til noen av de mindre, skjematisk figurene hogd over linjene til elgen .

De øvrige mindre og mer stiliserte dyrefigurene har stilistisk store likheter med hjortedyra i Vingen. Flere av figurene kan f.eks. plasseres innfor Bakkas Hammarentype (fig. 18 nr.

1, 5 og 36), andre har bua rygglinje (nr. 31, 32 og 45), og noen har hodet vinkelrett på kroppen (nr. 17, 31, 32, 41). Disse passer inn i Bakkas Elvatype. To firbeinte hjorter med kroppsmønster (nr. 2 og 42) har paralleller til de mellomliggende fasene i Vingen, Hardbakken- og Brattbakkentypen. Ifølge Bakkas typologi for Vingen er samtlige av hans faser også tilstede i Bogge I. I henhold til Bakkas typologi tilsier dette en produksjonstid innafør tidsrommet tidligneolitikum-mellomneolitikum, med en mulig start i senmesolitikum. Lindqvist plasserer Bogge I-figurene i Nordland-Trøndelagtradisjonen fase IV. Dateringstidsrommet er imidlertid det samme, tidligneolitikum-mellomneolitikum 15).

Hallström speilnivillerte nederste figur på Bogge I til 24,5 m.o.h. Tar vi utgangspunkt i strandforskyvingskurva for Tingvoll tilsier dette en alder rundt 5600 BP (Svendsen og Mangerud 1987, se også 1998:535). Dette er en relativt sen datering for de to naturalistisk fremstilte elgfigurene, som ifølge Sognnes og Bakkas typologi skulle høre hjemme tidlig i senmesolitikum. Dateringa er forøvrig tidlig også for de mindre figurene, selv om den likevel bekrefter en datering til overgangen senmesolitikum/tidligneolitikum. Med utgangspunkt i strandlinjedatering kan en sette spørsmålsteget hvorvidt de store naturalistiske figurene på Bogge I, og de mindre skjematiske egentlig er produsert i forskjellige faser av steinalderen. Det er påpekt en rekke problemer, teoretiske såvel som empiriske, vedrørende de typologiske og diffusjonistiske resonnement som ligger til grunn for å hevde at flere faser er tilstede i Bogge I. Jeg velger derfor å definere Bogge I som en samtidig komposisjon hjemmehørende i andre halvdel av senmesolitikum ¹⁶.

Bogge II

Bogge II ligger på et svaberg rundt 45 m vest og 5,5 m lavere enn Bogge 1. Gjessing registrerte til sammen 13 figurer på feltet (fig. 19), mens Hallström fant 14. Feltet domineres av 6 hvaler. Det er også avbildet 4 mindre hjortedyr. I tillegg kommer 3 klubbe- eller soppforma figurer. Både Hallström og Gjessing artsbestemmer hvalene som niser. Nærmeste parallell er hvalfigurene på Søbstad, men likhetstrekk finnes på Evenhus og på Hammer i Trøndelag. Stilistisk har hjortedyra paralleller i Midt-Norge, blant annet på Evenhus (Gjessing 1936; Pl.LXXIV-LXXVII). Mangelen på livslinje og skjematisering gjør at hvalene passer inn i Sognnes fase IIa, senmesolitikum/tidligneolitikum. Dyrefigurene er imidlertid mindre og

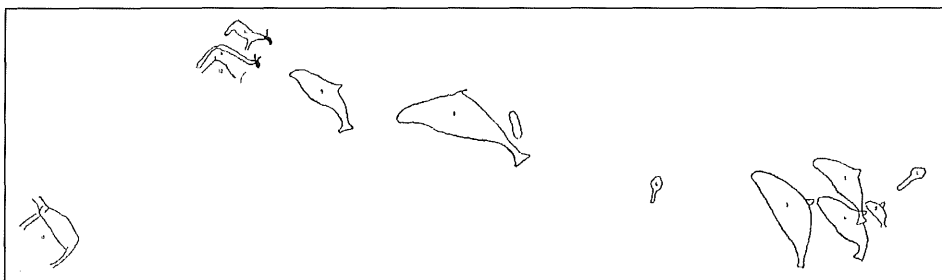

Fig. 19. Bogge II (Gjessing 1936, Pl.LXXXIII).

mer skjematiskerte, en figur har dessuten livslinje. Stilistisk hører de dermed til en ganske sen fase. Visse paralleller er tilstede i Alta fase 3, som tilsvarer mellomneolitikum-senneolitikum. I bergkunstkatalogen for de midnorske lokalitetene oppgis høyden over havet til 19 m, noe som ifølge strandforskyvningskurva for Tingvoll tilsier en datering til 4700 BP. Etter ei samla vurdering velger jeg derfor å datere Bogge II til overgangen tidligneolitikum/mellomneolitikum.

Surnadal

I bunnen av Surnadalsfjorden, ei fjordarm langt inne i Halsafjorden, ligger Surnadalsøra. Nede i strandkanten på Røtet i Surnadal ble det i 1997 registrert en fint slipt stein med helle-ristninger. Røtet hadde i lengre tid vært brukt som massedeponeringsområde i forbindelse med utbyggingsarbeid. Spor etter gravemaskintenner på ristningssteinen fortalte at den var flyttet hit maskinelt. Siden tippmassene i området stammer fra en rekke ulike steder i kommunen, har det ikke vært mulig å fastslå hvor steinen kommer fra. Det er dermed ikke mulig å benytte strandlinjekurver for å datere Surnadalsristningene.

På den 1,85x0,85 m store steinen er det fem figurer på to adskilte flater. På ei stor buet flate som lå oppovervendt, er det tre menneskelignende figurer (fig. 20 nr. 1, 2, og 3). Øyunn Kleiva (Kleiva 1999:26) viser til at figur nr. 1 kan leses på to ulike måter, alt etter som hva som regnes som opp og ned. Den kan forestille en mann som strekker armene over hodet. I dette perspektivet går kroppslinja ned fra det runde hodet og ender som en strek i en kjønnsmarkering. Sett denne veien viser Kleiva til en samla optisk effekt der figuren ser ut til å komme «oss i møte, som i eit byks» (Kleiva 1999:26). Snur vi figuren motsatt vei, står den rolig med utstrakte hender. Hoftene er vist med ekstra linjer, og sirkelen blir ei markering av det kvinnelige kjønn. Likeledes er det mulig å se ulike motiv i figur nr. 2. Med hode på toppen av ei kroppslinje med armer, ribbein og føtter fremtrer en menneskefigur, men Kleiva påpeker at figuren har likhetstrekk med det som på andre ristninger tolkes som plante- eller tremotiv (Kleiva 1999:28). En tilsvarende multivokalitet eller tvetydighet i uttrykket er også tilstede i figur nr. 3. Figuren kan representere sammensmeltinga av et dyr og et menneske. Menneskehodet vil da være sirkelen på toppen av ei kroppslinje med armer og bein. Dyrets hode er i motsatt ende av kroppslinja. På den andre flata av steinen finner vi figur nr. 4 som er en rammefigur og nr. 5 som er ubestembar.

Kleiva fremhever at det er noe fugleaktig over figur nr. 1 (Kleiva 1999:27). Jeg synes at figuren kan tolkes som en sammensmelting av et menneske og en fugl. Det samme gjelder også nr. 3. Dyrehodet minner om et fuglehode, og beina til menneskefiguren har likhetstrekk med vinger. Figuren kan forestille en sammensmelting av et menneske og en fugl i flukt. I denne sammenhengen er det interessant å merke seg at på Nordkalotten blir sjamaner blant annet identifisert med fugler (se Bergsvik 1996, Odner 2000:148-149). Sjamanen kan dessuten ha trekk ved utsmykningen som fuglemasker, hodepryd med fuglefjær eller drakter som viser fugleskjelett (Bergsvik 1996, Evers 1990). Det finns videre en rekke eksempler der sjamanens overgangen til transe blir beskrevet som at sjelen flyr ut av legemet (Bergsvik 1996, Clotte and Lewis Williams 1999). Rammefiguren er interessant i denne sammenhengen (se

Fig. 20. Surnadal (kalkering Sognnes 1997).

også note 10). Liknende figurer finns avbildet innen bergkunst i Sør-Afrika og Sør-Europa. Her er de satt i sammenheng med entoptiske fenomener fremkalt i transe i forbindelse med sjamanistiske ritualer (Clotte and Lewis Williams 1999). Flere har identifisert det de hevder er utførelsen av sjamanistiske ritualer, eller overgangen til transe tilstand i bergkunsten (Lewis Williams and Dowson 1988, Clotte and Lewis Williams 1999, Odner 2000:151-157). På bakgrunn av dette er det derfor flere forhold som taler for at figur nr. 1 og 3 kan forestille en sjaman i overgangen til transe, eller at figurene på Surnadalssteinen viser aktivitet i forbindelse med sjamanistisk praksis.

Det er vanskelig å se slektskap mellom Surnadalsristningene og figurer innenfor jordbruksristningene. Stil og uttrykk hører hjemme innfor veidekunsten. Liknende menneskefigurer finns blant annet i Vingen og Ausevik i Sogn og Fjordane og Alta i Finnmark. Paralleller til rammefiguren finns blant annet i Alta fase 1, Holtås i Skogn, Nord-Trøndelag (Bakka 1973, fig. 10) og Søbstad (felt B, fig.6) og Reitaneset (fig. 16). Stilistisk analogi med Alta, Vingen, Holtås, Søbstad og Reitaneset antyder at Surnadalsteinen hører hjemme i tidsrommet senmesolitikum-tidligneolitikum. Figurene på de ulike lokalitetene oppviser allikevel så store forskjeller at det ikke er grunnlag for å datere Surnadalssteinen nærmere enn til mesolitikum-neolitikum.

Kulturhistoriske implikasjoner på basis av empiriske og teoretiske vurderinger

Dateringene fra Nordvestlandet viser hvor viktig det er å tuftedatering på kilder uavhengig av stilistisk komparasjon og typologisk utvikling. Med utgangspunkt i generelle antagelser om stilutvikling skulle f.eks. Bjørset- og Reitanesetristningene tilhørt en sein fase innfor ristningspraksisen noe som står i sterk kontrast til teorier som tar utgangspunkt i ristningspraksisens gradvise utvikling fra det enkle til det komplekst skjematisk. Likeledes sammenfaller dateringene av de ulike felte i liten grad med teorier som tar utgangspunkt i en gradvis spredning av bergkunsten (jfr. Storvik og den naturalistiske elgen på Bogge I). I stedet for at ristningspraksisen er en kontinuerlig aktivitet i tid og rom, støtter dermed dateringene av veideristningene fra Møre opp om et syn der ristningspraksisen i utgangspunktet må «forstås som adskilte historiske fenomener i tid og rom» (Hesjedal 1992:38).

Det ble allerede i innledningen påpekt en rekke metodiske problemer vedrørende datering på basis av stilistiske analogier. Dersom en benytter stilistiske analogier fra kronologiske rammeverk utviklet for bergkunst utafor analyseområdet, ville det være mulig å finne likheter innfor tildels motstridende kronologiske og typologiske rammeverk. Under arbeid med sammenligning av bergkunsten er det derfor en nødvendig forutsetning at grunnlaget for de respektive felts datering er oppgitt. I den grad strandforskyvningsdata finnes fra området hvor bergkunsten er lokalisert bør en forsøke å datere den på bakgrunn av disse data. Dette synliggjør også problemene med å datere på bakgrunn av andre ristningslokaliteter. Dateringene av de andre lokalitetene kan være tuftedatering på teorier som ser ristningspraksis i lys av typologisk stil og samfunnsutvikling der diffusjon og migrasjon er forklaringsmodeller for ulike

Lokalitet	Antall figurer	Hjort	Elg	Ubest. hjortedyr	Hval	Fugl	Menneske	Ramme	Redskap	Annet	Stil	Periode
Bjørset	3			1?	1					mønster	skjematisk	M-/SM
Rausand	16	1	2	6			1?	1	krok, nett, trekkanter		naturalistisk, konturhugd	SM
Bogge I	55	51?	2								naturalistisk, små skjem.	SM
Reitaneset	2					1				sel	skjematisk/røntgen	SM/TN
Søbstad	15				5	fugl/hval		1	båt	klubber, ring	konturhugd, livslinje?	TN
Bogge II	12	4			6			klubber			konturhugd,	TN/MN
Surnadal	5					1?	3?	1		tre/plante	skjematisk	SM-TN?
Bjørsnøs	1						1					Ubest.

Tabell 1. Motiv og datering av veideristningslokalitetene fra Nordvestlandet.

figurers tilkomst eller opphør. Disse poengene kommer klarere frem dersom en sammenstiller dateringsresultatene av veideristningene fra Nordvestlandet i tabellform (tabell 1).

Det mest skjematiske feltet er Bjørset. Motivtilfanget er uvanlig, figurene er små og uttrykket synes komplekst. Med utgangspunkt i stil skulle dette være det yngste feltet fra Møre, og tilhøre en sein fase av yngre steinalder. Analysen viser imidlertid at Bjørset trolig hører hjemme i mellommesolitikum, og er det eldste ristningsfeltet på Nordvestlandet. Siden figurene var dekket av marine sedimenter, kan ristningene ikke være laget etter mesolittisk tid. Den høye alderen og figurenes komplekse stil står i sterk motsetning til postulat som tar utgangspunkt i en gradvis utvikling av bergkunsten fra naturalistiske til komplekse og skjematiske figurer. Ristningenes alder og utforming representerer og en utfordring til diffusjonistiske rammeverk som hevder veideristningspraksisens gradvise spredning og stilistiske utvikling fra nord mot sør, men også til de som tar stilistisk kompleksitet til inntekt for samhandling med jordbruk-samfunn i Sør-Skandinavia, og som dermed postulerer at diffusjonen går fra sør mot nord.

For de øvrige felte gir strandlinjedatering kun ristningenes bakre tidsgrense (terminus post quem). Bjørsetristningene bekrefter imidlertid at det har vært vanlig å plassere helleristningene svært nær forhistorisk strandlinje. Dette indikerer at datering med utgangspunkt i at ristningene ble anlagt i strandlinja også angir en troverdig alder for etableringa av de kystnære veideristningsfeltene generelt. Datering av de øvrige felte viser både overensstemmelse og uoverensstemmelse med rammeverka i faghistoria. Naturalistiske elgfigurer er bare dokumentert i felt fra senmesolitikum (Rausand og Bogge I). Konturhugde hvaler er ett trekk som kun er dokumentert i tidligneoolitikum/mellomneolitikum (Søbstad og Bogge II). Plassering av hjortedyra er derimot vanskeligere, og her er likheten mellom hjortefigurene på Bogge I og Vingen interessant. Samtlige av Bakkas fire stilistiske faser i Vingen er representert på Bogge I, i omtrent samme nivå. I stedet for å tolke de stilistiske ulikhetene som tidsforskjeller, indikere dette at de er produsert samtidig. Datering av Bogge I til seint i senmesolitikum sammenfaller forøvrig med at også Vingen kan være etablert på slutten av sen-

mesolitikum (Bakka 1979:118). Hvorvidt dyrefigurene i Vingen egentlig tilhører en og samme fase skal her være usagt. Men den påviste likheten mellom hjortefigurene på de to felta, i tillegg til at dyrefigurene som representerer samtlige faser i Vingen her er dokumentert i ett nivå, kan få implikasjoner for faseindelning i Vingen.

Et mer generelt sammenfall er at de fleste felta hører hjemme i ei tid der det er grunn til å tro at samfunna langs norskekysten blir langt mer sedentære enn tidligere (Andreassen 1985, Engelstad 1985, Hultgreen 1988, Olsen. A.B 1992, Olsen 1994, Warren 1994, Bergsvik 1995, Hesjedal et al. 1996). Følgene av økt bofasthet må ha ført til endrede sosiale betingelser (Woodburn 1980, Johnson 1982, Price & Brown 1985). Risikoen for konflikt og sosialt stress innad i gruppene ble langt større, noe som bl.a. kunne ha ført til økt spenning mellom kjønnene, aldersgruppene eller annen sosial differensiering. I perioder med sosiale endringer kan helleristingene ha vært et virkemiddel i legitimeringa av en ny sosial orden, - ideologien ble meisla inn i fast fjell! Ei slik tolkning sammenfaller med Hesjedals studie av de hugde ristningene fra Nordland og Troms der disse grupperer seg til tida rundt 5000 BP. Hesjedal konkluderer med at ristningene primært «... ser ut til å ha vært laget i perioder der det skjer store endringer, alle er laget i overgangsfaser» (Hesjedal 1994a:132) «... Ved endringer øker behovet for kontroll og legitimering, og dette kan gi seg utslag i materielle manifestasjoner. Helleristingene kan være en slik manifestasjon som er med på å naturalisere og manifestere nye relasjoner i et samfunn» (Hesjedal 1994a:218).

I store deler av Fennoskandinavia sammenfaller overgangen mellom mesolittisk og neolittisk tid med at skifer introduseres som råstoff til prosjektiler og kniver. Det er interessant å merke seg at på en del skiferkniver og innafor bergkunsten finnes en tvetydighet innafor dyresymbolikken. Siden både skiferknivene og helleristingene for en stor del hører hjemme innafor den samme fasen på Nordvestlandet er det dermed mulig å argumentere for at det kan være en indre sammenheng mellom disse (Ramstad 1999).

Konklusjon

Kanskje det viktigste med studiet av vedieristingene fra Møre er dateringa av Bjørsetristningen. Den rokker ved en av de mest veletablerte sannheter blant bergkunstforskere; jegere og sankeres ristninger er naturlike mens bondens er skjematisk og abstrakt. Innafor veidekunstforskninga har det alltid vært lettere å datere ting seint enn tidlig. De nyoppdaga, små og relativt utvikla, dyrefigurene på Slettnes var også dekket av marin strandgrus, og disse er produsert på «...et eller annet tidspunkt mellom 9500 BP og tapesmaksimumet. (6000-7000 BP)» (Hesjedal et. al 1996:82). Dette er en sterk indikasjon på at det er på tide å revurdere en rekke postulat vedrørende bergkunstens spredning og utvikling. For framtida bør derfor ristninger i større grad dateres på basis av kontekst, ved hjelp av strandlinjedata og andre arkeologiske data, enn på slutninger basert på stilistisk analogi og typologi. I en dialektikk mellom teoretiske rammeverk og arkeologiske data kan det selvfølgelig argumenteres for at ristningene tilhører en annen periode enn det som framgikk av strandlinjedataene. Dette betyr like-

vel ikke at dateringa med utgangspunkt i denne metodiske tilnærminga må godtas! Det viktige i denne sammenhengen er at nivå blir oppgitt slik at det blir mulig å evaluere aldersbestemmelsen i relasjon til strandforskyvningskurven.

Jeg vil takke Knut Andreas Bergsvik, Trond Klungseth Lørdøen og Lars Erik Narmo for nyttige kommentarer og tips under utformingen av manuskriptet. Kalle Sognnes skal ha en særlig takk fordi han bidrog med kalkeringer og skaffet til veie nødvendig dokumentasjon og informasjon vedrørende bergkunsten på Nordvestlandet.

Summary

Hunters' rock carvings on Møre. Theory, chronology and dating methods.

The point of departure of this article has been the hunter and gatherer rock-art carvings of the county of Møre and Romsdal in north-western Norway. At present 9 hunter rock-carving localities (as well as 2 hunter-painting localities) are known in the region. Despite the fact that these localities have been published previously, they have not been the subject of much focus. This paper is therefore the first presentation of the entire group of hunters rock carving sites in the area.

Key issues are the chronology of hunter rock-art and a discussion of methods used for dating coastal northern-European rock-art. The dating of hunter rock-art in Norway has mainly been based on typological studies, general archaeological dating methods and theories, and/or on shoreline displacement studies. The use of different dating methods, general diffusionist approaches and typological theories have been, and still are, big problems in the process of evaluating the basis for the dating of individual rock-art sites.

Dating on the basis of shore displacement studies is, at present, the only method that is independent of archaeological data and methods. A thorough investigation of the placement of hunters rock-art in inland and coastal Norway shows that there is a close connection to shorelines and water in general. It is proposed that rock-art was sited near the shoreline for both practical, ritual and cosmological reasons. It is argued that dating by shoreline displacement is the most accurate method for dating rock-art.

From a methodological viewpoint dating based on shoreline studies is preferable to dating based on various archaeological methods and on general cultural historical interpretations, or even on a mix between different methods. When using shorelines it is easier to test the basis of dating and, at the same time, this method makes comparison between different rock-art sites possible since the same methodological procedure is used.

The rock-art localities from north-western Norway are dominated by representations of deer and elk, although whale, birds, seal, boats, humans and various kinds of geometrical symbols such as frames, nets, triangles and clubs occur. The oldest locality (Bjørset) is dated to the middle Mesolithic, while the youngest (Bogge II) is dated to the transition from the early to middle Neolithic. Most of the sites are dated to the late Mesolithic, or the transition from late Mesolithic-early Neolithic (Rausand, Bogge I, Reitaneset, Søbstad and perhaps Surnadal).

These datings are in opposition to the older postulate that hunter rock-art in Norway developed from larger naturalistic figures in the Mesolithic, to highly schematised smaller figures at the transition to the Bronze age. The results of this analysis lend support to others who have recently claimed that the practice of carving motifs into rock must be seen as isolated phenomena both in time and space.

Litteratur

- Aksdal, S. 1986: Holocene vegetasjonsutvikling og havnivåendringer i Florø, Sogn og Fjordane. Upubl. Hovedoppgave, Universitetet i Bergen.
- Andreassen, R. L. 1985: Yngre Steinalder på Sørøy. Økonomi og samfunn 4000-1000 f. Kr. Upubl. mastergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Bakka E. 1973: Om alderen på veideristingane. *Viking* Bd. XXXVII, s.151-187.
- Bakka E. 1975: *Geologically dated Rock Carvings at Hammer near Steinkjer in Nord-Trøndelag*. Arkeologiske skrifter 2. Historisk Museum, UiB. Bergen.
- Bakka E. 1979: On Shoreline dating of Artic Rock Carvings in Vingen, Western Norway. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 12, No. 2, s.115-122.
- Bakka E. 1987 : *Bronsealderristningane på Bogge i Romsdal*. Gunneria 57. Universitetet i Trondheim, Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Baudou, E. 1993: Hällristningarna vid Nämforsen - datering och kulturmiljö. L. Forsberg, & T. B. Larsson (red.). *Ekonomi och näringsformer i nordisk bronsålder. Rapport från det 6:e nordiska bronsålderssymposiet, Nämforsen, 1990*. Studia archaeologica universitatis Umenensis 3, s.247-261. Umeå.
- Bergsvik, K.A. 1995: Bosettingsmønstre på kysten av Nordhordaland i steinalder. En geografisk innfallsvinkel. *Arkeologiske Skrifter* No 8, 111-138. Arkeologisk institutt, Bergen Museum, UiB. Bergen.
- Bergsvik, K.A. 1996: Kleberfuglen fra Haukedal. *Arkeo*, Nr.2, 1996, s.18-22. Arkeologisk institutt, UiB. Bergen.
- Bøe, J. 1932: *Felszeichnungen im westlichen Norwegen. I. Die Zeichnungsgebiete in Vingen und Henøya*. Bergen Museums skrifter nr. 15. Bergen.
- Carpelan, C. 1975: Älg och björnhuvudföremål från Europas nordliga delar. *Finskt Museum* 1975, s.5-67. Helsingfors.
- Edgren, T. 1993: Den Förhistoriska tiden. T. Edgren & L. Tärnblomi (red). *Finlandshistoria* 1, 9-270. Esbo.
- Engelstad, E. 1985: *The late Stone Age of Artic Norway: A Review*. *Artic Anthropology* Vol 22. No 1. 1985. University of Wisconsin.
- Engelstad, E. S. 1934: *Østmorske ristninger og malinger av den arktiske gruppe*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B: Skrifter XXVI. Oslo.
- Evers, D. 1990: Fugl og fuglemenneske på helleristninger. *Adoranten*. Årsskrift för Scandinavian Society for Prehistoric Art, s. 9-19.
- Fett, E. Nissen & Fett, P. 1979: Relations West-Norway - Western Europe Documented in Petroglyphs. *Norwegian Archaeological review*, Vol. 12, No. 2, 65-107.
- Forsberg, L. 1993: En kronologisk analys av ristningarna vid Nämforsen. L. Forsberg & T. B. Larsson (red.). *Ekonomi och näringsformer i nordisk bronsålder*. Studia Archaeologica Universitatis Umenensis 3, s.195-246. Umeå.
- Gjessing, G. 1932: *Arktiske helleristninger i Nord-Norge*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B: Skrifter XXI. Oslo.
- Gjessing, G. 1936: *Nordenfjeldske ristninger og malinger av den arktiske gruppe*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B: Skrifter XXX. Oslo.
- Gjessing, G. 1937: Veideristingene på Stein i Ringsaker, Hedmark. *Universitetets Oldsaksamlings årbok* 1935-1936, s.52-58. Oslo.
- Gjessing, G. 1942: *Yngre Steinalder i Nord-Norge*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B: Skrifter XXXIX. Oslo.
- Gjessing, G. 1945: *Norges Steinalder*. Oslo.

- Hagen, A. 1970: *Studier av Vestnorsk bergkunst. Ausevik i Flora*. Årbok for Universitetet i Bergen. Humanistisk Serie 1969. No. 3. Bergen.
- Hagen, A. 1973: De to slags helleristninger. P. Simonsen og G. S. Munch: *Bonde - veidemann, bofast - ikke bofast i nordisk forhistorie*. 1970. Tromsø Museums skrifter Vol. XIV, 129-143.
- Hagen, A. 1976: *Bergkunst. Jegerfolkets helleristninger og malinger i norsk steinalder*. Oslo.
- Hagen, A. 1990: *Helleristningar i Noreg*. Oslo.
- Hallström, G. 1938: *Monumental art of Northern Europe. I. The Norwegian localities*. Stockholm.
- Helskog, K. 1980: The Chronology of the Younger stone Age in Varanger, North Norway. Revisited. *Norwegian Archaeological Review*, Vol 13, No. 1, 1980, 47-60.
- Helskog, K. 1988: *Helleristningene i Alta. Spor etter ritualer og dagligliv i Finnmarks forhistorie*. Alta.
- Helskog, K. 1993: Fra tvangstrøye til 90-års pluralisme i helleristningsforskning. Ch. Prescott & B. Solberg (eds.). *Nordic TAG. Report from the third Nordic TAG conference 1990*, s.70-75. Historisk Museum, UiB. Bergen.
- Helskog, K. 1999: The Shore Connection. Cognitive Landscape and Communication with Rock Carvings in Northernmost Europe. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 33, No 2. 1999, 73-94.
- Hesjedal, A. 1992: Veideristninger i Nord-Norge, datering og tokningsproblematikk. *Viking*. Bd. LV, 27, 53-36.
- Hesjedal, A. 1994a: *Helleristninger som tegn og tekst. En analyse av veideristningene i Nordland og Troms*. Stensilserie B nr. 33. ISV, Mag. art. avhandling i arkeologi 1990, Universitetet i Tromsø.
- Hesjedal, A. 1994b: The Hunters' Rock Art in Northern Norway. Problems of Chronology and Interpretation. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 27, No 1. 1994, s.1-28.
- Hesjedal, A., Olsen, B., Damm, C. & Storli, I. 1996: *Arkeologi på Slettnes. Dokumentasjon av 11000 Års bosetning*. Tromsø Museums skrifter XXVI, Tromsø.
- Hultgreen, T. I. 1988: Yngre steinalder i Rana. En analyse av kyst og innlands-bosetninga mellom 4000-2000 BC. Upubl. mag. art. avhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Johansen, O. S. 1972: Nordiske Petroglyfer. Terminologi, kronologi, kontaktpunkter utenfor Norden. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1969*, s.220-234. Oslo.
- Johnson, G. A. 1982: Organizational Structure and Scalar stress. C. Renfrew, M.J. Rowlands & B.A. Segraves. *Theory and explanation in archaeology*, s.389-422. New York.
- Kleiva, Ø. 1999: Ristningssteinen i Surnadal. *Spor, nytt fra fortiden*, nr. 2, 28 hefte, s.26-28. Institutt for arkeologi og kunsthistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU, Trondheim.
- Lewis-Williams, J.D, & Dowson T.A 1988: The Signs of All Times. *Current Anthropology* Volume 29, No. 2, 1988. s. 201-245.
- Lindqvist, C. 1994: *Fångstfolket bilder. En studie av de nordfennoskandinaviska kustknutna jägerhällristningarna*. Theses and papers in archaeology, N.S.A. 5. Stockholm
- Mikkelsen, E. 1977: Østnorske veideristninger - kronologi og kulturelt miljø. *Viking* Bd. XL 1977, s. 147-201.
- Møllenus. K. R. 1968: *To nye veideristninger fra Nordmøre og Romsdal*. Det kongelige norske videnskabers selskabs skrifter 1968 nr. 3. Trondheim.
- Odner, K. 2000: The enchanted world view of the Circumpolar Tradition, i *Tradition and Transmission. Bantu, Indo-European and Circumpolar great Traditions*. Bergen Studies in Social Anthropology, No. 54, s. 133-182. Bergen.
- Olsen, A. Bruen. 1992: *Kotedalen - en boplass gjennom 5000 År*. Bd.1. Fangstbosetning og tidlig jordbruk i vestnorsk steinalder. Nye funn og nye perspektiver. Historisk museum, UiB. Bergen.
- Olsen, B. 1994: *Bosetning og samfunn i Finnmarks forhistorie*. Oslo.
- Parelius, N. 1971: *Oldtidsminner i Fræna, Aukra, Midsund og Sandøy*. Molde.
- Parelius, N. & Møllenus, K. 1971: Helleristningene på Bjørnsnøys i Fræna, *Oldtidsminner i Fræna*,

- Aukra, Midsund og Sandøy. Oltidsminner i Fræna prestegjeld, nye registreringer 1968, s. 28-32, Molde
- Prescott, C. & Walderhaug, E. 1995: *The Last Frontier? Processes of Indo-Europeanization in Northern Europe: The Norwegian Case?* The Journal of Indo-European Studies Vol. 23. Nr. 3 & 4. 1995, 257-278.
- Price, T. D. & Brown, J. A. 1985: *Prehistoric Hunter-Gatherers. The emergence of cultural complexity.* Orlando.
- Ramstad, M. 1999: *Brytinga mellom nord & sør. En faghistorisk & lokalkronologisk studie over Møre i Yngre Steinialder.* Upubl. hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Ramstad, M. 2000: *Brytinga mellom nord & sør, ei faghistorisk analyse med utgangspunkt i yngre steinalder. Primitive tider. Arkeologisk tidsskrift 2000, s. 54-79.* Oslo
- Rygh, O. 1885: *Norske Oldsaker. Ordnete og forklarede.* Christiania.
- Shetelig, H. 1922: *Primitive tider i Norge. En oversigt over steinalderen.* Bergen.
- Sognnes, K. 1986: *Helleristningane på Boggestranda. Romsdalsmuseets Årbok.* 1986, s. 51-61. Molde.
- Sognnes, K. 1987: *Bergkunsten i Stjørdal 2. Typologi og kronologi i Nedre Stjørdal.* Gunneria 56. Vitenskapsmuseet, UiT, Trondheim.
- Sognnes, K. 1991: *Nye helleristningsfunn i Trøndelag. Viking Bd. LIV. s.7-40.*
- Sognnes, K. 1994: *Ritual landscapes: towards a reinterpretation of the Stone Age rock art of Trøndelag. Norwegian Archaeological Review Vol 27, 29-50.*
- Sognnes, K. 1995: *The social context of rock art in Trøndelag, Norway: rock art at a frontier.* I K. Hel-skog & B. Olsen (eds): *Perceiving Rock Art: Social and Political Perspectives*, s.130-145. Institutt for sammenlignende kulturforskning, serie B. Skrifter XCII. Oslo.
- Sognnes, K. 1996a: *Dyresymbolikk i midt-norsk yngre steinalder. Viking Bd. LIX, s.25-44.*
- Sognnes, K. 1996b: *Helleristningene på Averøya. Årbok for Nordmøre Museum 1996, s.74-85*
- Sognnes, K. 1998: *Symbols in a changing world; rock-art and the transition to farming in mid Norway.* C. Chippindale & P. S. C. Tacon eds. *The Archaeology of Rock-Art*, s.146-162. Cambridge.
- Svendsen, J. I. & Mangerud J. 1987: *Late Weichselian and Holocene sea-level history for a cross-section of western Norway. Journal of Quaternary Science Vol. 2, s.113-132.*
- Walderhaug, E. M. 1994: *«Ansiktet er av stein». Ausevik i Flora - en analyse av bergkunst og kontekst.* Upubl. hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Walderhaug, E. M. 1998: *Changing art in a changing society: the hunters` rock-art of western Norway.* C. Chippindale & P. S. C. Tacon (eds.). *The Archaeology of Rock-Art.* s. 285-301. Cambridge.
- Warren, E. J. 1994: *Coastal sedentism during the Atlantic period in Nordhordaland, Western Norway. The Middle and late Mesolithic Components at Kotedalen.* Upubl. Master thesis. Department of Anthropology, Memorial University of Newfoundland. St. John's.
- Woodburn, J. 1980: *Hunters and gatherers today and reconstruction of the past.* E. Gellner (ed.): *Soviet and Western Anthropology*, s.95-118. New York.

Noter

- 1) Dette er den første samla presentasjon av veideristningene fra Nordvestlandet, og med unntak av Boge er lokalitetene lite kjent. Det kunne derfor vært interessant med nærmere beskrivelser av hver enkelt figur, deres størrelse, utførelse, teknikk, feltenes plassering i landskapet etc. Dette ville imidlertid sprengte rammene for denne artikkelen.
- 2) Den følgende presentasjonen tar kun opp bidragene med størst relevans for ristningene fra analyse-

områdets kulturelle og kronologiske kontekst. Som grunnlag for sammenligningen har jeg imidlertid også brukt plansjer og illustrasjoner hos Bøe (1932), Gjessing (1932, 1936) Engelstad (1934), og Hallström (1938).

3) Ved siden av strandlinjedata bygger inndelinga i de fire gruppene på detaljstudier av noen hundre figurer og med støtte i overhogginger (Bakka 1973:162).

4) Med datering av Vingenristningene tar Bakka (1979) utgangspunkt i at ristningene lå 3 m over datidas middelvannstand. Jeg har derfor brukt samme utgangspunkt i strandlinjedatering av Ausevik.

5) Laveste figur er 11 m.o.h. (Bakka 1979:117).

6) I tillegg til at helleristningene fra undersøkelsesområdet kun i liten og ufullstendig grad er publisert, fins det i litteraturen sparsomt med opplysninger om overhogginger forekommer eller ikke.

7) Et vel så stort problem er selvsagt evalueringa av strandlinjedataene, det geologiske og evt. pollenbotaniske arbeidet som ligger bak dette, samt det teoretiske og metodiske rammeverk som disse arbeidene er basert på.

8) Svendsen har i tillegg arbeidet mye med strandlinjedata fra Møre og Romsdal, og har i denne forbindelse utarbeidet strandforykvningskurver for regionen (Svendsen og Manglerud 1987, 1990).

9) Funnene, T 15796, som ble gjort noen meter nedenfor ristningssteinene, består av 3 flintavslag, og ingen er tidsdiagnostiske. De ble funnet i matjordlaget over strandgrusen som dekket ristningene. Den stratigrafiske konteksten kan derfor tyde på at funnene og ristningene ikke har noen sammenheng.

10) Det har vært ulike tolkninger av hva rammefigurene forestiller. Primært har disse vært innafor rammen av ulike former for jaktredskap. En annen tolkning kan være at rammefigurene ikke er en avbildning av noe materielt. Tilsvarende figurer innafor bergkunst i Sør-Afrika og Sør-Europa er satt i sammenheng med entoptiske fenomener fremkalt i transe i forbindelse med sjamanistiske ritualer (Clotte and Lewis Williams 1999).

11) Dette avviker noe fra Møllenus (1968:8) som oppgir at underkant av laveste figur ligger 12 m.o.h.

12) F. eks mesolittisk boplassmateriale T 9810, spissnakka trinnøks T 16671, skiferpiler T 16104 og T 15226, skiferspyd T 15398, T 13578, skiferkniv T 13584, tykknakka, tykkblada flintøks T 16670.

13) Hallström kalkerte dessuten enda et felt med en 3-4 konturtegna båter av bronsealder typer, som skal finnes 12 m sør for enden av veideristningene på felt II, og enda en gruppe av båter skal ligge vest for samme felt. Ingen av disse to feltene er senere gjenfunnet.

14) T 12360 div. avslag av flint, T 12361 fragmentarisk emne/tosidig øks av bergart, samt div. avslag av flint og kvarts, T 12362 rektangulær huløks av bergart, T 12362 fra bruket Ut Bogge nakkebøyd bergart-søks av Marstrandertype 4.

15) Jeg har vanskelig for å se hvorfor Lindqvist plasserer dem innenfor Nordland-Trøndelag tradisjonen. Stilistisk er det som nevnt vanskelig å finne paralleller til figurene her. Hvis Lindqvist hadde plassert de innenfor den sørnorske tradisjonen, der Vingen hører hjemme, ville imidlertid dette ha svekket hans utgangspunkt om at denne tradisjonen hører hjemme i MM-SM.

16) Implikasjonene av dette blir at jeg anser samtlige av Bakkas 4 faser i Vingen som representert til samme tid på Bogge I. Dette kan også få følger for faseinndelinga i Vingen. Aksepteres mine tolkninger av Bogge I, vil dette åpne for at også de stilistisk ulike dyra i Vingen er produsert innafor samme fase i steden for til ulike tidspunkt.

Det hellige landskapet: Religiøse og rituelle landskapselementer i et langtidsperspektiv

Landskap – natur og prosesser

Arkeologiske landskapsstudier har fått et kraftig oppsving i seinere år. Dette er et internasjonalt trendfenomen som begynte allerede under «ny-arkeologien» – også kalt den prosessuelle arkeologien – som ble utviklet i USA og Storbritannia i 1960-årene. Kjernen i «ny-arkeologien», som jeg ser det, var at arkeologien skulle gjøres vitenskapelig. Man skulle ikke lenger synse, mene eller tro, men gjøre målbare iakttagelser som skulle danne grunnlag for framsetting av testbare hypoteser basert på den hypotetisk-deduktive metode. Man skulle følge de samme spillereglene som gjaldt for naturvitenskapene, med krav til definisjoner, presisjon og muligheter for etterprøving. Landskapsstudier var en viktig del av denne vitenskapelige arkeologien. Den norske forskningstradisjonen på dette feltet går imidlertid lenger tilbake. Ikke minst i Bjørn Hougens store arbeid om jakt og fangst i fjellet ble det lagt stor vekt på å studere funnene i forhold til landskapet (Hougen 1947).

I seinere år har det blitt lagt mer vekt på landskapets fenomenologi, dvs. på vår opplevelse av landskapet. Forskeren forlater sitt «objektive» standpunkt og opplever stedet. Tilley (1994: 12, med henvisning til Bourdieu 1977: 4) ser på rom, sted og landskap som del av en historisk-geografisk diskurs. Knyttet til denne er følelser omkring makt, tid, minner, sosial handling og politikk. Selv om landskapet i utgangspunktet er en naturdannelse, er det knyttet til tankens virksomhet og til kognitive forhold mellom mennesker – til deres erfaringer (Nash *in press*).

Begrepet «landskap» (i Norge også landskapsnad, jfr. Aasen 1983: 421) er felles for de nordeuropeiske germanske språkene, for eksempel «landscape» i engelsk, «landschap» i nederlandsk, «Landschaft» i tysk, men det er også kjent fra eldre språk, som «landschip» i angelsaksisk og «landskapr» i gammelnorsk (Falk & Torp 1991: 443). Den første delen av ordet er selvfølgelig «land», dvs. den delen av jorden som ikke er dekket av hav. Suffikset «skap» er fortsatt vanlig i norsk. Det kan bety en gruppe (eks. mannskap) eller en samling (eks. buskap), men vanligvis det som er av interesse her, nemlig beskaffenhet (f.eks. egen-skap og dårskap). Begrepet landskap må opprinnelig ha blitt brukt som en generell term for landets form og øvrige beskaffenhet.

På femtenhundretallet begynte hollandske malere å bruke begrepet som et teknisk uttrykk

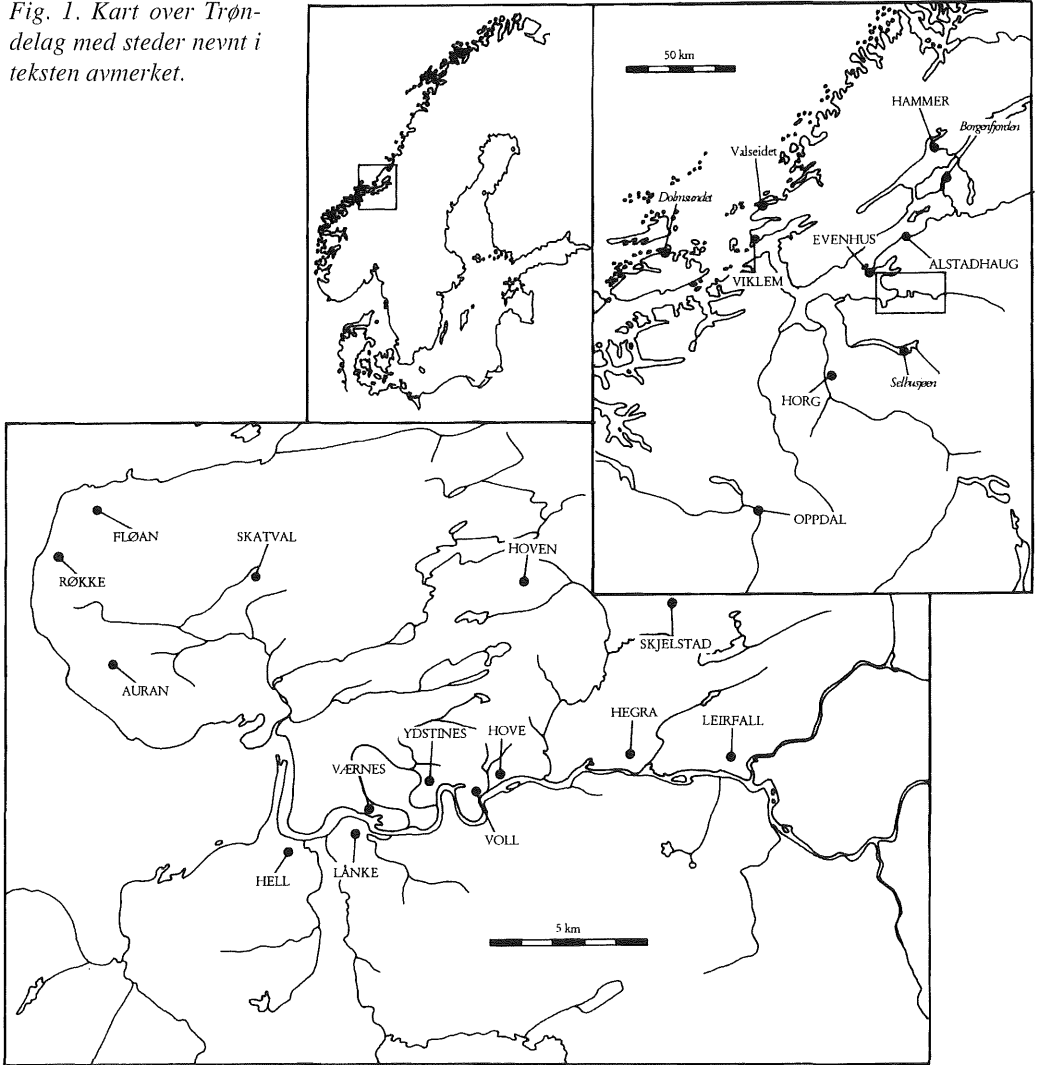
for en bestemt sjanger av malerier. Denne nye betydningen har seinere sterkt påvirket den vesteuropeiske måten å tenke landskap på. Landskapet ble erkjent som sådant fordi det liknet et maleri. Menneskene sto utenfor det og betraktet det på avstand. Som maleriet besto det av en forgrunn og en bakgrunn (Hirsch 1995: 2-3, med henvisning til Thomas 1984: 265). Ved at landskapet ble distansert fra naturen, gikk det over til å bli en kulturell idé. Grunnlaget var dermed lagt for systematiske, analytiske studier. Men samtidig har vi også et annet og mer direkte forhold til landskapet. Det blir opplevd. Vi lever midt i landskapet, reiser gjennom det og omformer det. Våre forestillinger om landskapet preges dels av nedarvede tradisjoner, men også av våre egne erfaringer.

Landskapet preges av dualisme mellom natur og kultur. Det er hele tiden i forandring. Disse forandringene skyldes dels naturen selv, dels menneskelig virksomhet, men også at vi endrer våre fortolkninger av landskapet. Dualismen mellom vår innlevelse i det og vår analytiske avstandtagen til det, preger våre forestillinger om landskapet. Det er naturen sammen med disse forestillingene som danner landskapet, som derfor er foranderlig og dynamisk. Slik sett kan det oppfattes som en kulturell prosess (Hirsch 1995: 5).

Jeg vil ikke her gå videre inn på de kognitive aspektene ved landskapet, men mer konkret holde meg til en del menneskeskapte elementer i det. Veier, bygninger, flyplasser, kirker osv. spiller viktige roller i våre vandringer gjennom og fortolkning av landskapet. For å formidle våre forestillinger om landskapet bruker vi i dag normalt kart. Disse kan være rent topografiske, der de bare gjengir naturens egne elementer. Men de kan også være tematiske, der elementer knyttet til ulike emner presenteres for seg. Tenker vi oss et tematisk kart der vi plottet inn alle de elementer – menneskeskapte så vel som naturdannelser – som har eller antas å ha hatt tilknytning til rituell atferd eller religionsutøvelse, får vi et kart over det jeg her har kalt det hellige i landskapet. Det kunne også kalles det religiøse landskapet. I det videre arbeidet konsentrerer jeg meg om forholdene i Trøndelag (fig. 1), særlig Stjørdal kommune, der det synes å være større bredde og kontinuitet i slike religiøse landskapselementer enn kanskje i noen andre norske bygder.

I dagens samfunn foregår det aller meste av den religiøse virksomheten innendørs, som regel i bygninger som er spesielt innredet til formålet. Spredt i de fleste bygdene finner vi kirker, kapeller, bedehus og andre forsamlingslokaler der ulike menigheter dyrker sine kontakter med det guddommelige. Jeg har ingen oversikt over hvor mange og hvilke anlegg av dette slaget som finnes i trøndelagsbygdene. Jeg tror heller ikke at de fleste av dem har noen relevans for det jeg beskjeftiger meg med her. I moderne tid synes gudshusenes plassering som aktivt konstituerende elementer i landskapet å ha spilt en heller liten rolle. Jeg er her først og fremst ute etter å studere menneskenes forhold til landskapet i eldre tid, da religionsutøvelse var knyttet til landskapet på en helt annen måte. Med utgangspunkt i dagens topografi, prøver jeg å kartlegge de ulike elementer som kan tenkes å ha spilt en rolle innenfor fortidens religiøse liv. Dette betyr at jeg ikke konsentrerer meg om en enkelt eller noen få korte perioder, men prøver å se det hele i et langtidsperspektiv. Jeg prøver å følge *la longue durée*, som arkeologien bør ha spesielle forutsetninger for å studere. I praksis kommer jeg til

Fig. 1. Kart over Trøndelag med steder nevnt i teksten avmerket.

å gå forholdsvis summarisk og overflatisk til verks. Jeg har ikke anledning til å gjøre noen dybdeanalyse av enkelte perioder eller klasser av monumenter.

Kirker og kristendom

De mest fremtredende religiøse elementene i landskapet fra nyere tid, er kirkene. Den moderne storkommunen Stjørdal ble dannet ved sammenslåing av fire mindre kommuner,

som hver var identisk med et kirkesogn. Skatval, Lånke og Stjørdal (tidligere kalt Værnes) dannet Nedre Stjørdal prestegjeld med Værnes som hovedsogn. Hegra var hovedsognet i Øvre Stjørdal prestegjeld, med Meråker som annekssogn. I hovedtrekkene er dette den kirkelige inndelingen av området siden 1600-tallet, men fram til 1849 var hele Stjørdalen – fra Trondheimsfjorden til svenskegrensen – ett prestegjeld. Bare Værnes kirke er fra middelalderen, men også på de andre stedene har det stått kirker gjennom hele etterreformatorisk tid.

Ser vi nærmere på disse kirkene, finner vi at de er plassert slik i landskapet at de er synlige på lang vei. Det gjelder ikke minst Skatval kirke, som står på brinken av det vide platået på Skatvalhalvøya høyt over fjorden og munningen av Stjørdalen. Hegra kirke er bygget i kanten av en terrasse og slik også hevet opp over landskapet omkring. Det samme gjelder Værnes kirke (fig. 2), som er bygget på det høyeste punktet like vest for et gammelt elveløp, der Stjørdalselva etter all sannsynlighet rant til fram mot slutten av vikingtid (Sveian 1995: 35-37). Lånke kirke ligger ikke like høyt, men også den ligger i framkant av en terrasse ut mot Stjørdalselva. På grunn av sin plassering ved munningen av Leksdalen, en sidedal til Stjørdalen, er den godt synlig i bygden den er ment å betjene. Disse tre kirkene kan ses fra store deler av området ved munningen av Stjørdalen og nedre del av Leksdalen. Hegra kirke ligger nesten en mil videre oppover i dalen og er noe mindre synlig. Alle fire kirkene kan imidlertid ses fra enkelte steder, som Tønsåsen like sørøst for Lånke kirke og Steinmohaugen på Hell. Det er i seg selv interessant, ettersom dette er steder som synes å hatt religiøs/rituell betydning i tidligere tider.

Mens kirkene på Lånke og Skatval er plassert i utkanten av soknene, ligger kirkene på Værnes og Hegra geografisk mer sentralt plassert. Deres synlighet understrekes av formen de har fått, med himmelstrebende tårn. Her gjøres menneskene små. Med sin monumentalitet og plassering i terrenget har disse kirkene (og deres forgjengere) gjennom

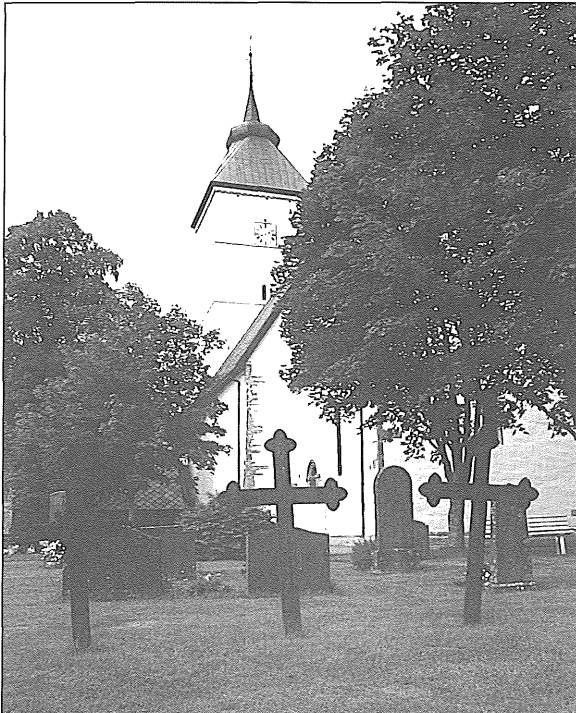

Fig. 2. Værnes kirke er bygget på det høyeste punktet på en halvøy mellom Stjørdalselva og fjorden. Kirkens nærhet til det guddommelige understrekes ytterligere av det himmelstrebende tårnet. Foto: K. Sognnes.

mange hundre år dannet de sentrale religiøse elementer i landskapet. De har konstituert det kristne, dvs. lutherske, innslaget i Stjørdalens religiøse landskap.

Dette er i stor grad identisk med middelalderens religiøse, dvs. katolske, landskap, men på den tiden sto det kirker også på Fløan og Auran på Skatval, på Voll i Stjørdal og Ådalen og Skjelstad i Hegra (Rygh 1903), kanskje også på Dybvad i Lånke. Det fysiske landskapet var i hovedtrekkene det samme, men de religiøse elementene var flere og avstandene mellom dem kortere. Muntlig tradisjon er knyttet til flere av disse kirkene, men for de fleste dreier denne seg om hvorfor kirkene kom til å ligge der de ligger. For Hegra og Skatval ble uenighet om lokaliseringen løst ved at man la en stokk på en slede, spente en unghest for sleden, og lot hesten gå dit den ville (Nilssen 1905: 43, 60). I Lånke gikk uenigheten på hvorvidt kirken skulle flyttes fra et eldre kirkested på Dybvad. Man ble enige om at den nye kirken skulle bygges der den gamle hadde stått, men det som ble bygget opp om dagen, ble revet ned igjen om natten og ført ned til Lånke, der kirken siden har stått (Nilssen 1905: 10). Tilsvarende sagn kjennes også fra andre steder, eksempelvis Hardanger (Opedal 1937: 8-9), og det dreier seg trolig om vandresagn. Det er tvilsomt om de har noen historisk kjerne, men vi kan neppe helt se bort fra dette. Kanskje kan det opprinnelig ha stått gårdskirker på begge de aktuelle stedene og det oppsto konkurranse da den ene av disse skulle omgjøres til soknekirke, mens den andre vel ville bli revet.

Sagnet omkring Værnes kirke er annerledes. Det dreier seg om en mirakuløs redning av kirken i forbindelse med storflom. I de nedskrevne versjonene (Værnesbranden 1928: 50-57, jfr. Vig 1851) er hendelsen plassert under Kristoffer av Bayerns regjeringstid (1442-1448), da det en høst kom et voldsomt regnvær som varte i uker. Stjørdalselva, som den gang rant i en stor slynge rundt kirken, flommet opp og grov seg innover i elvemælen. Gravingen nådde kirkegården og forstyrret gravfreden. Prest og menighet samlet seg i kirken gjennom tre dager til bønn om at kirken måtte reddes. Menigheten ble bønnhørt. Et stor leirras gikk i Bjørdalen noen kilometer lengre oppe i dalen. Raset stengte elveløpet og tvang elven over i et nytt leie. Det gamle elveløpet, som nå er nesten helt tørrlagt, slynger seg fortsatt nord og øst for Værnes kirke, og på flatene nedenfor Bjørdalen er det påvist masser fra flere gamle leirras¹ (Farbregd 1989). Men tidspunktet for denne dramatiske hendelsen har tradisjonen i seinere tid åpenbart plassert feil.

Geologiske undersøkelser viser at Stjørdalselva etter all sannsynlighet skiftet leie allerede i slutten av vikingtid (Sveian 1995: 35-37). At gravfreden skal ha blitt forstyrret er også tvilsomt, ettersom det gamle elveløpet – Storslynga – går nesten 200 meter nord for kirken. Tre-kull fra en kalkovn plassert inne i en steinkjeller, som var delvis gravd inn i skråningen (Sognnes 1993a), er radiometrisk datert til AD 1220-1375 (T-8905, 730 ± 100 ukalibrert). Denne ovnen burde vært gravd bort om storflommen herjet på 1400-tallet. Sagnet trenger imidlertid ikke opprinnelig å ha vært knyttet til den nåværende steinkirken, som ble fullført i løpet av 1100-tallet (Dybdahl 1996: 37) Det kan være tale om en eldre kirke, og da vel en trekirke, som kan ha ligget lengre ut mot elvebrinken. Det kan også dreie seg om en kristen gravplass fra tiden før den første kirken ble bygget (jfr. Müller 1991). Vi kan heller ikke se

bort fra at det var Værnesgårdens førkristne, hedenske gravfelt som ble berørt. En enslig gravhaug ligger igjen på brinken av Storslynga rett nord for kirken. Gårdens vikingtids gravfelt lå imidlertid noen hundre meter lengre vest. De fleste haugene i dette feltet ble undersøkt av konservator Th. Petersen under den annen verdenskrig, da Værnes flyplass ble kraftig utvidet (Petersen 1943). Et eventuelt gravfelt på elvebrinken kan derfor ha tilhørt en eldre periode, om da ikke gården alt i vikingtid var delt i to bruk. Siden middelalderen har gården vært delt i to hovedbruk, Værnes hovedgård, der flyplassen nå ligger, og Værnes prestegård.

Mange av middelalderkirkene ble trolig bygget av stormenn som gårdskirker til eget bruk og er først seinere blitt soknekirker. Værnes kan ha vært et unntak fra dette, ettersom den var hovedkirke i middelalderens *Stjórdølafylke*, og som de fleste andre fylkeskirkene i Trøndelag lå på en gård som var krongods i middelalderen (Hallan 1956). På den annen side er det nettopp denne gården sagaene trekker fram som høvdingsete i slutten av 900-tallet. Gården – og høvdingene der – er omtalt både i Håkon den godes saga og Olav Tryggvasons saga. På en slik gård ville det ikke være urimelig at en av de første private kirkene kunne bli reist.

Kirken er et hus, et sted på marken, men den er også et hellig sted – et sted for møte mellom menneskene og det guddommelige (Mørris 1997: 4). Kirken er imidlertid ikke alene om å ha funnet eller skapt helligsteder. I mange tilfelle synes det som om kirkenes plassering er styrt av tidligere tiders religiøse landskap. Dette er kanskje best dokumentert innenfor keltisk område, der guddommer ofte var knyttet til spesielle landskapstrekk (Mørris 1997: 51). Selve stedet der kirken sto, må også i Norge ha vært av stor betydning. Arkeologiske utgravninger som har vært utført i en rekke norske kirker, har vist at når en kirke av en eller annen grunn ble revet, ble den nye bygget på samme sted (Müller 1991).

Overgangen fra hedendom til kristendom har i generasjoner vært et sentralt tema i norsk arkeologi, historie og religionshistorie. Det har ofte vært hevdet at tiden nærmest var overmoden for kristendommen til å overta. Denne holdningen har i stor grad vært preget av en evolusjonistisk tankegang: kristendommen var en overlegen religion, som *måtte* seire (Steinsland 1991: 335). Paralleller mellom de to religionene er imidlertid flere. Hedendommens polyteisme har langt på vei sin motsvarighet i kristendommens treenighet, engler og demoner. Kvite-Krist ble foretrukket som en gud som var sterkere enn de hjemlige. Mange forskere synes imidlertid å ha neglisjert hedendommens dyptgripende rolle i det førkristne bondesamfunnet (*op cit.* 337).

Hov og horg

I Håkon den godes saga nevner Snorre Torberg fra Værnes (Værnes) som en av fire høvdinge fra Utrøndelag som tok på seg å ødelegge kong Håkons kristningsverk. De «fór med fire skip sør til Møre og drap der tre prestar og brende tre kyrkjer, og så fór dei attende» (Snorre 1964: 99). Samme sted sies det at dette hærtoktet ble avtalt på et møte mellom de åtte høvdingene som rådde mest for blotingen i Trøndelag. Disse åtte kom fra hvert av de gamle trøndelagsfylkene. Det synes ikke urimelig å oppfatte dem som høvdinge for hvert sitt fylke

og at Torberg var *Stjórdølafylkets* høvding og sto for blotene i dette fylket. I Olav Tryggvasons saga nevnes Asbjørn Torbergson fra Varnes blant dem kong Olav hevdet han ville blote på Mære, dersom situasjonen utviklet seg slik at han måtte stå for blotet (Snorre 1964: 187). Denne listen omfatter ikke bare fylkeshøvdinge, så vi vet ikke om Asbjørn var det. Den understreker likevel hvilken posisjon Varnes og folkene som bodde der, hadde på slutten av 900-tallet. Det er derfor grunn til å anta at Varnes var et viktig høvdingsete og som sådant også et blotsted i hvert fall i seinere del av vikingtid, og at gården hadde sitt eget hov. Gården må således ha vært et viktig religiøst element i landskapet lenge før kristendommens komme.

I denne sammenhengen må vi trolig også se Hove i Vollbygda omlag tre kilometer øst for Varnes. Navnet på denne gården, så vel som Hoven i Skjelstadmarka i Hegra, har trolig sin opprinnelse i et førkristent hov (Rygh 1903: 8, 35). Det kan synes overraskende å finne en slik gård i Skjelstadmarka, som er en heller avsidesliggende grend. Her finnes imidlertid også en Huseby-gård samt gården Torget, der navnet kan henspille på en markeds plass. Vi tenker oss vanligvis at hovene var en slags bygninger som var spesielt innredet til formålet. Denne oppfatningen bygger vel i siste instans på Adam av Bremens beskrivelse av det hedenske templet i Uppsala. Et problem er at vi knapt kjenner rester etter bygninger som med sikkerhet kan sies å ha vært hov. Hovet trenger heller ikke å ha vært en egen bygning (Olsen 1966, jfr. 1986: 129). Et mulig hov finner vi imidlertid på Mære i Steinkjer der det ved undersøkelser inne i den nåværende steinkirken, i tillegg til rester av en eldre trekirke, ble funnet spor etter to bygninger fra jernalderen. Den ene av disse bygningene må være fra vikingtid og kan ha stått på stedet til trekirken ble bygget. Dessverre ga ikke de små restene (svartjord og stolpehull) grunnlag for å si noe om hvordan denne bygningen så ut eller hvor stor den var. Av spesiell interesse er at det ble funnet til sammen 23 såkalte gullgubber – små gullblikk med innstemplede figurer – nede i eller rundt fire stolpehull som sto tett sammen (Lidén 1969: 11-12, jfr. 1999, Møllenus 1967). Motivene på gullgubbene knyttes gjerne til den norrøne mytologien. Området der de ble funnet, tolkes derfor som et offersted og Lidén (1969: 17) antar at de aktuelle stolpene kan ha båret høysetet i hovet.

Sverre Marstrander (1954: 114-115) forestilte seg at alle de åtte trøndelagsfylkene hadde hatt sine egne høvdinge, fylkesting og fylkeshov. Høvdingen var fører på tinget og sto også for blotene. Tingplassene og hovene, mente han, var plassert nær høvdingsetene. Marstrander så denne blotingen i samband med en anakult, der høvdingenes forfedre ble dyrket i tilknytning til storhauger som var plassert ved naturlige knutepunkt for handel og samferdsel. Ved flere av disse haugene ble det senere bygget fylkeskirker. Marstrandens oppfatning av jernalderssamfunnet i Trøndelag bygget utvilsomt på en forforståelse av hvordan sagatekstene skal leses og tolkes – en forforståelse han delte med mange arkeologer og historikere. Jeg skal ikke her gå videre inn på dette spørsmålet, men vil minne om at det bare er ved kirken på Alstadhaug i *Skeynafylket* (Skogn) at eksistensen av en storhaug er sikkert belagt. En liknende situasjon, med kirke ved siden av storhaug, finner vi på Viklem i Ørland ved munningen av Trondheimsfjorden. Ørland ligger imidlertid i Fosen, dvs. den nordlige delen av det gamle Nordmøre og derfor utenfor det egentlige Trøndelag.

Mange av kirkene synes å være plassert i nær tilknytning til jernalders gravfelt. Dette antyder at det eksisterte en kontinuitet i valg av kultsted under overgangen fra hedendom til kristendom. På grunnlag av iakttagelser ved en rekke kirker som har vært arkeologisk undersøkt de siste tiårene, har I. H. Vibe Müller (1991: 368) kommet til at systemet med soknekirker kanskje ikke ble etablert før ved innføringen av kanonisk rett i forbindelse med at erkebispesetet ble opprettet på midten av 1100-tallet. Ved flere av de middelalderske soknekirkene er det imidlertid funnet kristne begravelser fra en tid forut for byggingen av den første kirken på stedet. Lokaliseringen av disse gravene synes i stor grad å være bestemt ut fra allerede eksisterende jernalders gravfelt (*op cit.*: 367). Tilknytning til jernaldergravene kan likevel ikke alene ha vært avgjørende for hvor kirkene ble plassert. Da burde det ha stått kirke på hver gård. Dersom det i overgangsfasen var vanlig fortsatt å begrave de døde hjemme på gårdene, men i henhold til kristen gravskikk, bør vi kunne finne spor etter dette også på gårder der det seinere ikke ble bygget kirker. Dette er en hypotese som er testbar og som bør få konsekvenser for hvordan utgravninger på og omkring jernalders gårdsgravfelt legges opp. Muligens er det en slik situasjon vi har for oss på Hernes i Frosta, selv om man her har antatt at gravene kan ha tilknytning til en nå ukjent kirke (Farbregd 1986). Den sosiale rang og status til de som eide og/eller bodde på gården må også ha spilt en viktig rolle ved valg av stedet der kirken kom til å ligge. Dette synes å ha vært tilfelle på Værnes.

I Stjørdal finner vi tre steder der det kan ha vært drevet organisert religionsutøvelse i vikingtid – på Værnes, Hove og Hoven. Hovet på Værnes kan være yngre enn de andre, kommet til som et resultat av at denne gården mot slutten av 900-tallet utviklet seg til å bli fast residens for *Stjórdølafylkets* høvdingar. Før dette skjedde, kan vi ane en oppdeling av landskapet i to deler som hver hadde sitt lokale hov på henholdsvis Hove og Hoven, mens Værnes etter hvert sto fram som stedet for et felles fylkeshov. (*Stjórdølafylket* omfattet også Selbu og Tydal i øvre Neadalføret, men jeg har her ikke forsøkt å se på forholdene i disse delene av fylket.) Vikingtidens offentlige, religiøse landskap framstår da som en parallell til det middelalderske, kristne landskapet (jfr. Olsen 1926: 234-235).

Det er for øvrig usikkert hvor langt tilbake i tid de store blotfestene går og hvorvidt de virkelig har dype røtter i jernalderssamfunnet. Felles gudsdyrkelse knyttet til et hov kan paradoksalt være blitt til som et resultat av innflytelse fra kristendommen. Lederne innenfor det gamle samfunnet måtte kjempe en religiøs kamp mot kristendommen – og mot rikskongedømmet. Som et ledd i denne kampen kan de ha skapt en religionsutøvelse som i innhold var annerledes, men som i form kom til å bli lagt nært opp til den kristne. Kristendommen og ritualene i tilknytning til den, må ha vært kjent også i Trøndelag i opptil flere hundre år før den endelig slo igjennom i siste halvdel av 900-tallet.

Studier av offerfunn i Sørskandinavia har vist at det må ha foregått et radikalt religiøst skille i folkevandringstid. Siden steinalder hadde det vært ofret i myrer og våtmarksområder – gjenstander som ble lagt ned som fruktbarhetsoffer, menneskeofringer eller krigsbytteofringer. Myrene lå ofte perifer i forhold til bosetningen. Ofringene i folkevandringstid og yngre jernalder foregikk på tørt land, som regel knyttet til sentrale bosetninger. Det antas at det på denne tiden ble utviklet et krigeraristokrati, og at samfunnets riter og seremonier ble

sentrert om det nye aristokratiets liv. Offerhandlingene ble institusjonalisert og flyttet inn på stormennenes eiendommer (Fabech 1991). Den offisielle kulten ble monopolisert, kontrollert av konger og stormenn slik de kontrollerte krigføringen (Hedeager 1999: 241). Når det gjelder offerfunn i jernalderen, er forholdene i Trøndelag ikke direkte sammenliknbare med Sørskandinavia, men også her synes den offisielle religion og kult i yngre jernalder å ha vært styrt av stormennene.

I tillegg til hovet eksisterte det i jernalderen et annet helligsted – horget. Dette var trolig eldre enn hovet (M. Olsen 1926: 244, O. Olsen 1966: 109). Ordet horg (gammelnorsk *horgr*) ble brukt både om naturdannelser og menneskeskapte konstruksjoner, om helligdommer så vel som om profane byggverk (Olsen 1966: 104). Den opprinnelige betydningen av ordet synes å ha vært en ansamling av stein eller en bergknaus. Horgene som helligsteder må derfor ha bestått av steiner eller berg (Olsen 1926: 245). I hvert fall i seinere tid var horget knyttet til gården. Dette går fram av Gulatingsloven (§ 150): «Det er tri tilfelle då kvinnor skal greida ut kva slag dråp det var: um ein mann vert drepn i andveget sitt, um ein mann vert drepn innagjerdes og kvinna kan sjå dit frå dei husi som ho har si gang i og det er korkje horg eller haug i vegen og ho kan kjenne ein mann derifrå.» Religiøse handlinger knyttet til horgene synes således å representere privatsfærens alternativ til de kollektive, monopoliserte ritualene som foregikk ved hovene.

Magnus Olsen (1926: 245) foreslo at en del steinsamlinger fra bronsealder og eldre jernalder, som var funnet i myrer, kunne være horg, men fortsatt har ingen med sikkerhet identifisert et horg. Imidlertid synes store steiner på tunet en del steder å ha vært gjort til alter og offersted (Birkeli 1938: 160, 183). På finske ødegårder fra jernalderen er det flere steder påvist 'offerstenar' med innmeislede groper (eks. Liedgren 1991). Situasjonen er tilsvarende på enkelte (nå øde) fjellgårder på Vestlandet (Magnus 1986). Gropsteiner er heller uvanlige i Trøndelag, men vi finner dem særlig i Melhus (Marstrander og Sognnes 1999), ofte på høytliggende terrasser (fig. 3). Slike steiner kan ha vært gårdenes horg. Fra disse gropsteinene er

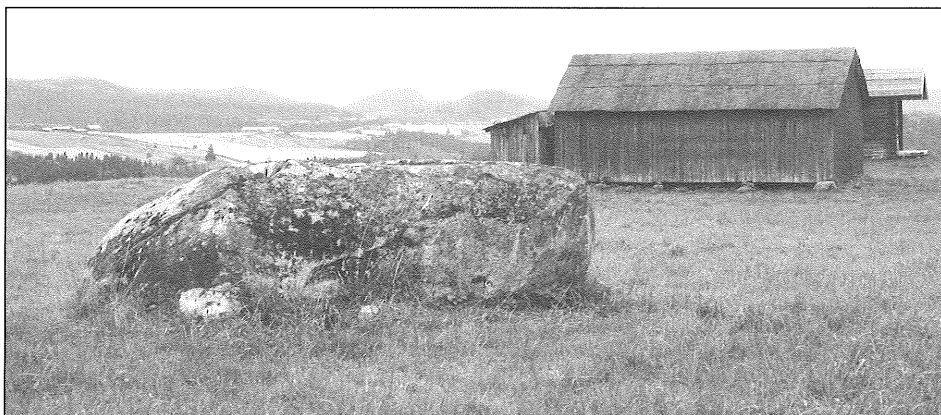

Fig. 3. Gropstein på Eidstu i Klæbu, Sør-Trøndelag. Kan dette være gårdens gamle horg?
Foto: K. Sognnes, ©Vitenskapsmuseet.

spranget ikke langt til helleristningsbergene. Dette var helligsteder knyttet til berg, noe som passer godt med grunnbetydningen av ordet horg. Helleristninger synes i Trøndelag å ha vært laget ikke bare i bronsealderen, men et godt stykke inn i eldre jernalder (Sognnes 1983b).

Forfedredyrkelse – anekult

Diskusjonen omkring den førkristne religionen har i stor grad vært konsentrert om gudelæren – åsatroen, men hedendommen rommet også sterke innslag av fruktbarhet og forfedretro (Steinsland 1991: 339). Forfedretroen – knyttet til en anekult – synes imidlertid bare i beskjeden grad å ha beskjeftiget forskningen i nyere tid. Den er knapt nevnt i generelle oversiktsverker (eks. Davidson 1982, Steinsland og Sørensen 1994). Anekulten var i hovedsak knyttet til gravhaugene, som utgjør jernalderens viktigste og mest tallrike religiøse elementer i landskapet. Det er allerede nevnt at enkelte sentrale storhauger kan ha spilt viktige roller i flere av de gamle trøndelagsfylkene. Høvdingenes forfedre ble dyrket spesielt, som uttrykk for et fellesskap (Marstrander 1954: 114-115). Glimtvis finner vi i sagaene beretninger om høvdinge og mektige menn og kvinner som ble dyrket etter sin død. De danner et eget skikt av bygdeheroer (Birkeli 1938: 85-94, 126). Det meste av anekulten synes likevel å ha foregått på et mer privat plan hjemme på gårdene, der slektens egne døde sto i sentrum. Mens kirken foreskrev at de døde skulle gravlegges i vigsløt jord ved kirkene, var normen i det førkristne jernaldersamfunnet at de døde ble gravlagt hjemme på gården. I alminnelighet ble det bygget hauger av jord eller stein over disse gravene. Der fortsatte de døde sin eksistens som forfedre og –mødre, i nær kontakt med sine etterkommere. De var fysisk til stede, visuelt tydeliggjort gjennom haugenes plassering på eller like ved tunet, ofte på toppen av bergrygger eller koller med utsikt over gården. I enkelte bygder forekommer felles gravfelt, som i Oppdal, der tre store bygdegravfelt er påvist (Farbregd 1993).

Det var anene som hadde skapt gården og som i kraft av dette og ved sin tilstedeværelse ga de levende rett til å eie og bruke jorden. Særlig synes den første bumannen – ættefaren – å ha vært av betydning (*op. cit.*: 85, 187). Til begravelsene var det knyttet spesielle ritualer; representert ved gravgaver og bygging av hauger. Trolig foregikk det også i ettertid ritualer i tilknytning til gravminnene. En rekke steder er det nedtegnet tradisjon om at gardvorden og andre vetter skulle ha gaver eller ble dyrket på andre måter (Visted og Stigum 1971: 368-374). Disse tradisjonene går ventelig tilbake til og er rester av den førkristne anekulten (Birkeli 1938, Bøe 1981, Strøm 1981), som ennå må ha vært levende i vikingtiden. Begravelse under haug med utstyr for bruk i det hinsidige var det likevel bare forholdsvis få som ble til del. Dette må ha vært med på å framheve betydningen av de som ble hauglagt og understreket deres rolle som heroer og aner som det var viktig å dyrke. Hvordan det store flertallet av mennesker som levde i jernalderen ble begravet, vet vi praktisk talt ingen ting om.

I Stjørdal er det Værnes som først og fremst peker seg ut med hensyn til førkristne gravminner. I flere av de rundt 20 gravhaugene som ble undersøkt under den annen verdenskrig,

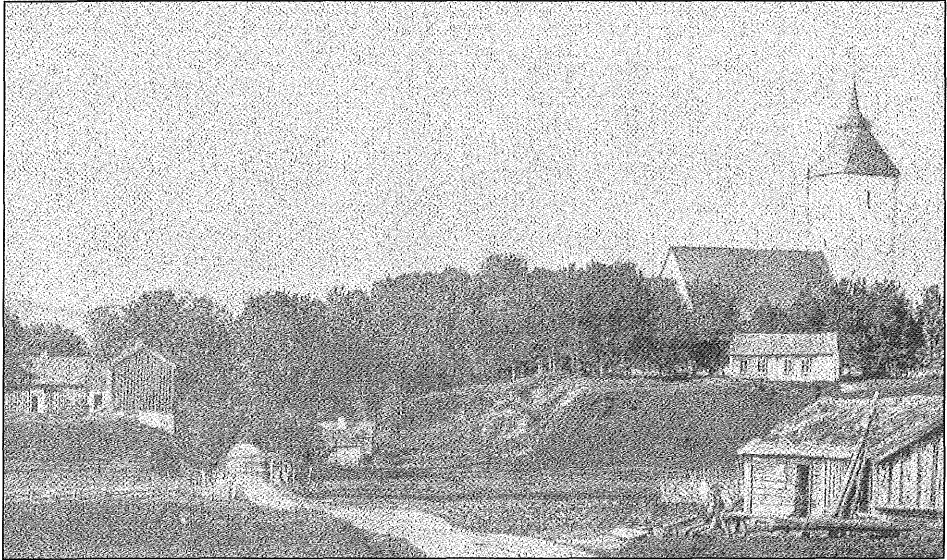

Fig. 4. Kirkene ble ofte plassert nær jernalderens gravfelt. På Værnes er de fleste gravhaugene borte, men en haug ligger ennå igjen på brinken mot det gamle elveleiet. Etter gammelt foto.

var de døde lagt i båt, og det ble funnet gjenstander som var importert fra de Britiske øyer og/eller Irland. Funnene tyder på at de døde hadde tilhørt samfunnets høyeste sosiale skikt, og Th. Petersen (1943) kan ha rett når han antydnet at det var slekten til Torberg fra Værnes som var gravlagt i disse haugene. Nærheten mellom de førhistoriske gravhaugene og kirken kan være tilsiktet (fig. 4). På denne måten kunne man opprettholde en kontinuitet mellom det gamle og det nye (Brendalsmo 1997: 89). Dette var det imidlertid bare noen få, ledende ætter som kunne gjøre. De færreste hadde økonomisk evne til å bygge og vedlikeholde egne kirker. Kontinuitet i valg av kultsteder kan også være knyttet til hov og horg. Med unntak av Værnes, som kan ha hatt sitt eget hov, synes dette ikke å ha vært tilfelle i Stjørdal.

Ved begravelsen fikk de døde ofte med seg utstyr som man vanligvis tolker som det de hadde bruk for i sitt liv etter døden. Dette gravgodset består som regel av våpen og/eller smykker, men også husgeråd og annet utstyr som ble brukt i dagliglivet. For mennenes vedkommende tyder de tallrike våpnene på at de skulle møte godt forberedt til livet i Valhall der «somme leika seg, somme drakk og somme hadde våpen og slost» (Snorre 1967: 20, jfr. Ohlmarks 1983). Graven ble i seinere tiders folketro betraktet som den dødes bolig (Birkeli 1938: 99).

Vi møter også forestillinger om at odelsretten var knyttet til gravhaugene, dvs. til det å kunne dokumentere at det var ens egne aner som lå begravd i haugene. I en rettarbot fra 1316 kunne vitner i en odels sak ramse opp ættelinjen fra *haug ók heiðni*, dvs. fra gravhaug og hedendom. Frostatingsloven (kap. XII § 4) krevde at en eiendom skulle ha vært i slektens eie i tre generasjoner før den ble odelsjord, mens Gulatingsloven (§ 266) krevde fem generasjo-

Fig. 5. Gravhaug fra eldre jernalder ved tunet på Røkke i Stjørdal. Foto: O. Farbregd, ©Vitenskapsmuseet.

ner (Robberstad 1981). I Magnus Lagabøters landslov (kap. VI § 16) brukes uttrykket *haugodelsmann* i forbindelse med jordfunn. Dersom det er riktig at det var et nært samband mellom odelsretten og slektens gravhauger, må overgangen til kristendommen ha ført til en dramatisk endring i muligheten for å kunne dokumentere sin odelsrett. Folk kan ha opplevd det som om de ble fratatt denne retten. Samtidig var ætten blitt anonymisert gjennom påtvungne begravelser på en felles kirkegård.

Hauggravskikken med tilhørende anekult, var i vikingtiden allerede mange hundre år gammel. De eldste gravene som med rimelig sikkerhet kan knyttes til gårdene, kan i Trøndelag dateres til midten av romertid, omkring 200 e.Kr. (L. Marstrander 1983). I Stjørdal kjennes slike graver først og fremst fra nordre del av Skatval (fig. 5), der Th. Petersen sto for en rekke utgravninger i mellomkrigstiden. Århundrene før romertiden er vanskeligere å få tak på. Det skyldes først og fremst at kildematerialet er så begrenset. Det er nesten ikke funnet graver med gravgaver. Man mente i begynnelsen av 1900-tallet at Trøndelag på denne tiden hadde vært nærmest folketomt, kanskje som resultat av en dramatisk klimaendring (Shetelig 1914: 136-137). Nyere undersøkelser viser imidlertid med all tydelighet at landsdelen var bebodd. Funnene er likevel fortsatt beskjedne og det er først og fremst radiometriske dateringer av «funntomme» graver og kullgropser som dokumenterer menneskenes tilstedeværelse i landskapet (Binns 1981, Farbregd 1973).

Går vi enda noen hundre år lengre tilbake – til bronsealderen – møter vi på nytt graver med gravgods. Disse gravene ble i alminnelighet lagt under steinrøyser og bare unntaksvis finner vi dem hjemme på gårdene. De aller fleste synes å ha blitt plassert borte fra bosetningen, langs fjorder og sund, på holmer og høydedrag der de kunne være godt synlige i landska-

pet. Igjen ser det ut til at hensynet til forfedrene – anekulten – spilte en viktig rolle, men de døde var den gang skilt fra de levende. Det var i alminnelighet ingen visuell kontakt. Anene var ikke knyttet til det enkelte bostedet. Det var landskapet som sådant – bygden – som var viktig. Forfedrenes betydning for de levende og deres rett til å bruke landskapet, ble forsterket ved at gravene ofte ble lagt på markerte trekk i terrenget – koller og høydedrag – som ble forstørret gjennom byggingen av røysene.

Landskap for de døde?

Også i denne tiden kan det bare ha vært noen få av samfunnets ledende personer som ble begravd under haug eller røys. I forbindelse med begravelserne må det ha foregått en rekke seremonier, der kollene og høydedragene med gravminnene sto i fokus. Stein ble samlet sammen og røyser bygget. De døde må som oftest ha vært fraktet i båt fra stedet der de bodde – fra de levendes til de dodes del av landskapet. Avstandene trenger likevel ikke å ha vært spesielt store. Selv om de fleste røysene finnes langs kysten, forekommer de også langs Trondheimsfjorden. Et par røysar på Røkke lengst vest på Skatval, som ble rasert i 1880-årene, var mer atypiske. De lå ikke høyt og fritt, men var plassert på bergknauser i den bratte skråningen ned mot fjorden. Det finnes fortsatt enkelte røysar som ligger slik til langs fjorden, for eksempel på Være i Trondheim. Ved begravelserne var neppe særlig mange mennesker til stede. Det er vanskelig å forestille seg at det var båter nok til at hele bygdens befolkning kunne dra utover til gravstedet. Ofte var det heller ikke plass til mange mennesker på kollen eller holmen der røysen ble bygget. Deltakelse i selve begravelsesritualet må ha vært forbeholdt noen få.

Den største undersøkte samlingen av gravrøysar fra bronsealderen i Norge ligger på sørsiden av Beitstadfjorden i Steinkjer, særlig på gården Toldnes i Sparbu (Rygh 1906). Da de første røysene ble bygget var det antakelig ennå mulig å seile mellom Beitstadfjorden og Borgenfjorden, og Inderøy var en virkelig øy. Disse røysene hadde slik sett en klassisk beliggenhet ved et smalt sund med stor gjennomgangstrafikk (fig. 6). Langs breddene av Borgenfjorden ligger det også en rekke gravrøysar. Geir Grønnesby (1998: 157) har kartfestet 154 røysar i området. Disse ligger mellom 15 og 130 m o.h., med mer enn ett hundre mellom 15 og 25 m o.h. Mange ligger på tanger som stikker ut i fjorden. Det synes åpenbart at røysene var ment å skulle ses fra sjøsiden. Fram til et stykke inn i bronsealderen representerte Borgenfjorden en snarvei mellom ytre del av Trondheimsfjorden og Beitstadfjorden. Landhevingen skapte i løpet av bronsealder et lavt eid som bandt Inderøy til fastlandet. Her kunne båtene lenge trekkes over hvis man ville unngå omveien rundt Inderøy. Borgenfjordens rolle behøver derfor ikke å ha blitt så veldig mye annerledes i løpet av bronsealderen. Røysene lå fortsatt langs en viktig ferdselsvei.

Borgenfjorden er egentlig en poll med et smalt utløp ved Straumen i sør. Her dukket det også opp nytt land i bronsealderen – i dette tilfellet en morenerygg (Sveian og Solli 1997: 121). I dag er Borgenfjorden forbundet med hovedfjorden gjennom et smalt løp som slynger

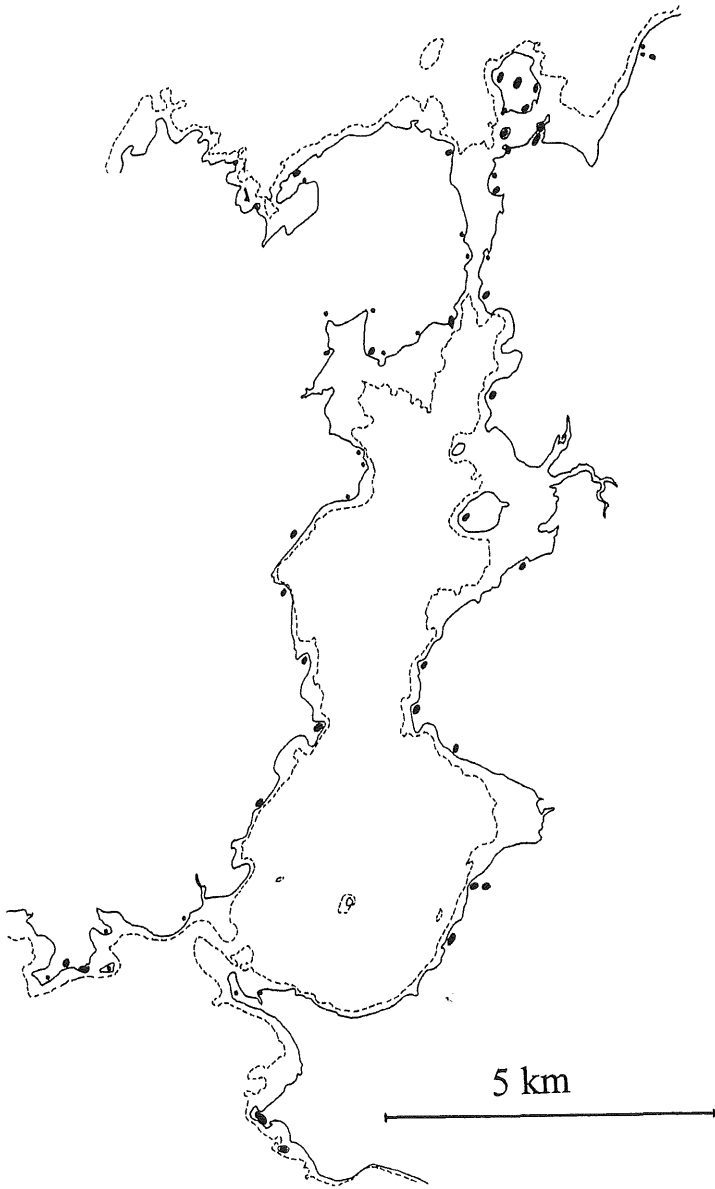

Fig. 6. Kart over Borgenfjorden mellom Inderøy og Sparbu med gravrøyser og bronsealderens havnivå inntegnet. Etter G. Grønnesby 1998.

Fig. 7. Gravrøysen på Valseidet i Bjugn. Foto: K. Sognnes, ©Vitenskapsmuseet.

seg gjennom morenen. Formen på dette løpet tyder på at det ikke er laget av tidevannsstrømmene i sjøen. Det må være skapt gjennom elveerosjon. Dette betyr i praksis at den første tiden etter at morenen kom opp av sjøen, kan den ha demmet opp Borgenfjorden til en innsjø². I tiden som har gått, har elven etter hvert gravd seg så langt ned gjennom morenen at vannstanden har blitt den samme innenfor som utenfor. Den opprinnelige terskelen ved Straumen lå, da Borgenfjorden ble avsnørt, antakelig bare et par meter lavere enn terskelen ved Toldnes. Også etter at elveerosjonen klarte å utlikne høydeforskjellen mellom Borgenfjorden og Strindfjorden må innseilingen til Borgenfjorden ha vært vanskelig på grunn av sterke tidevannsstrømmer. Med fysiske hindringer i begge ender, har jeg vanskelig for å tro annet enn at Borgenfjorden allerede ved midten av bronsealder må ha vært lite interessant for gjennomfart. Vi bør heller søke forklaringen på plasseringen av røysene langs fjorden ut fra andre kriterier enn dens rolle som ferdselsåre.

Situasjonen i Borgenfjorden er ikke enestående. Liknende forhold finner vi ved Koet i Bjugn på Fosenhalvøya vest for Trondheimsfjorden. Koet, som også er en poll, avgrenses i sørvest av Valseidet, som forbinder Valsneset med fastlandet. Midt på Valseidet finner vi et felt med store gravrøysen (fig. 7). Flere av disse ble allerede i begynnelsen av 1870-årene undersøkt av Ingvald Undset (1873). Det beskjedne gravgodset som kom for dagen antyder at disse røysene er noe yngre enn røysene på Toldnes – at de ble bygget i romertiden. På kysten av Trøndelag synes det for øvrig som om skikken med bygging av røysen varte ved gjennom hele eldre jernalder (Herje 1984). Imidlertid inneholder en del store røysen fra tidlig bronsealder også sekundærgraver fra eldre jernalder, som Mjeltehaugen på Giske på Sunn-

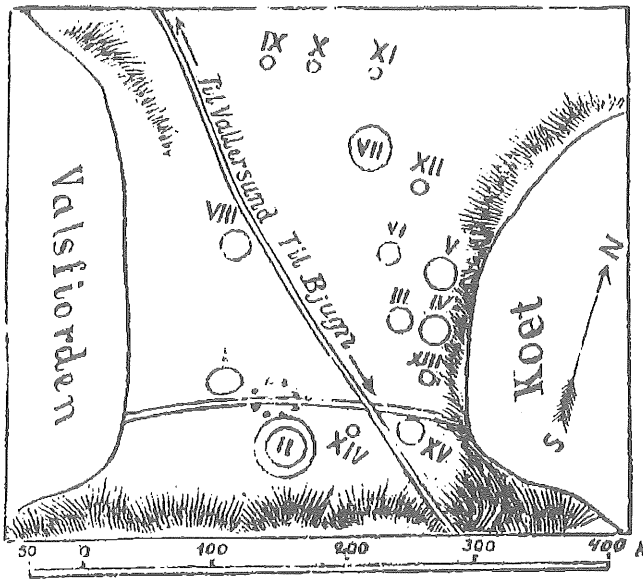

Fig. 8. Ingvald Undsets kartskisse over fornminneområdet på Valseidet (etter Undset 1873).

tvers gjennom en steinring. Ringen hadde en omkrets på omkring 70 alen [ca. 44 m] og tverrmål på 22 alen [ca. 14 m]. Den besto av 8 store steiner, som var 1½ til 2½ alen [1-1,5 m] høye. Disse steinene sto i en avstand av 8-9 alen [5-5,5 m] fra hverandre, og mellom dem var det en krans av mindre stein. Også ringens indre var dekket av stein. Før Undset forlot stedet, restaurerte han både steinringen og røysene.

Veien tvers over eidet er meningsløs uten landingsplass i begge ender. Det er all grunn til å regne med at vi her har å gjøre med et drageid. Ikke bare folk og varer ble fraktet over eidet. Ettersom veien i 1872 var så god at den brukes til å kjøre på med hest og vogn, kan hester også ha vært brukt til å trekke båter over eidet. Bruken av hest til dette formålet går likevel neppe særlig langt tilbake. I eldre tid må vi regne med at alt arbeidet ble gjort av mennesker.

Valseidets antatte rolle som drageid, kombinert med de imponerende gravrøysene har gitt grunnlag for spekulasjoner om stedets rolle i eldre jernalder, og det har vært hevdet at det var sentrum i et høvdingdømme (Herje 1984: 111, jfr. 1986). Det har vært alminnelig antatt folk som reiste langs denne delen av kysten valgte å unngå det åpne havstykket utenfor Valsneset og i stedet trakk båtene over eidet (Herje 1986: 21). Valseidet har nok til tider fungert som drageid og veien tvers over eidet kan følge det gamle draget. Jeg er likevel skeptisk til at det var i bruk i eldre jernalder, da det også fantes et annet eid – med mindre høydeforskjell – et stykke lengre vest på Valsneset. Med sin plassering inviterer ikke gravrøysene til ferdsel

møre (Lorange 1879, Mandt 1983). Vi bør derfor ikke se bort fra at de første røysene på Valseidet kan ha blitt anlagt allerede i bronsealder.

Da Undset (1873: 12-13) undersøkte røysene på Valseidet, gikk det to veier over eidet. Den ene gikk på langs av eidet mellom Oksvoll og Val. Dagens bilvei følger i noen grad den samme traseen. Den andre gikk på tvers, mellom Valsfjorden og Koet og følger nesten grensen mellom gårdene (fig. 8). Den ble brukt både av gående og kjørende. Det bemerkelsesverdige med denne veien, er at den gikk

over eidet. De danner snarere et stengsel. Jeg kan vanskelig forestille meg at eidet kunne profaneres og vanhelliges gjennom utstrakt ferdsel av fremmede mellom røysene, med tilhørende omlasting og med båtdrag tvers gjennom et gravminne.

I motsatt ende – ved Jøssund – avgrenses Koet av et smalt og strømfylt sund, som er vanskelig å komme gjennom med seil- eller robåt. Situasjonen var ikke særlig annerledes i jernalderen. Også dette taler mot at Koet skulle ha vært en viktig del av leia på den tiden. Kanskje har arkeologene lagt for stor vekt på nødvendigheten av at ferdselen i eldre jernalder først og fremst foregikk i skjermede farvann. Indikasjoner på at dette slett ikke trenger å ha vært tilfelle, finner vi litt lengre vest, på Hitra. Trondheimsleia og det meste av dagens båttrafikk går på sørsiden av Hitra. Vi vil gjerne tro at slik var det også tidligere. Ser vi på kilde-materialet fra jernalderen, finner vi imidlertid at det er bygdene på nordsiden av øya – ved Dolmsundet – som peker seg ut. Dette gjelder så vel yngre som eldre jernalder. Leia gjennom Dolmsundet er godt skjermet, men var man på langfart og skulle videre nordover, hadde man foran seg en lang strekning med åpent hav før man kom opp mot Valsneset. Dette er et vitnemål om at eldre jernalders sjøfarere slett ikke alltid søkte de tryggeste farvann. De fleste ville nok velge å holde fram som de stevnet. De dro ikke gjennom Valsfjorden og Koet, men kan like godt ha rodd forbi på utsiden av neset. Valseidet kan i seinere tid ha fungert som et drageid for lokale behov – brukt av folk som bodde langs Koet. Kanskje hadde dette sammenheng med de rike sildefiskeriene i Bjugn fjorden i tidlig etter-reformatork tid. Båtene ble dradd over eidet for å unngå strømmen ved Jøssund og omveien rundt Valsneset.

Det er derfor ikke sikkert at gravrøysene ved Koet og Borgenfjorden ble plassert på knauser og koller langs sjøen for at de skulle kunne ses av reisende. De kan ha fått sine plasseringer ut fra den samtidige bosetningen. Topografi og gårdsnavn antyder at det bodde folk i områdene i hvert fall i eldre jernalder. Likevel er røysenes plassering i landskapet påfallende. Nærheten til sjøen må ha vært viktig, men det var kanskje ikke fordi de skulle ses derfra. Kanskje var det viktigere at Koet og Borgenfjorden kunne ses fra røysene. Fokus lå i så fall ikke på røysene, men på fjorden, som utgjorde det sentrale element i det religiøse landskapet. I så fall står vi overfor «hellige fjorder» eller poller omgitt av bosteder for de døde. Det ligger da nær å tolke områdene rundt både Koet og Borgenfjorden som landskap som primært tilhørte de døde.³ Dette kan også gjelde andre røyslandskap langs kysten, selv der den lokale topografien var en annen.

I bronsealderen synes det også å ha eksistert andre helligsteder. Ø. K. Johansen (1993) definerer flertallet av funn fra bronsealderen i Norge som depotnedleggelse. De fleste av disse, mener han, er resultat av sakrale nedleggelse knyttet til hellige steder (*op. cit.*: 93). Som i Sørskandinavia er mange av disse nedleggelsene knyttet til vann og våtmark, men i Norge synes de fleste av helligstedene bare å ha vært benyttet en gang (*op. cit.*: 123). Bare 10% av bronsedepotene, men hele 69% av deponerte porfyrøkser er funnet ved sjø, elv og vann (*op. cit.* 73). Slike funn forekommer også i Trøndelag, der porfyrøkser er spesielt vanlige (jfr. S. Marstrander 1983). Jeg har foreløpig ikke hatt anledning til å studere disse funnernes forekomst i landskapet i detalj, men det er klart at den eneste konsentrasjonen av noe omfang av slike økser finnes i Stjørdal (Sognnes 1990: 117-119). At flere av disse er funnet i

eller nær vann, kan tolkes som at Stjørdalselva og noen av dens sideelver hadde spesiell religiøs betydning. Imidlertid skal man her være oppmerksom på at landskapet i Stjørdalen siden bronsealderen har gjennomgått store endringer. Landheving kombinert med elvenes graving horisontalt og vertikalt, samt tallrike leirras, har fjernet store deler av bronsealderens landskap (Sognnes 1983: 25). Gjenstander som opprinnelig hørte hjemme i graver og på boplasser kan være fjernet og redeponert helt andre steder, og da helst i eller ved elven.

Helleristningenes landskap

Ritualer og seremonier i forbindelse med dødsfall og begravelser kan også ha foregått andre steder. De mange helleristningene som finnes i bygdene langs Trondheimsfjorden var trolig fokus nettopp for slike ritualer. Disse ristningene – bronsealderens «jordbruksristninger» – er særlig konsentrert til Stjørdal. Detaljerte studier av ristningenes motiver og deres geografiske utbredelse, har demonstrert at spredningen i landskapet ikke er tilfeldig. Den skyldes en serie av bevisste valg gjort av menneskene som laget og bestemte over ristningene. Det er hittil funnet mer enn ett hundre helleristningsfelt i Stjørdal. Nesten ingen felt ligger alene. De danner til sammen omkring 20 klynger (Sognnes 1993b). De fleste av disse klyngene er igjen samlet i to store konsentrasjoner, en i Hegra og en i Skatval sokn. Det er en forbausende regelmessighet i avstandene mellom klyngene med ristninger. Nesten alle ligger med en avstand av 2000 ± 300 m fra sin nærmeste naboklynge (målt fra klyngens sentrum). Tilsvarende mønster aner vi også i de andre områdene der «jordbruksristninger» er påvist i noe antall, som Beitstad sokn i Steinkjer og Horg sokn i Melhus. Dette mønsteret er så gjennomført at det har dannet utgangspunkt for leting etter hittil ukjente ristninger, som på Re i Stjørdal, der det tilsynelatende manglet ristninger. To nye felt ble funnet (Sognnes og Haug 1998).

De aller fleste feltene med «jordbruksristninger» vender mot sør og sørøst og ligger som regel i kanten av dyrket mark. Så vel feltene som klyngene er av vekslende størrelse. De minste feltene rommer bare en enkelt grop eller figur. De største klyngene, som finnes på Leirfall i Hegra og Auran (Oppauran) i Skatval, har 1100-1200 enkeltfigurer – inkludert groper. De eldste ristningene kan ha blitt laget allerede i seinneolittisk tid, de yngste neppe før i de første hundreårene etter Kristi fødsel. De antatt eldste finnes på Røkke og Auran i Skatval og Ydstines og Leirfall i Stjørdalen. På disse stedene kan det ha blitt laget «jordbruksristninger» gjennom 2000-2500 år.

At «jordbruksristningene» har hatt tilknytning til bronsealderens religion og dens tilhørende ritualer har det vært alminnelig enighet om gjennom hele det siste hundreåret. De knyttes i alminnelighet til en fruktbarhetsreligion (Almgren 1927, jfr. Johansen 1993: 145), men det har også vært hevdet at de kan ha hatt tilknytning til død og gravlegging (Ekholm 1916, Wahlgren 1994). Av særlig interesse i denne forbindelsen er noen geometriske figurer som er funnet på Leirfall (Marstrander og Sognnes 1999). Dette gjelder først og fremst innrammede sikkaksakmønstre, som ellers bare er kjent fra dekorerte gravheller (Marstrander 1978).

De aller fleste feltene domineres av noen få motiv, først og fremst båter, men også fotav-

Fig. 9. De mange båtfigurene på helleristningene kan være metaforer for menneskenes siste reis til dødsriket. Reisen til gravstedene på holmer og nes langs kysten må også ha foregått med båt. Fra Leifall i Stjørdal. Foto: K. Sognnes, ©Vitenskapsmuseet.

trykk (skoavtrykk), hester og ringfigurer er vanlige. Mennesker forekommer, men ikke i et slikt antall at de dominerer noen av feltene. Motivene er de samme som ellers i Skandinavia, men det er funnet påfallende mange skoavtrykk. Det er også uvanlig mange hestefigurer. Stjørdalsristningenes påfallende spredning i landskapet, gjør det sannsynlig at de kan ha vært knyttet til den samtidige bosetningen (Sognnes 1993b). Kanskje var de knyttet til ulike bosetningsenheter. Det kan synes som om hver bosetningsenhet hadde sine ristninger – sine hellige bergflater. Er dette rett, kan vi øyne en parallell til jernalderens gårdsgravfelt. Både gravhaugene og helleristningene var knyttet til bosetningen og kan ha vært åsted for ritualer og religiøs dyrkelse på gårds- eller familienivå. I begge tilfelle kan det være tale om en anakult.

Selv om «jordbruksristninger» trolig ble laget gjennom et langt tidsrom, kan det ha gått mange år mellom hver gang det ble laget nye figurer. Nettopp dette forholdet tyder på at de ikke primært var knyttet til årlige fruktbarhetsritualer. Foranledningen til at ristningene ble laget, kan ha vært begravelser. Før eller etter at de døde ble ført bort til sine siste hvilesteder kan det ha blitt gjennomført nødvendige ritualer ved boplassen. Ved å lage nye ristninger opprettholdt man kontakten med anene. Ristningenes kraft og styrke som symbol for forbindelsene mellom fortid og samtid – mellom de levende og de døde – ble fornyet, samtidig som retten til å bruke landet ble overført til en ny generasjon. De mange båtfigurene kan vise tilbake til båtens generelle betydning for samferdsel og kontakt (jfr. Christensen 1989: 48-49), men de kan også ses som metaforer for de dødes siste reise fra bostedet til gravstedene ved fjorden og langs kysten (fig. 9). Disse reisene må i virkeligheten delvis ha foregått med

båt. For de mange døde som ikke ble begravet under røys, kan alle nødvendige ritualer ha blitt utført ved ristningsbergene.

I motsetning til de samtidige gravrøysene er «jordbruksristningene» – med enkelte unntak – ikke knyttet til spesielle terrengdetaljer som gjør det mulig å identifisere dem på lang avstand. Mange ristningsfelt kan bare ses på noen få meters hold. Andre kan – dersom man vet om at de eksisterer – lokaliseres på noen hundre meters avstand. I de aller fleste tilfelle ville bare godt lokalkjente folk være i stand til å finne ristningene (Sognnes *in press*). Utenom de før nevnte konsentrasjonene av «jordbruksristninger» i Stjørdal, Steinkjer og Melhus – samt Selbu – finnes heller få slike ristninger i Trøndelag. Dette til tross for at funn av ulike artefakter (bronsegjenstander, flintdolker og steinøkser) fra bronsealderen antyder at bosetningen var spredt langt videre. I de mest sentrale bygdene Skatval, Hegra og langs Selbusjøen, kan derfor ikke bare de enkelte ristningsbergene, men hele landskapet ha hatt en spesiell religiøs betydning.

På holmer og nes

To helleristningsfelt i Stjørdal skiller seg fra alle de andre både med hensyn til motiver og beliggenhet i landskapet. Disse feltene, som finnes på Hell og Lånke i Lånke sokn, ligger innenfor synsvidde fra hverandre (fig. 10). Motivene forestiller ulike dyr; reinsdyr på Hell, elg, hval, fugler, fisk og trolig bever på Lånke. Begge lokalitetene ligger også ved foten av markerte trekk i landskapet, Hell-ristningene på den domformede Steinmohaugen og Lånke-ristningene på den større, halvmåneformede Tønsåsen (Sognnes 1994). Det er mye som tyder på at disse ristningene må tolkes på en annen måte enn «jordbruksristningene». Mens de fleste helleristningene i Stjørdal etter all sannsynlighet tilhører bronsealder og eldste jernalder, blir «veideristningene» på Hell og Lånke i alminnelighet datert til steinalder. På Hammer i Beitstad er det funnet ristninger må være laget tidlig i yngre steinalder, 4000-3000 f.Kr., mens ristninger på Evenhus i Frosta tidligst kan være fra slutten av yngre steinalder, ca. 1800 f.Kr. Enkelte av «veideristningene» i Trøndelag kan være laget allerede i sein eldre steinalder.

Det er landhevingen etter istiden som ligger til grunn for dateringen av ristningene på Hammer og Evenhus. Ristningene må være laget etter at bergflatene kom opp av havet. Enkelte ristninger har blitt dekket av strandvoller. En forutsetning for at dette kunne skje, var at ristningene ble meislet inn i bergflater som lå i strandsonen, og strandvollen må være bygget opp kort tid etter at ristningene ble laget (Bakka 1975). Klarer vi å datere strandvollen, får vi derfor en minimumsdatering av ristningene. Ser vi bort fra disse få unntakene, forteller likevel strandlinjedateringene oss bare hvor gamle ristningene maksimalt kan være. I prinsippet kan de være laget når som helst siden. Ser vi ristningene på Hell og Lånke i dette perspektivet, finner vi at de kan være opptil 6000-6500 år gamle (Sognnes 1994: 40). Dette gjelder Hell og de øverste ristningene på Lånke (Lånke I). Disse ligger i dag rundt 45 m over havet. De nederste ristningene på Lånke ligger bare vel 30 m over havet. Disse kan derfor

Fig. 10. «Veideristingene» på Hell i Stjørdal finnes på Steinmohaugen 45 m over dagens havnivå. Da ristingene ble laget var trolig Steinmohaugen en liten holme skilt fra fastlandet av et 200 m bredt sund. I dag danner Billedholmen i bakgrunnen på bildet en tilsvarende holme. Foto: K. Sognnes.

ikke være eldre enn knapt 5000 år. Ingen av ristingene er nødvendigvis så gamle, men at Lånke-ristningene har en betydelig alder ser vi av forvitringen som har foregått i furene. På Lånke I kan vi ane to skikt med ristingner. Det må i tilfelle være det undre, nesten bortero- derte skiktet, som ble laget for vel 6000 år siden. Det øvre skiktet er trolig samtidig med figurene på de øvrige feltene.

«Veideristingene» på Hell og Lånke finnes på terengdetaljer som ennå i dag peker seg ut i landskapet. Enda mer framtrede må de ha vært den gang ristingene ble laget. For 5000-6000 år siden dannet Steinmohaugen en liten holme med stupbratte sider, skilt fra fast- landet av et bortimot 200 m bredt sund. For folk som kom padlende langs fjorden i sine små båter, kanoer eller flåter – med synshøyde mindre enn en meter over vannflaten – var denne holmen meget iøynefallende. På den glatteste av de bratte bergflatene finner vi ristingene, som vender mot sørvest, dvs. utover fjorden. Tønsåsen var ikke mindre framtrede. Gjenn- om flere tusen år steg den bratt opp av havet. Den halvmåneformede ryggen hevet seg nes- ten hundre meter opp over havflaten og var forbundet med fastlandet gjennom et smalt eid på sørøstsiden. Også Tønsåsen er mest framtrede når den ses av folk som kommer inno- ver fjorden. Disse to lokalitetene ligger på hver sin side av munningen av Leksdaalen. Men de ligger også ved munningen av Stjørdalen, som fører inn i vide skogs- og fjellområder i gren- setraktene mellom Norge og Sverige. Ristingene på Hell og Lånke ligger slik sett på gren- sen mellom hav og land – i overgangen mellom fjorden og dalen, som begge må ha vært vik- tige transportårer. Her måtte man forlate båten for å dra videre østover til fots, og her skulle

båtene ligge til man kom tilbake igjen. Ristningene kan ha hatt en viktig rolle å spille i de ritualer som måtte utføres i denne forbindelse. De har i så fall vært fokus for territoriale overgangsriter – *rites des passage* (van Gennep 1960: 22-23, jfr. Sognnes 1994: 39).

Plasseringen av ristningene på Hell og Lånke er ikke enestående. En rekke «veideristninger» i Midt-Norge ligger på denne måten. Det gjelder eksempelvis Søbstad og Raudsand i Averøy nær Kristiansund (Sognnes 1996a), men også Strand i Osen. Disse lokalitetene har det til felles at de er knyttet til terrengdetaljer som er godt synlige for folk som ferdes på sjøen. Ristningene er også plassert slik at det var kort veg fra båten eller flåten opp til ristningsberget.

«Veideristningene» har tilsynelatende ikke hatt noen tilknytning til begravelser eller anekult. Snarere synes de å være knyttet til viktige vandringsveier for steinalderens halvnomadiske fangstfolk. Mange av ristningene ble laget på øyer, holmer og nes som pekte seg ut som viktige markører langs vandringsveiene. Disse terrengdetaljene må imidlertid ha pekt seg ut som markører lenge før ristningene ble laget. Men det er bare på noen få av mange mulige markører at det ble laget ristninger. Dette er ekstra tydelig i det sterkt kuperte landskapet i Osen. Enkelte terrengdetaljer kan imidlertid ha blitt knyttet til mytologiske forestillinger om de første fangstfolkenes reiser gjennom landskapet. Betydningen av disse spesielle stedene kan senere ha blitt forsterket ved at det ble laget ristninger eller malerier ved foten av dem. Ristningene og maleriene ville på sin side fort kunne komme til å bli en del av mytene. Ved at de ble laget på det mest bestandige materialet som finnes – fjellet – kom de til å få betydning for stadig nye generasjoner av fangstfolk som vandret gjennom landskapet. På den måten ble de synlige minner om fortidens mennesker, dvs. anene.

Fortiden i landskapet

Vi har nå gått gjennom elementer som har tilhørt det religiøse landskapet i Stjørdal og andre steder i Trøndelag til ulike tider. Fra dagens situasjon har vi beveget oss mer enn 6000 år tilbake i tiden. Når de første menneskene tok i bruk dette området, vet vi ikke. Det er funnet rester etter steinalderbosetning på Skatval i høydenivåer mellom 80 og 100 meter over dagens havnivå. Regner vi med at denne bosetningen var strandbundet – hvilket ikke er urimelig for en bosetning knyttet til utnyttelsen av marine ressurser – får vi en datering til mellom 9000 og 8000 før nåtid, altså flere tusen år før de eldste helleristningene i området. For omkring 6000 år siden (enkelte steder kanskje litt tidligere) finner vi at det ble laget helleristninger knyttet til terrengdetaljer som skilte seg ut fra landskapet omkring, på små øyer (Hell) og halvøyer (Lånke) som var godt synlige for folk som reiste langs fjorden. Dette var fangstfolk på vei mellom sine ulike sesongfangstplasser. Det er verdt å merke seg at disse eldste ristningene synes å være plassert der land møter hav, der Trondheimsfjorden, som fører inn fra kysten, møter Stjørdalen, som fører inn i fjellheimen.

Tilknytning til sjøen møter vi også i bronsealderen, men nå var ikke menneskene fornøyd med terrenget slik det var fra naturens side. De forsterket inntrykket av naturlige terrengde-

taljer ved å bygge til store og små gravrøyser. Gravene synes å ha hørt til en sfære for seg, borte fra de levendes verden. På samme tid ble det laget helleristninger, som trolig var knyttet til bosetningen. Også ved disse ble det antakelig utført ritualer og religiøse seremonier knyttet til en anakult. Bronsealderens religiøse landskap blir således mer komplekst enn tidligere, med både røyser og helleristninger. Et stykke inn i jernalderen, ble det ikke lenger laget ristninger. Også byggingen av gravrøyser på kysten og langs fjorden tok slutt. Bronsealderens religiøse landskap mistet sin betydning, selv om både røyser og helleristninger fortsatte å eksistere. De ble jo laget for å vare, og mange av dem har vart helt til vår tid. Særlig røysene utgjorde fortsatt markerte trekk i landskapet. Anakulten – i landskapet representert ved gravmonumentene – fortsatte, men gravene ble nå flyttet hjem på gårdene og erstattet her ristningene som aktive elementer i det religiøse landskapet. Dette fortsatte fram gjennom jernalderen til slutten av vikingtiden, da kristendommen krevde kontroll over menneskene – i livet så vel som i døden.

Mot slutten av vikingtiden aner vi at det religiøse landskapet igjen er blitt mer komplekst, ved at det i tillegg til anakulten ble drevet en form for organisert gudsdyrkelse rettet mot en hinsidig verden med personifiserte guddommer; Odin, Tor, Frøy, Frøya osv. Denne dyrkelsen var i Stjørdal trolig knyttet til spesielle steder som Hove, Hoven og Værnes. Sentraliseringstendensen, med organisert religionsutøvelse knyttet til noen få steder, ble forsterket da kristendommen tok over. I den eldste kristne tiden synes medlemmer av samfunnets øverste klasser å ha vært i stand til fortsatt å drive religionsutøvelse hjemme på gården – om enn med prester som stedfortredere – i sine egne gudshus.

Vender vi tilbake til diskusjonen omkring Koet og Borgenfjorden aner vi at hele området – fjorden med omkringliggende nes og knauser – kan ha hatt en spesiell status. Hele landskapet kan ha vært hellig. Dette kan også gjelde enkelte av de mest helleristningsrike bygdene; og da først og fremst Stjørdal, dvs. nedre del av Stjørdalen med Skatvalhalvøya. Forholdet synes å ha vært tilsvarende ved Beitstadfjorden. Det er i denne forbindelse verd å merke seg at steinalderens «veideristninger» i Beitstaden har en nesten identisk utbredelse med «jordbruksristningene». Det er da nærliggende å tenke seg at nordsiden av Beitstadfjorden kan ha vært et hellig landskap allerede i yngre steinalder. Ja, er vi litt dristige, kan vi hevde at det også gjelder Stjørdalsfjorden. Mens «jordbruksristningene» finnes inne på Skatvalhalvøya og oppe i Stjørdalen, ligger «veideristningene» langs fjorden. Sammen med Hell og Lånke må vi i denne sammenhengen se ristningene på Hommelvik i Malvik og Evenhus og Revlan i Frosta (Sognnes 1994).

Vi har for få år siden feiret den norske kirkes tusenårsjubileum. Værneskirken alene representerer det meste av dette tidsrommet. Gårdsgravfeltene var tilsynelatende i bruk i en kortere periode, fra rundt 200 til bortimot 1000 e.Kr., men nyere undersøkelser tyder på at denne tradisjonen kan gå betydelig lengre tilbake. Flere steder er gårdsgravfelt radiometrisk datert til førromersk jernalder (eks. Binns 1981). Disse eldste gravfeltene består imidlertid ikke av jordhauger, men av små røyser. På Syltebø i Nettet, Møre og Romsdal, er det påvist to gårdsgravfelt. Det ene består av jordhauger, med funn fra folkevandringstid, det andre av røyser. Noen av disse røysene ble undersøkt i begynnelsen av 1980-årene (fig. 11). De var

Fig. 11. Utsnitt av gårdsgravfelt på Syltebø i Nesset, Møre og Romsdal. De to gravrøysene er datert til førromersk jernalder og yngre bronsealder. Foto: K. Sognnes, ©Vitenskapsmuseet.

«funntomme», men inneholdt trekull, som ble radiometrisk datert til førromersk jernalder og yngre bronsealder.⁴ Dette kan bety at gårdsgravfeltene, da de ble forbudt av kirken omkring år 1000 e.Kr., representerte en mer enn 1500 år gammel tradisjon. Bygging av røysler langs kysten, leia og fjorden varte minst like lenge. På trøndelagskysten synes denne skikken først å ta slutt omkring 500 e.Kr. (Herje 1984). I enkelte røysler er det funnet rester etter dekorerte gravkister (Marstrander og Sognnes 1999), som antas å være laget tidlig i bronsealderen (Mandt 1983, Marstrander 1978). Dette gir en samlet brukstid for disse røysene på omkring 2000 år. Som nevnt ovenfor kan «jordbruksristningene» i Stjørdal ha vært laget innenfor en tilsvarende periode. Det samme gjelder «veideristningene». De eldste kan være laget for mer enn 6000 år siden. Ristningene på Evenhus i Frosta finnes imidlertid på bergflater som først kom opp av havet helt mot slutten av steinalderen for 3500-3800 år siden. Ser vi på Lånke-ristningene alene, finner vi et mulig tidsspenn på mer enn 1000 år.

For de fleste av disse gruppene av monumenter var det trolig en viss kronologisk overlapping. De første «jordbruksristningene» i Stjørdal kan ha blitt laget mens det ennå ble laget «veideristninger» langs Trondheimsfjorden. «Jordbruksristningene» synes i stor grad å være samtidige med kyst- og fjordrøysene. Gårdsgravfelt og kystrøyser/fjordrøyser kan ha en kronologisk overlapping på omkring tusen år. Kristendommen er tilsynelatende alene om å representere et radikalt brudd med eldre religiøse tradisjoner. Men heller ikke dette bruddet er absolutt hva angår lokaliseringen av kirkene, som ofte ble plassert ved førkristne gravfelt.

Kontinuitet er det som mer enn noe annet preget det førhistoriske religiøse landskapet. Kirkene ble bygget i det samme landskapet og representerer slik sett ytterligere kontinuitet. Jeg har foran nevnt at alle de nåværende soknekirkene i Stjørdal kan ses fra noen få steder. I dette landskapet er de fleste førhistoriske religiøse elementene – enten det er gravhauger og –røiser eller helleristninger – lite fremtredende. Kirkene merker seg ut i langt sterkere grad og er nok det folk flest vil feste seg ved. Likevel er det de eldste helligstedene – «veideristningene» – som er mest fremtredende. Ristningene i seg selv ser vi ikke, men terrengdetaljene de er knyttet til – Tønsåsen og Steinmohaugen – er blant de mest markerte ved munningen av Stjørdalen (fig. 12).

Det er i de situasjoner der menneskene på en eller annen måte har endret landskapet vi normalt vil være i stand til å etterspore landskapets hellige og/eller rituelle innhold. Steder

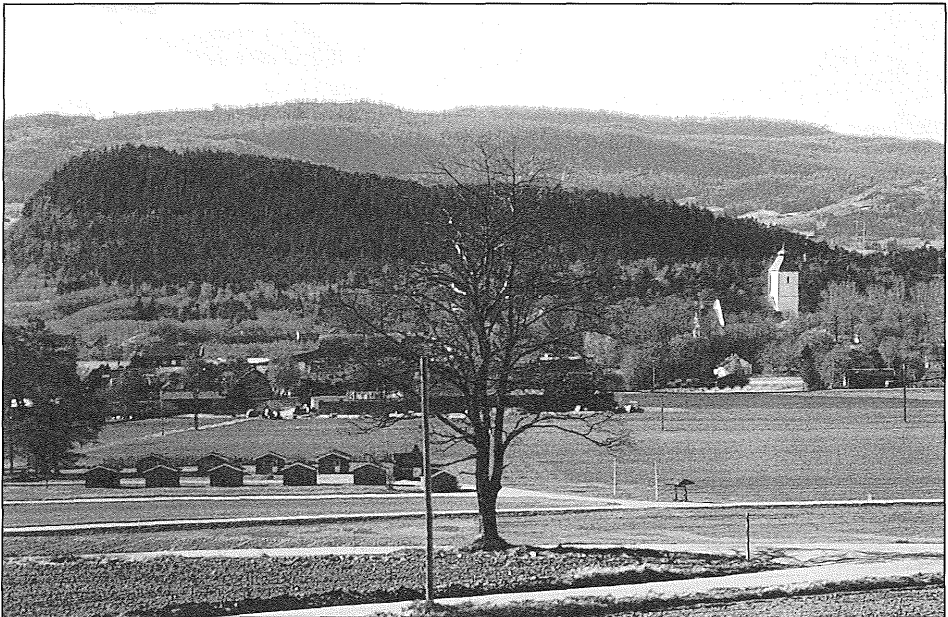

Fig. 12. Middelalderkirken på Værnes er sentral i landskapet ved munningen av Stjørdalen. I bakgrunnen ruver Tønsåsen med sine "veideristninger" fra steinalderen. Bildet er tatt fra et av feltene med "jordbruksristninger" på Re. Uten dagens tette vegetasjon, kunne også disse ristningene vært med på bildet. Foto: K. Sognnes.

der det ikke er gjort fysiske endringer kan normalt ikke gjenkjennes som hellige med mindre det eksisterer muntlige eller skriftlige overleveringer. Dersom det var knyttet deponeringer til slike steder, vil vi imidlertid kunne sannsynliggjøre at det også her dreier seg om steder med sakral status. I denne sammenheng er Ø. Johansens (1993) diskusjon av bronsealderens deponeringer av interesse. Disse funnenes forhold til landskapet må imidlertid studeres i detalj, før vi med sikkerhet kan si noe om deres forhold til eventuelle helligsteder.

Hierofanier – kratofanier?

De siste årene har vi kunnet registrere en øket interesse for landskapet «hellige» innhold (eks. Goldhahn 1999, Helskog 1999, Hood 1988, Larsen 1997, Sognnes 1996b). Ved identifisering og tolkningen av fortidens «hellige» steder har religionsfenomenologien, særlig representert ved Mircea Eliades arbeider (eks. 1994, 1996), spilt en viktig rolle. Eliade fokuserte på *hierofanier*, dvs. steder der det hellige på en eller annen måte manifesterer seg. Videre la han vekt på skillet mellom det hellige og det profane og mellom kosmos og kaos. Samtidig fokuserte han på de tre kosmiske plan – jord, himmel og underverden. Eliades arbeider er en syntese som bygger på etnografisk materiale fra hele verden. Selv om Eliade (1996: 7) benekter at hierofaniene inngår i noen form for utvikling, preges hans arbeid likevel av at det etnografiske materialet han bygget på gjennom generasjoner hadde vært tolket ut fra et evolusjonistisk perspektiv. Hans grunnleggende tenkemåte og begrepsapparat synes likevel fortsatt å være tjenlig som hjelpemiddel til forståelsen av religiøse forestillinger i førhistoriske så vel som i nyere tids tradisjonsbundne samfunn.

I tradisjonsbundne samfunn er det en selvfølgelig motsetning mellom området menneskene bor på og det ukjente og ubestemte rommet som omgir dem, dvs. mellom kosmos og kaos. Det bebodde området er blitt kosmos fordi det er innviet (Eliade 1994: 20-21). Hierofaniene blir ofte senter i kosmos og representerer en åpning mellom de kosmiske planene. Disse settes i forbindelse med hverandre gjennom en verdenssøyle, en akse – *axis mundi* (*op.cit.*: 25). Det er nettopp bindeleddet mellom de ulike kosmiske planene – hierofaniet – enkelte arkeologer har prøvd å identifisere. Hierofaniet var et viktig element i Tilley's (1991) tolkning av det store helleristningsfeltet ved Nämforsen i Västernorrland, Sverige. Et liknende perspektiv er seinere presentert for helleristningene ved Onegasjøen i Russland (Zvelebil og Jordan 1999) og Alta (Helskog 1999).

Også bronsealderens graver er forsøkt tolket ut fra dette perspektivet (Goldhahn 1999, Larsen 1997), og det er dette jeg tar utgangspunkt i her. Som ledd i sin argumentasjon går I.C. Larsen veien om kirkene. Kirkene er *teofanier* ved at de primært åpner seg mot himmelen (Eliade 1994: 19). Tårnet og spiret illustrerer det øvre kosmiske nivået – himmelen og skipet/koret det midtre nivået – jorden (= denne verden). Krypten vil da illustrere det nedre nivået – underverdenen (Larsen 1974: 23). Mange kirker har ikke krypt, men ettersom de er sentra i gravplassene, vil gravene representere dette nivået. Hierofanier er ikke alltid umiddelbart synlige. Noen ganger åpenbares helligheten gjennom tegn. Om tegnene ikke åpenbar-

rer seg, skaffer man et til veie (Eliade *loc.cit.*). Det er nettopp dette sagnene knyttet til byggingen av kirkene på Skatval, Hegra og Lånke beretter om.

Larsens argumentasjon for at også eldre bronsealders gravhauger på Jæren kan betraktes som hierofanier, bygger på en tredeling av haugene i det hun kaller 'bunn', 'sentrum' og 'topp'. 'Topp' markeres av beliggenhet, størrelse og form, 'sentrum' av gravkammeret i haugens indre og 'bunn' av plassering av kammer og haug direkte på aur eller fjell (Larsen 1997: 21, jfr. Goldhahn 1999). Haugenes plassering på høydedrag understreker deres himmelstrebende monumentalitet. På dette punktet virker analogien med kirkene velfundert. Like overbevisende er ikke identifikasjonen av de to andre planene. Gravkisten kan like gjerne symbolisere underverdenen (jfr. det som er sagt ovenfor om kirkene). Det er her den døde bor i sitt nye liv i den underjordiske verden. Haugfyllen – enten det er tale om torv eller stein – består av jord hentet fra denne verden. Slik sett kan vi også finne argumenter for en tredeling – gjennom grav, haugfyll og lokalisering – og dermed for at de tre kosmiske nivåer er representert. Dette virker likevel litt søkt. Kanskje er det ikke nødvendig å søke etter fysiske manifestasjoner av det midtre nivået. Denne verden vil alltid være tilstede. Som i kirken vil den ved gravhaugen være representert gjennom menneskene som tar del i ritualene. Det er disse som gjennom hierofaniet får kontakt med himmelen og/eller underverdenen. At haugene/røysene kan være hierofanier synes å være en plausibel hypotese. Imidlertid gjenstår det å bevise at dette faktisk var tilfelle, og i følge Eliades (1996: 24) terminologi, bør vi, til det har skjedd, snarere bruke begrepet *kratofanier*.

Beveger vi oss tilbake til eksemplene fra Trøndelag, som er presentert foran, finner vi at Marstrandens tolkning av storhaugenes rolle i den regionale kulten kan tolkes som hierofanier der høvdingene gjennom blotene formidlet kontakt med de øvrige kosmiske planene. Røysene på Valsneset kan også tolkes ut fra dette perspektivet. At disse røysene ikke bare er bundet til jorden men også streber mot himmelen, understrekes at av eidet både mot Koet og Valsfjorden er forholdsvis bratt. For folk som kommer til stedet i båt, hever de seg opp mot himmelen. Liknende situasjoner finner vi for mange av jernalderens gårdsgravfelt, der gravhaugene er plassert på toppen av koller og høydedrag. Sett fra gården vil haugene ofte danne grensen mellom jord og himmel. Som fig. 5 viser, kunne dette også være tilfelle for eldre jernalders gravhauger. Haugene på Røkke lå på brinken mellom Skatvalplatået og den bratte skråningen ned mot fjorden. Både sett fra landsiden og sjøsiden, sto disse haugene tydelig fram mot himmelbrynet.

For «veideristningene» er det lagt vekt på at de er knyttet til vann, som representerer kaoskrefter og dermed underverdenen. Helskog (1999: 75) hevder at ristningene bevisst ble plassert i strandsonen fordi vann, jord og himmel her møtes. På Altaristningene er disse elementene billedmessig representert ved henholdsvis rein/elg og båter. «Veideristningene» i Trøndelag er alle til en viss grad vendt mot sjøen, og enkelte har bevislig blitt laget i strandsonen (Bakka 1975, 1988). Imidlertid finnes mange ristninger på bratt fjell, der det er vanskelig å forestille seg at disse ble laget på berg som ble oversvømmet ved høyvann. Mange av «veideristningene» er plassert ved foten av bratte koller eller bergrygger. Står man foran disse ristningene – og maleriene, der slike forekommer – får man tilsvarende opplevelser

Fig. 13. Når man nærmer seg det lille helleristningsfeltet Røkke II nedenfra, framtrer det som et lite alter på toppen av Nordre Aunhaugen. Foto: K. Sogndes, ©Vitenskapsmuseet.

som ved de store gravhaugene og -røysene. Kollen eller bergryggen danner grensen mellom himmel og jord.

For «jordbruksristningene» er situasjonen tilsynelatende en annen. De fleste ristningene i Stjørdal er ikke knyttet til spesielle terrengdetaljer. Imidlertid finnes ristningene i Gauldalen på høytliggende terrasser, og på Oppauran på Skatval finnes de langs randen av et markert plattå sentralt på halvøya. Ristningene på Røkke er derimot ikke knyttet til de høyeste partiene i området. Imidlertid finner vi at de fleste feltene på begge disse to store lokalitetene, når det blir betraktet nedenfra, finnes på berg som danner grensen mellom jord og himmel. Det lille feltet Røkke II med sine to symmetrisk plasserte båtfigurer, danner formelig et alter (fig. 13). De to feltene på Re er av spesiell interesse i denne forbindelse. De ligger på nordsiden av dalen, men kan bare ses av folk som står vendt mot sør (i motsetning til alle andre kjente felt langs denne dalsiden). Står man tett inntil berget, danner dets overkant grensen mot himmelen. Når solen skinner, faller lyset inn over berget parallelt med overflaten. Solens gang gjenspeiles av vekslende lys og skygge på berget – figurer kommer fram og blir borte igjen (fig. 14).

Hierofanibegrepet synes på bakgrunn av denne diskusjonen å være et egnet redskap til forståelse av i hvert fall noe av bakgrunnen for den topografiske plasseringen av mange av de fornminner som kan ha hatt religiøs betydning for fortidens mennesker i Trøndelag. På grunnlag av disse fornminnenes form, innhold og lokalisering, kan vi argumentere for at de kan ha vært hierofanier/kratofanier med sentrale roller innenfor så vel steinalder, bronseal-

Fig. 14. Ristingene på Re i Stjørdal har et uvanlig forhold til sine omgivelser. Bergflatene vender mot nord og om sommeren stryker solstrålene såvidt inn over berget. Etter hvert som solen beveger seg kommer nye figurer fram for så å forsvinne. Foto: K. Sognnes.

der og jernalder. Mens enkelte kan identifiseres med letthet gjennom å lese landskapet, er andre knapt synlige. De fleste «jordbruksristningene» i Stjørdalen vil, for eksempel, bare kunne gjenfinnes av folk med detaljert lokalkunnskap. Dette forhindrer likevel ikke at også disse kan være knyttet til hierofanier. Åpenbaringen av det hellige i landskapet kan i prinsippet skje hvor som helst (Eliade 1996: 11), og åpningen til de tre kosmiske nivåene – verdensaksen – er ikke nødvendigvis påtrengende til stede.

Den lange varigheten i bruken av de hellige stedene i Stjørdal og ellers i Trøndelag, er påfallende. Det samme gjelder de mulige hierofanienes/kratofanienes nærhet til hverandre, til tross for at de hører til ulike tider og samfunnssystemer. De kristne kirkene ble mange steder bygget på steder som må ha vært sentrale innenfor jernalderens religiøse system gjennom mange hundre år. På samme måte synes gårdens gravhauger enkelte steder å ha erstattet nærtliggende helleristningsberg. De menneskeskapte gravrøysene på kysten minner i sin form og lokalisering om bergknausene der vi finner mange av «veideristingene». Samtidig finner vi enkelte steder «veideristninger» og jordbruksristninger» på de samme bergflatene. Dette kan bety at man i seinere tider på nytt har erkjent disse stedenes rolle som hierofanier.

Uten å gå så langt som å hevde at alle gravhauger og -røys samt helleristninger representerer hierofanier, synes det klart at Eliades tenkemåte og begrepsapparat kan danne en fruktbar vei videre for studiet av det hellige i landskapet. Imidlertid vil vi bare kunne være i stand til å gjenkjenne hierofanier/kratofanier der landskapet på en eller annen måte er omfor-

met av fortidens mennesker. Det er for eksempel flere tusen år mellom de eldste helleristingene i Trøndelag og tidspunktet da de første menneskene tok dette landskapet i bruk. Også i denne «funntomme» tiden hadde menneskene trolig religiøse forestillinger og møtesteder for rituelle handlinger. Men så langt har vi ikke klart å etterspore disse. På den annen side behøver heller ikke et steds hellighet å manifesteres gjennom teofanier eller hierofanier (Eliade 1994: 19).

Summary

Elements of the Sacred Landscape in a long-time perspective

The paper discusses a number of man-made features that appear to have been of religious significance during Prehistory and the Middle Ages in Trøndelag, central Norway, with special emphasis on the Stjørdal area. Here, these features are more varied and apparently spanned a longer period of time than elsewhere in Norway.

Today churches dominate the (Lutheran Christian) religious landscape. In Stjørdal, only the church at Værnes is Medieval, although other parish churches or chapels existed during the Middle Ages. The number of churches and chapels was reduced after the Reformation in the early 16th century. Thus the Medieval (Catholic) religious landscape contained more religious features. Written sources mention two kinds of shrines, *hov* and *horg*, which were used in the Iron Age. Neither has been documented archaeologically. A *hov* apparently was a kind of temple or shrine for the communal worshipping of iconic gods. In Stjørdal three such temples/shrines may have existed in the Viking Period. A *horg* apparently was a shrine used for individual worship on the farmsteads. It has been claimed that some of these shrines may be identified with cup-marked stones. The term may have been used even for rock art fields in general.

The religion of the Iron Age, however, was dominated by an ancestral cult focused on grave mounds located on the farmsteads. Many churches were built close to these grave fields, indicating a continuation in *foci* for ritual practices from the Iron Age to the Medieval Period. For most families, however, the introduction of Christian cemeteries at the churches represented a dramatic change in the contact between the living and their ancestors. In Trøndelag the building of grave mounds near the farmsteads seems to have started in the Roman Period. Before that, in the Bronze Age and earliest Iron Age, cairns were built at conspicuous topographical features along the coast and by the fjords. It is likely that these cairns also were *foci* for an ancestral cult. Being located along major traffic routes the cairns also signalled to travellers that they were crossing settled land. Some cairns may have even marked preferred sailing routes. At some places, such as Borgenfjorden in Steinkjer/Inderøy and Koet in Bjugn, cairns encircle small fjords that are unlikely to have been suitable for travelling. It is suggested that at these places the religious focus was on the fjords, and not on the cairns. The whole landscape may have been sacred.

This is also the case for certain places where Bronze Age style «agrarian» petroglyphs are found. Most of this rock art is found in Stjørdal, where it is found to have a remarkably regular distribution as well as long duration. At some sites petroglyphs may have been made over a period of up to 2000-2500 years. Like the Iron Age grave mounds, these petroglyphs may have been located near the dwelling sites, and may also have been associated with an ancestral cult. Petroglyphs and paintings of the Stone Age «hunter» style have a different distribution. They were clearly associated with the sea and many were located on conspicuous topographic sites easily spotted by people travelling by boat. Studies of the Holocene isostatic land uplift show that these petroglyphs in Trøndelag can not be older than around 6000 years. This leaves a gap with no apparent sacred sites in Trøndelag for the first ca. 3000 years after this area was initially settled.

The different kinds of sacred sites found in Trøndelag are all characterised by their *long durée*, as well as by an apparent topographical continuity between the various types of monuments. The Christian churches have existed for more than one thousand years. Many of the earliest churches were located by Iron Age grave fields on farms where grave mounds had been built for centuries. The custom of building grave mounds on the farms seems to have started already in the Late Bronze Age, lasting for more than 1500 years until the custom was banned by the Church. The first grave monuments in Trøndelag (cairns), were built during the Early Bronze Age along fjords, sounds and other major traffic routes. This custom also lasted for centuries, coming to an end in the Early Iron Age around 2000 years later. For rock art, longevity is also evident. The «agrarian» petroglyphs in Stjørdal may have been made over a period of 2000-2500 years, the «hunter» rock art for up to 4000-4500 years.

A key to the understanding of the location of these sacred sites may be found in comparative religions, especially in M. Eliade's discussions of hierophanies during which openings are found between different cosmic levels. One should remember, however, that not all sacred sites are hierophanies and we are apparently 'missing' sacred sites from the first three millennia after the Trøndelag area was settled. It is likely that people of this time also identified sacred places in the landscape. If, however, these places were not modified by man, they may be impossible to identify archaeologically.

Litteratur

- Aasen, I. 1983 [1873]: *Norsk Ordbog med dansk Forklaring*. Fonna, Oslo.
- Almgren, O. 1927: *Hällristningar och kultbruk. Bidrag till belysning av de nordiska bronsåldersristningarnas innebörd*. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar 35. Stockholm, Almqvist & Wicksell.
- Bakka, E. 1975: Geologically Dated Arctic Rock Carvings at Hammer near Steinkjer in Nord-Trøndelag. *Arkeologiske skrifter* 2: 7-48. Bergen, Historisk Museum.
- Bakka, E. 1988: *Helleristningane på Hammer i Beitstad, Steinkjer, Nord-Trøndelag*. Trondheim, Vitenskapsmuseet. Rapport arkeologisk serie 1988: 7.

- Binns, K. S. 1981: Undersøkelse av et gravfelt på Nisja i Sunndal. Problemstillinger, utgravningsmetoder og foreløpige resultater. I *Årshefte 1980*. Rapport arkeologisk serie 1981 (3): 18-29. Trondheim, DKNVS Museet.
- Birkeli, E. 1938: *Fedrekult i Norge. Et forsøk på en systematisk-deskriptiv fremstilling*. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskabs Akademi i Oslo II, historisk-filosofisk klasse 1938 (5). Oslo, Dybwad.
- Bourdieu, P. 1977: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Brendalsmo, A. J. 1997: Kristning og politisk makt. Høvdingemakt og kirkebygging i middelalderen: hvordan gjøre seg synlig i det politiske landskapet? I S. Supphellen (red.): *Kultursammenhengar i Midt-Norden*. Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs skrifter 1997 (1): 69-100. Trondheim, Tapir.
- Bøe, O. 1981. Hauglegging. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* (2. opplag) 6: 246-248. København, Rosenkilde & Bagger.
- Christensen, A. E. 1989. Begynnelsen fram til middelalderens slutt. I B. Berggren, A. E. Christensen og B. Kolltveit (red.): *Norsk sjøfart* 1: 40-109.
- Davidson, H. R. Ellis 1982. *Scandinavian Mythology*. Library of the World's Myths and Legends. Feltham, Newnes books.
- Dybdahl, A. 1996: Naturvitenskapelig datering av steinkirker i Trøndelag. *Spor* 1996 (2): 36-38.
- Eckholm, G. 1916: De skandinaviske hällristningarna och deras betydelse. *Ymer* 1916: 275-308.
- Eliade, M. 1994: *Det hellige og det profane* (2. utgave). Oslo, Gyldendal.
- Eliade, M. 1996: *Patterns in Comparative Religion*. Lincoln, University of Nebraska Press.
- Fabech, C. 1991: Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. I C. Fabech og J. Ringtved (red.): *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringsstid*. Jysk arkæologisk selskabs skrifter 27: 283-303. Århus, Århus universitetsforlag.
- Falk, H. og A. Torp 1991 [1903-1906]: *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Oslo, Ringstrøms antikvariat.
- Farbregd, O. 1973: Kolgroper og keltartidsproblem. *Viking* 36: 154-167.
- Farbregd, O. 1986: Kongsmakt, kristning og Frostatinget – gravfunn på Hernes, Frosta. *Spor* 1986 (2): 38-41.
- Farbregd, O. 1989: Å vandre inn i fortida: skjulte, hermetiske landskap. *Spor* 1989 (2): 6-10.
- Farbregd, O. 1993: Menn, kvinner, graver og status. *Bøgda vår* 1993: 57-80.
- Frostatingslova* omsett av J. R. Hagland og J. Sandnes. Oslo, Det norske samlaget (1994).
- Goldhahn, J. 1999: Rock Art and the Materialisation of a Cosmology – the Case of the Sagaholm Barrow. I J. Goldhahn (red.): *Rock Art as Social Representation*. British Archaeological Reports International Series 794: 76-100. Oxford, BAR.
- Grønnesby, G. 1998: Bronsealdergravfeltet på Toldnes og Holan i Sparbu. *Nord-Trøndelag historielags årbok* 1998:148-163.
- Gulatinglovi* umsett av K. Robberstad. Norrøne bokverk 33. Oslo, Det norske samlaget (1981).
- Hallan, N. 1956: Det eldste krongodset i Trøndelag. *Historisk tidsskrift* 37: 241-265.
- Hedeager, L. 1999: Sacred Topography. Depositions of Wealth in the Cultural Landscape. In A. Gustafsson & H. Karlsson (red.): *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok til Jarl Nordbladh*, 229-253. Gotarc series A3. Gøteborg.
- Helskog, K. 1999: The Shore Connection. Cognitive Landscape and Communication with Rock Carvings in Northernmost Europe. *Norwegian Archaeological Review* 32: 73-94.
- Herje, T. 1984: Landskap og samfunn i endring. Bjugn og Ørland i jernalder – en analyse av økonomi og samfunnsorganisasjon i et midt-norsk kystmiljø. Magistergradsavhandling i nordisk arkeologi ved Universitetet i Oslo.
- Herje, T. 1986: Valseidet i Bjugn. Et høvdingesete i eldre jernalder. *Spor* 1986 (2): 18-21.
- Hirsch, E. 1995: Looking at the Landscape: Class Formation and the Visual. I E. Hirsch og M. O'Hanlon

- (red.) *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*, 31-42. Oxford: Clarendon Press.
- Johansen, Ø. K. 1993: *Norske depotfunn fra bronsealderen*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter ny rekke 15. Oslo.
- Hood, B. C. 1988: Sacred Pictures, Sacred Rocks: Ideological and Social Space in the North Norwegian Stone Age. *Norwegian Archaeological Review* 21: 65-84.
- Hougen, B. 1947: *Fra seter til gård*. Oslo, Norsk arkeologisk selskap.
- Larsen, I. C. 1997: Haugene fra eldre bronsealder på jæren – en stabiliserende faktor i tilværelsen? I I. Fuglestad og B. Myhre (red.): *Konflikt i forhistorien* Ams Varia 30: 15-26. Stavanger, Arkeologisk museum.
- Lewis-Williams, J. D. 1987: Art as a Window to Other Worlds. *Suid-Afrikaanse Tydskrift vir Wetenskap* 83: 245.
- Lidén, H.-E. 1969: From Pagan Sanctuary to Christian Church: the Excavation of Mære Church in Trøndelag. *Norwegian Archaeological Review* 2: 3-32.
- Lidén, H.-E. 1999: Undersøkelsene i Mære kirke. I A. M. Hoff og A. T. Hommedal (red.): *En gullgubbe. Festkrift til Hans-Emil Lidén*, 1-64. Øvre Ervik, Alvheim & Eide.
- Liedgren, L. 1991: Merovingertida bebyggelse-lämningar på Kalaschabrännan i Malax. *Järnåldersbygd i Österbotten. En ekologisk-arkeologisk studie av bosättningskontinuitet och ressurtsnyttjande. Studier i Österbottens förhistoria* 2: 103-248. Vasa, Scriptum.
- Lorange, A. 1879: Indberetning om arkæologiske Undersøgelser i 1878. Mjeltehaugen paa Gidske. *Aarsberetning for Foreningen til norske Fortidsmindesmerkers Bevaring Aarsberetning 1878*: 344-367.
- Magnus, B. 1986: Iron Age Exploitations of High Mountain Resources in Sogn. *Norwegian Archaeological Review* 19: 44-50.
- Magnus Lagabøters landslov* oversatt av A. Taranger. Oslo, Universitetsforlaget (1979).
- Mandt, G. 1983: Tradition and Diffusion in West-Norwegian Rock Art. Mjeltehaugen Revisited. *Norwegian Archaeological Review* 16: 14-32.
- Marstrander, L. 1983: *Inntrøndelag i romertid. Gravfunn og bosetning*. Gunneria 43. Trondheim, DKNVS Museet.
- Marstrander, S. 1954: Trøndelag i forhistorisk tid. *Norges bebyggelse*. Fylkesbindet for Sør-Trøndelag, Nord-Trøndelag og Nordland fylker, 34-140. Oslo, Norsk faglitteratur.
- Marstrander, S. 1978: The Problem of European Impulses in the Nordic Area of Agrarian Rock Art. I S. Marstrander (red.): *Acts of the International Symposium on Rock Art*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning serie A 29: 45-67. Oslo, Universitetsforlaget.
- Marstrander, S. 1983: Porfyr- og nakkebøyde økser som indikatorer for bosetning og sosiale strukturer i Norges yngre bronsealder. I S. Marstrander (red.): *Foredrag ved det første nordiske bronsealdersymposium på Isegran*. Varia 9: 57-109. Oslo, Universitetets Oldsaksamling.
- Marstrander, S. og K. Sognnes 1999: *Trøndelags jordbruksristninger*. Vitark 1. Trondheim, Tapir.
- Morris, R. 1997: *Churches in the Landscape*. London, Phoenix.
- Müller, I. H. Vibe 1991: Fra ættefellesskap til sognefellesskap. Om overgangen fra hedensk til kristen gravskikk. I G. Steinsland, U. Drobin, J. Pentikäinen & P. M. Sørensen (red.): *Nordisk hedendom. Et symposium*, 359-372. Odense, Odense Universitetsforlag.
- Møllenhuis, K. R. 1967: Gullgubbene fra Mære kirke. *Viking* 31: 163-166.
- Nash, G. *in press*: Conceptualising a Landscape: Discovering and Viewing on Bronze Age Rock Art of the Campo Lameiro Valley, Southern Galicia, Spain. I K. Sognnes (red.): *Rock Art in Landscapes – Landscapes in Rock Art*. Vitark. Trondheim, Vitenskapsmuseet.
- Nilssen [Værnesbranden], I. 1905: *Sagn fra Stjørdalen*. Trondhjem, Krogshus forlag.

- Ohlmarks, Å. 1983: *Fornnordiskt lexikon*. Stockholm, Tiden.
- Olsen, M. 1926: *Ættegård og helligdom: norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst*. Oslo, Aschehoug.
- Olsen, O. 1966: *Hørg, hov og kirke: historiske og arkæologiske vikingetidsstudier*. København, Lyng.
- Olsen, O. 1986: Is there a Relationship Between Pagan and Christian Places of Worship in Scandinavia? I L.A.S. Butler & R. Morris (red.): *The Anglo-Saxon Church*, 126-130. Council of British Archaeology Research Report 60. London.
- Opedal, H. O. 1937. *Makter og menneske. Folkeminne ifrå Hardanger 3*. Norsk folkeminnelag 38. Oslo.
- Robberstad, K. 1981. Odelsrett. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* (2. opplag) 12: 493-499. København, Rosenkilde & Bagger.
- Rygh, K. 1906. *En gravplads fra bronsealderen*. Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs skrifter 1906: 1. Trondhjem.
- Rygh, O. 1903. *Gaardnavne i Nordre Trondhjems Amt*. Kristiania [Oslo], Fabritius.
- Shetelig, H. 1914. Den førromerske jernalder i Norge. *Oldtiden* 3: 117-145.
- Snorre Sturlasson. *Kongsoger 1: Frå ynglingane til Olav Tryggvason*. Oslo, Det norske samlaget (1964).
- Snorre Sturlasson. *Den yngre Edda*. Oslo, Det norske samlaget (1967).
- Sognnes, K. 1983: *Bergkunsten i Stjørdal. Helleristningar og busetjing*. Gunneria 45. Trondheim, DKNVS museet.
- Sognnes, K. 1990: *Bergkunsten i Stjørdal 3. Hegraristningane*. Gunneria 62. Trondheim, Vitenskapsmuseet.
- Sognnes, K. 1993a: Kalkovnen ved Værnes kirke. *Nord-Trøndelag historielags årbok 1993*: 59-67.
- Sognnes, K. 1993b: The Role of Rock Art in Bronze Age and Early Iron Age in Trøndelag, Norway. *Acta Archaeologica* 63: 57-88.
- Sognnes, K. 1994: Ritual Landscapes: Toward a Reinterpretation of the Stone Age Rock Art of Trøndelag, Norway. *Norwegian Archaeological Review* 27: 29-50.
- Sognnes, K. 1996a: Helleristningene på Averøya. *Nordmøre museums årbok 1996*: 74-85.
- Sognnes, K. 1996b: Det religiøse landskapet – ideologiske skiftninger gjennom 7000 år. *Spor* 1986 (2): 10-14.
- Sognnes, K. *in press*. Claiming the Land? Bronze Age Rock-Art and Landscapes in Trøndelag, Norway. I K. Sognnes (red.): *Rock Art in Landscapes – Landscapes in Rock Art*. Vitark. Trondheim, Vitenskapsmuseet.
- Sognnes, K. og A. Haug 1998: Searching for Hidden Images: Rock Art Geography in Stjørdal, Trøndelag, Norway. *Rock Art Research* 15: 98-108.
- Steinsland, G. 1991: Religionsskiftet i Norden og Voluspá. I G. Steinsland, U. Drobin, J. Pentikäinen & P. M. Sørensen (red.): *Nordisk hedendom. Et symposium*, 335-348. Odense, Odense Universitetsforlag.
- Steinsland, G. & P. Meulengracht Sørensen 1994: *Menneske og makter i vikingenes verden*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Ström, F. 1981: Förfäderskult. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* (2. opplag) 5: 119-126. København, Rosenkilde & Bagger.
- Sveian, H. 1995: *Strandsletten blir til: Stjørdal fra fjordbunn til strandsted*. Norges Geologisk Undersøkelse skrifter 117. Trondheim, NGU.
- Sveian, H. og A. Solli 1997: Tid og form – geologisk historie. I R. Dahl, H. Sveian og M. K. Thoresen (red.): *Nord-Trøndelag og Fosen. Geologi og landskap*, 110-130. Trondheim, NGU.
- Tilley, C. 1991: *Material Culture and Text. The Art of Ambiguity*. London, Routledge.
- Tilley, C. 1994: *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford, Berg.

- Thomas, K. 1984: *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500-1800*. Harmondsworth, Penguin books.
- Undset, I. 1873: Indberetning om antikvariske Undersøgelser i 1872. *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring Aarsberetning 1872*: 11-31.
- van Gennep, A. 1960: *The Rites of Passage*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Vig, O. 1851: *Norske Bondeblomster*. Kristiansund.
- Visted, K. og H. Stigum 1971: *Vår gamle bondekultur 2* (3. utgave). Oslo, Cappelen.
- Værnesbranden, I. N. 1928: *Fra en svunnen tid. Sagn og historie fra Stjørdalen*. Trondhjem, Krogshus boktrykkeri.
- Wahlgren, K. H. 1994: Idéer kring hällristningarnas innebörd och betydelse. *Aktuell arkeologi 4*: 67-76.
- Zwelebil, M. og P. Jordan 1999. Hunter Fisher Gatherer Ritual Landscapes – Questions of Time, Space and Representation. In J. Goldhahn (ed.): *Rock Art as Social Representation*. British Archaeological Reports International Series 794: 101-127.

Noter

¹ Det vel største av disse rasene er radiometrisk datert til begynnelsen av bronsealderen 1610-1390 BC (T-6072, 3190 ± 90 ukalibrert). Dette området var neppe særlig egnet til dyrking før flere hundre år seinere. I eldre jernalder må det likevel ha vært et sentralt jordbruksområde med gårder som By og Re samt Husby.

² Detaljerte undersøkelser av Borgenfjordens historie har, så vidt jeg vet, ikke vært foretatt. Hypotesen som er framsatt her, kan imidlertid testes gjennom analyser av foraminiferer i bunnsedimenter fra Borgenfjorden.

³ En slik omtolking reiser interessante spørsmål omkring aspekter ved fortidens religiøse landskap som synes svakt representert i Trøndelag, nemlig ofringer i myrer og tjern. Hvorvidt Borgenfjorden og Koet også kan ha vært offerplasser, bør kunne testes gjennom marinærkeologiske undersøkelser.

⁴ De to røysene er datert til henholdsvis 1080-820 BC (T-5267, 2720 ± 80 ukalibrert) og 375 BC – AD 5 (T-5268, 2080 ± 80 ukalibrert).

Ellen Høigård Hofseth

Steinrøys, steinrøys – svelt i hjel??

Glimt fra prosessen bak et utstillingstema

*Alt har sin tid..
Å kaste bort stener har sin tid og
å samle stener har sin tid..
Predikerens bok 3 kap.*

Hva er en god utstilling? Det har folk svært forskjellige og ofte meget artikulerte oppfatninger om. Jeg deler Renthzogs syn at en utstilling som har til formål å lære bort detaljfakta og resonnement, både er kjedelig og uinteressant for et allment publikum. Han hevder at en god utstilling bør appellere til det emosjonelle planet. Den bør pirre nysgjerrigheten og fantasien. Når publikum forlater museet, bør de fortsette å fundere og fantasere slik at de ønsker å søke etter mer kunnskap (Renthzog 1994: 220f).

Jeg har hevdet, lik Renthzog, at utstillingsrommet ikke skal være stedet der en fører en faglig diskusjon eller forsøker å fremme en argumentasjonsrekke for hvorfor utstillingen ble som den ble. Det som kan sies bedre i en bok, bør sies en bok. Utstillinger må aldri bli «bok-sider». Argumentasjonen bør presenteres, men i artikkelform (Høigård Hofseth 1998: 93). Vi må dokumentere forskningsprosessen bak presentasjonen av enkelttemaene i utstillingsale-
ne. Denne prosessen skiller seg ikke ut fra det som ligger bak skrevne arbeider. *Sluttresultatet* er imidlertid svært forskjellig. I utstillingen møter publikum en forenklet, visualisert og tydeliggjort forståelse. I denne artikkelen gjør jeg rede for resonnement bak utstillingen av det *tidlige jordbruket*.

En utstilling forteller alltid om utstilleren, av deres oppfatninger av museets egenart, målgruppe, tolkning av problemer og pedagogisk erfaring. Etter min mening bør publikum få tatt flest mulige sanser i bruk, derfor ledsages enkelttema av forskjellige lydbilder i utstillingen «Fra Istid til Kvite-Krist» i Oldsaksamlingen. Modeller og kopier som publikum kan ta og føle på, finnes også spredt gjennom utstillingen.

I en trang passasje henger et stort, moderne, gjennomskinnelige kunstverk mellom to hus. Silkebildet illustrerer et mulig landskap omkring jordbruksbosetningen gjennom et langt tidsspenn. Passasjen starter ved et sotgrått og okerrødt leirklint «flettverkshus» som rommer gjenstander fra neolitikum og bronsealder. Under en gravhaug på Hunn, Sarpsborg, Østfold fantes rester etter stolpehull og en håndfull leirklumper med tydelig spor etter trevirke. Plan-tegningen sannsynliggjorde et rektangulært hus med innvendig ildsted (Hagen 1954, Østmo

Fig. 1. Glimt fra utstillingen der vi viser gjenstander knyttet til den tidligste jordbruksfasen. Rett utenfor «huset» finnes en håndkvern hvor folk kan male korn. En utegangersau står ved et flettverksjerde, mens lydbildet preges av lyder fra naturen Foto: Åse Hammer, Universitetets Oldsaksamling.

1979, 1991). Sammen med leirklumpene lå en flekkepil, odden på en flintdolk, flathogd flintavfall og grov, uornert keramikk, som daterte boplassen til seinneolitikum. (Fig. 1).

Ved enden av passasjen kan publikum gå inn i et illudert hus fra slutten av eldre jernalder. Fordi en begynte med maskinell avdekking og fjerning av åkerjord over større områder, kjenner vi nå til hus fra flere perioder gjennom funn av parstilte stolpehull fra forskjellige regioner (Uleberg 1990, Andersen 1991, Pilø 1993, Helliksen 1997, Berg 1997). Ut fra plasshensyn forminsket vi avstanden mellom de takbærende stolpene og avstanden til ytterveggene i forhold til det som er dokumentert. Stående panel nedfelt i en svill utgjør ytterveggene. De brede, øksetømrete, rektangulære plankene har utsparringer på kortsiden slik at de overlapper hverandre og danner en tett, glatt vegg. Veggkonstruksjonen bygger på funnopplysninger fra nausttuftene fra Bjelland, Stord, Hordaland og Stend, Fana, Hordaland (Myhre 1973: 18 fig.3, 1982: 104f). «Ildstedet» på golvet fortsetter inn i et stort maleri som antyder husets lengde. (Fig 2).

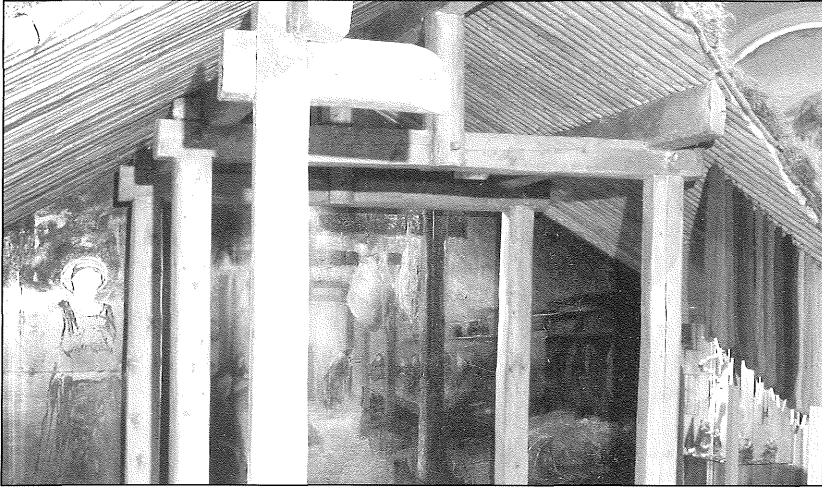

Fig. 2. Anne Kristine Torsbys store maleri ble benyttet for å understreke lengden av jernalderhuset. Det rommer blant annet en monter viet tekstilhåndverkerne. Else Haukelands utvalg av planter som er brukt til å farge ulla, ligger lett tilgjengelig i forskjellige kurver. Hesplene har farger som er dokumentert av tekstilforskere. Foto: Eirik I. Johnsen, Universitetets Oldsaksamling.

Bakgrunn for temavalg

Jeg skal ikke dvele ved husene eller det som er utstilt i de to, men i denne artikkelen fokuserer jeg på valgene bak utstillingselementene mellom dem. De florlette silkene gir et fortettet bilde av den forståelsen av jordbrukshistorien som etterhvert vokste fram gjennom feltarbeid og litteraturstudier.

På den ene siden av silkebildet ligger små rydningsrøyser på golvet nær huset fra stein- og bronsealder, mens på den andre siden - nær jernalderhuset - finnes et steingjerde som bygger på en svensk forskningsrekonstruksjon (Franzen 1994). Plasseringen av røysene og steingjerdet illustrerer en påvist endring i driftsformer i jordbruket. Den foregikk ikke samtidig i de ulike regionene i Norge.

Hvorfor valgte jeg å stille ut jordbrukshistorien? Jeg gikk gjennom museet mange ganger daglig gjennom flere år. Publikum stanset meg av og til og ønsket svar på tilsynelatende «enkle» spørsmål som næringsveier og hvordan samfunnet var organisert. Gjennom disse dialogene før utstillingen fikk sin form, viste det seg at folk så for seg en sjøleierende bonde med odelsrett til jorda, som var omgitt av en tallrik ætt med flere generasjoner - og kanskje noen trelles. Mange trodde trellevesenet kom seint - i vikingtid. Da hadde heroiske helter røvet fremmede folk for at øvre samfunnslag her hjemme skulle få arbeidskraft. Noen henviste til Rigstula i Eldre Edda (Holm-Olsen 1975: 148f).

Utfordringen

Publikum burde enten få bekreftet «gamle sannheter» eller møte et korrektiv. Hvordan tolket forskjellige forskere jordbrukshistorien? Hersket det stor uenighet? Hvordan beskrev de samfunnet? Jeg måtte ta et klart standpunkt og forsøke å se en mulig virkelighet. Jeg måtte velge ståsted i en lang og fortsatt pågående debatt, fordi jeg ønsket at publikum skulle møte ett enkelt sannsynlig hendelsesforløp, som jeg også kunne forsvare faglig. Stilles publikum overfor en rekke ulike tolkninger fra forskjellige forskere i tema etter tema - i en stor kronologisk oppbygd utstilling, fører det til forvirring for folk flest (Høigård Hofseth 1988: 22).

Hvordan skulle jeg klare å fange publikums oppmerksomhet med dette temaet? Erfaringer fra utallige studier av publikum høstet gjennom nesten 20 års besøk i utstillinger i inn- og utland, er at folk suges fra høydepunkt til høydepunkt. Folk flest har tilsynelatende dårlig tid når de besøker museer. Når de stanser opp, er det som regel foran det spektakulære eller det uventete.

«Jordbrukshistorien fra bronsealder og jernalder» kunne ikke illustreres med *vakre* gjenstander, og plasseringen i en trang passasje gjorde det ikke lettere. Her ville folk erfaringsmessig bruke minst mulig tid, fordi det neste høydepunktet (det fargerike jernalderhuset) var godt synlig når publikum kom fram hit. Profiltegninger, små kullbiter, makrofossiler og pollenkorn, ville til nød friste noen få *spesielt* interesserte, men det var ikke dem som var målgruppen min. Jeg ville lage en utstilling for «folk flest».

Hvordan skulle jeg få folk til å stanse opp ved dette temaet? Ville en nesten umerkelig «snublestein» hjelpe? Kant i kant med en stor *bronseplate* ligger en *jernplate* på det opprinnelige golvet der silkene henger. Metallplatene markerer overgangen mellom to tidsperioder, men de er *også* plassert der for å få folk til å stusse. Kunne et moderne kunstverk få folk til å stoppe opp?

Fremmedelement i utstillinger gjør meg nysgjerrig. Ubevisst spør jeg: Hva vil de nå? Hva skal dette egentlig bety? Jeg stopper, leser, grubler og glir ikke bare forbi. Andre er kanskje som meg. De vil stanse, lese de knappe tekstene og få med seg *litt* om jordbruket gjennom vel 2000 år. De kan også ta med seg et faktablad med mer informasjon og lese det.

Ellen Anne Pedersen tegnet allerede på slutten av 1980-tallet et bilde for meg av hvordan *landskapet* burde være i et jordbruksområde fra yngre bronsealder og inn i jernalderen, tolket ut fra forskjellige pollenanalyser. Åkrene lå mellom åpne gressmarker med beite- og førplanter og ungsog av lyselskende arter. Bjørk og hassel dominerte, men osp og rogn fantes også (Pedersen 1990a).

Beskrivelsen hennes ga inspirasjonen til tekstilbildet. I samarbeid med kunstneren, Grete Rokstad, valgte jeg å framheve noen få elementer: tynne bjerkestammer, hasselnøtter, spirende korn og rydningsrøys. Rokstad plasserte elementene litt forskjellig på de tre lagene av silke, slik at de gled over i hverandre i et grønnsvær lik det som dekket landskapet sommerstid. Gjennom tekstilbildet ønsket jeg å understreke inntrykket av at jordbrukslandskapet hadde skiftet karakter flere ganger, og at røysene gikk inn i en mosaikk av ulike vekster (Pedersen 1990b, Holm 1995, Jerpåsen 1996). (Fig.3).

Fig. 3. Ved tekstilbildet til Grete Rokstad ligger små rydningsrøyser nær det illuderte stein- og bronsealderhuset. Foto: Åse Hammer, Universitetets Oldsaksamling.

Lang dags ferd.....

Fra tidlige møter med rydningsrøyser

Røysfelt opptok meg. De dukket opp tidlig i studietida på 1970-tallet. Jeg utførte feltarbeid for Veiplanavdelingen ved Oldsaksamlingen under ledelse av Christian Keller, som så røyserne som en interessant, men brysom fornminnetype. Flere røysfelt burde være rester etter et alderdommelig jordbruk, men selv om de var kulturhistoriske interessante, ville det være vanskelig å foreta arkeologiske utgravninger ut fra lov om fornminne. Han påpekte at slike områder burde prøvegraves før en frigga dem (Keller 1972).

Samtidig hadde jeg feltarbeid i Oppland under ledelse av Wenche Slomann. Hun fant også røysfelt tankevekkende. Gjennom 10 år registrerte hun det store røysfeltet rundt Einangsteinen i Slidreåsen i Valdres. Registreringene resulterte i over 600 gravminner (Slomann 1971:69) I tillegg fantes usikre gravrøyser, rydningsrøyser, hustuffer og noen få åkerreiner (Ibid: 21). Kartmaterialet og beskrivelsene ga et bilde av at gravene lå tett i tett. Hun opplevde at de nesten kunne ligge i etasjer på forskjellige bergkanter (Ibid: 25).

Selv om utgravningene ikke resulterte i gravgaver, kull eller bein, var hun overbevist om at de fleste røysene var gravminner. Steinene var til dels gravd ned i undergrunnen, og *når* de

lå så tett at det ikke fantes tilstrekkelig jordsmonn som kunne dyrkes, avskrev hun dem som rydningsrøyser (Ibid: 27f). Hun konkluderte at røysfeltet i Slidreåsen inneholdt graver etter folk av *ulik* sosial rang. De mektige ble lagt i de største og mest markante gravminnene med gravgaver, mens tjenestefolkene lå i de uanselige uten gjenstander (Ibid: 58).

Slomann avviste at det store gravfeltet skulle knyttes til de fem store navnegårdene nede ved fjorden; de som etterhvert fikk eiendomsretten til denne delen av Slidreåsen. Hun fant det urimelig fordi gårdene hadde egne gravfelt. De gravlagte burde bodd i nærområdet; derfor var det sannsynlig at det hadde eksistert en *forsvunnet gård* i selve dalsida (Ibid: 66).

Med over 600 gravminner som strakte seg fra år 325 til 850, fant hun det problematisk å knytte dem til én gård, men hvis alle var gravlagt, var ikke antallet høyere enn at hun kunne godta det (Ibid: 69). Dette sto i kontrast til Anders Hagens tidligere undersøkelser og tolkninger av funnforholdene på Sostelid i Vest-Agder. Han regnet med at én person ble gravlagt *pr. generasjon* i denne gårdens brukstid (Hagen 1953), mens Slomanns regnestykke ga minst én grav *pr. år*.

Neste møte med røysfelt fikk jeg i forbindelse med registreringene for Verneplan for vassdrag - 10 års vernede vassdrag - og i Samlet plan for vassdragsutbygging i Rogaland. Her dukket røysfelt stadig opp. I Vegårdsvassdraget i Aust-Agder fantes de også, men ikke så hyppig som i Rogaland. På grunn av debatten knyttet til rydningsrøyser, ble de framhevet som et viktig kunnskapspotensiale (Høigård Hofseth 1981b: 131, 1982a: 43ff, 1982b: 18f).

Debatten startet mellom Ottar Rønneseth og Bjørn Myhre i 1966. Den omfattet mer enn tolkning av rydningsrøyser, men det er røysene som er framhevet i denne artikkelen. De to var uenige i hvilken kontekst de skulle tolkes inn i.

Rønneseth hevdet at de skulle sees i sammenheng med en endringsfase i *ynge jernalder/tidlig middelalder*. Han så en kontinuitet i bosetningen gjennom jernalderen. Rydningsrøyser utenfor steingjerdene hadde sammenheng med større vektlegging av husdyrhold mellom 800 - 1000-tall. Fordi folk fikk behov for mer eng, ble områdene utenfor gjerdene ryddet (Rønneseth 1966, 1974). Myhre mente røysene var rester etter en *eldre driftsform før* gården fant sin form i folkevandringstid (Myhre 1966, 1973, 1974a).

Diskusjonen engasjerte (jmf. NAR 1974). Når startet folk egentlig med steinrydning? Gikk det tilbake til neolitikum? (Rolfsen 1974: 56). Svend-Olof Lindquist så klare paralleller mellom fossile jordbruksspor i Sørvest-Norge og deler av Sverige. Svenske undersøkelser tydet på at jordbruket ble drevet *kollektivt* av større grupper, før enkeltgårder vokste fram i keltertid/romertid. Før en fikk datert røysene både på innsiden og utsiden av steingjerdene, fant han de forskjellige teoriene framsatt av norske forskere - like troverdige (Lindquist 1974: 47ff).

Myhre hadde forsøkt å framskaffe dateringsmateriale både i Høyland fjellbygd og på Hanabergshagen, tett inntil det ringformete tunanlegget på Ødemotland, Hå, Rogaland, men han mente det ville bli vanskelig å finne testområder, fordi de fleste gårdene fra folkevandringstid sannsynligvis *overlagret* eldre gårder (Myhre 1974b: 65).

Han hadde finslippt modellen for utviklingen av driftsformer i jordbruket, og nå trakk han inn forskningsresultater fra deler av Nord-Europa. I den første fasen (fra omlag Kr. f. - 400)

lå jordbrukslandet - med rydningsrøysen - spredt over større områder rundt de ringformete tunanleggene i Rogaland. Bruken var *kollektiv*. I folkevandringstid vokste «enkeltgårder» og «fellestun» fram. Innmarka ble avgrenset av steingjerder. Rundt år 600 ble mindre gårder forlatt. I løpet av yngre jernalder og middelalder vokste «den historiske» gården fram med fast åker nær husene, og røysene forandret form (Ibid: 73ff).

Ny metode tas i bruk

Hvorfor stilnet debatten? Hvorfor forsøkte ikke forskere å få fram dateringsmateriale fra de fossile dyrkningssporene? Det var først på midten av 1980-tallet en tok i bruk nye metoder som blåste liv i diskusjonen igjen. Det skjedde ikke i Rogaland, men i *E-18 prosjektet* i Vestfold, ledet av Christian Keller. Ved å grave ut røysene og flatene mellom dem fikk de fram data som underbygget teorien fra 1972 om at rydningsrøysene var rester etter et alderdommelig jordbruk.

Ellen Anne Pedersen presenterte resultatene fra undersøkelsene i Viking i 1990. Hun klarer å skille ut 3 faser i de undersøkte røysfeltene. Den eldste, som gikk tilbake til hundreårene før Kr. f., var preget av at folk ryddet jorda minimalt for stein. Omkring 100 - 200 e. Kr. økte jordbruksindikatorne kraftig i pollendiagrammene, og nå etterlot folk seg et ustrukturert mønster av rydningsrøysen og steinstrenger. I fase 3, som varte fram til omkring 500 e. Kr., ryddet folk flatene bedre og terrassekantene ble tydeligere. Fordi et stort antall kullgroper dekket store deler av det gamle dyrkingsområdet, måtte det ha skjedd en bruksendring. Pollenanalyser gjenspeilte dette. Jordbruksindikatorne sank betraktelig i tidsrommet 750 - 900 e. Kr. (Pedersen 1990b: 57).

Hun mente at de undersøkte rydningsrøysfeltene reflekterte et roterende driftssystem knyttet til «et større ressursområde (= grend)». Fordi røysfeltene dekket flere historiske gårdsenheter og fordi det ikke fantes spor etter eiendomsgrenser, avviste hun at de store, men avgrensede dyrkingsområdene var delt mellom flere administrative gårdsenheter (Ibid: 65).

Modellen hadde likhetstrekk med hypotesene til Øystein Johansen (1986) og Egil Mikelsen (1988). Tolkningen hennes var delvis i tråd med Myhres teorier fra 1974, men den avvok på ett vesentlig punkt. I Vestfold flyttet folk fra den gamle dyrkingsjorda mellom år 500 - 750 og tok nye områder i bruk - om enn i nærheten (Pedersen 1990b: 57).

Jeg hadde tidligere sett et lignende bilde under magistergradsarbeidet mitt. I Lesja stammet de eldste gravfunnene fra 500-tallet, og de kom ikke fra de beste jordbruksområdene, men fra områder som ble karakterisert som helt marginale i dag. De eldste funnene kom fra et grensebelte mellom fjell- og gode jordbruksområder. Det var først på 700-tallet at gravene kom fra den drivverdige jorda, der dagens gårder lå (Høigård Hofseth 1981a: 69).

På slutten av 1970-tallet forklarte jeg funnene ut fra at bosetningen hadde flyttet seg samtidig som gravgavene endret seg, slik det tilsynelatende hadde skjedd i deler av Sverige. Den gangen tolket jeg det endrete bosetningsmønsteret med at jakten hadde hatt større betydning

i økonomien i tida før yngre jernalder. Kanskje var det først på 700-tallet at jordbruket ble viktigere enn jakten (Ibid: 60). Selv om *forklaringen* min avvok fra Pedersens, var *observasjonene* våre de samme.

Ny praktisk erfaring

Studieobjektet mitt var høytliggende dalbygder med enorme utmarksområder med ekstremt gode jaktmuligheter. Jeg fant det ikke problematisk med å tolke gravfunnene ut fra en hypotese om en boplassforskyvning i Lesjadalføret, selv om den sto i kontrast til det framherskende synet i Oslomiljøet på den tida. Den vanligste tolkningen var at det hadde vært en *boplasskontinuitet* i Øst-Norge. Dagens gårder overlager i stor utstrekning gårdene fra fortida; derfor fant vi dem ikke (Johansen 1953, 1957, 1976, Vik 1978).

Stig Welinder (1977) presenterte samtidig en helt ny modell innenfor skandinavisk forskning. Han mente folk flyttet med boplasser og åkre innenfor et territorium rundt en sentralt plassert gravplass. Hadde han rett? Resultatene fra E-18-prosjektet i Vestfold underbygde modellen hans. Innimellom rydningsrøysene lå flere gravminner som hadde gitt funn fra keltertid og eldre romertid. Det ble også lokalisert flere boplasser som er ¹⁴C-datert til den tida da røysfeltet var i bruk (Pedersen 1990: 57ff).

I 1988 - 90 deltok jeg i Pedersens forskningsundersøkelser i Vangsåsen, Hedmark og på Einang, V. Slidre, Oppland. I samarbeid i felt ble det lettere å godta hypotesene hennes. Skeptikeren forsvant. Nå ble «Jeg tror det ikke, før jeg ser det» erstattet med «Jeg ser det, fordi jeg tror det». Observasjonene passet faktisk inn i Welinders forklaringsmodell.

Under registreringene på Einang sank antall graver betraktelig på bekostning av et stigende antall rydningsrøyser. Store gravminner med funn fra 300-tallet overlager nesten usynlige åkre med røyser og terrassekanter (Pedersen 1990b: 62). På de små bergryggene, der Slo-mann registrerte gravrøyser, fantes også fossile dyrkningsspor. Det *hun* beskrev som etasjer med gravrøyser, ble *nå* omdefinert til smale, langstrakte åkerflater med små, overgrodde rydningsrøyser. Når røysene tilsynelatende var gravd ned i undergrunnen, var det et resultat av at åkerjorda over tid hadde séget inn over dem og nesten dekket dem.

Pollenanalyser fra Einang fortalte at jordbruket startet 1500 f. Kr. Omkring Kr.f. fulgte en kraftig ekspansjonsfase med et maksimum omkring 300. Mellom 700- og 800-tallet opphørte dyrkingen. Resultatene fra registreringene viste et lignende bilde til utviklingen i Hørdalen/Fevang i Vestfold: området i åsen ble forlatt, driftsformen endret. Undersøkelsen tydet på at det hadde skjedd en forskyvning i bosetningen (Ibid: 64).

En flyktning krysser sitt spor...

Det var underlig å komme tilbake til Lesja i 1989. Nå tolket jeg gravfunnene fra 500/600-tallet i Lesja som kom fra dagens marginale jordbruksområder, på en annen måte enn jeg hadde

gjort tidligere. Nå så jeg dem i lys av *endringer i driftsformer* i jordbruket. Jeg hadde tidligere delt Schönings tydelige forbauselse over gravfeltet på Einbu, som i 1775 inneholdt flere steinringer, bautasteiner og storhauger. Einbu var en høytliggende, tilsynelatende perifer gård. En forventet ikke denne typen forminner i dette miljøet. Når folk skulle forsøke å forklare feltet og at kornet modnet her oppe, tydde de til en gammel fortelling om at Hellig Olav velsignet stedet da han overnattet her etter en dramatisk reise over Tafjordfjellene (Schøning 1980-utg. 20f).

Hva var bakgrunnen for at jeg forandret forklaringen på de eldste gravminnene/ gravfunnene fra det marginale jordbruksbeltet i Lesja? Ikke mange hundre meter fra nåtidens administrasjonssenter lå et *stort* rydningsrøysfelt som strakte seg over dagens Tande- og Holegårder. I dalsida rett på oversiden av jernbanelinja lå røyser tett i tett på et tynt jordsmonn. Hadde jeg ikke fått den nye erkjennelsen gjennom samarbeid med Pedersen, ville jeg blitt stående å stusse. Hvordan hadde Erik Hinsch opplevd feltet da han registrerte her i krigsårene? Han var blitt fortalt om feltet; han fant det, men innberetningen hans ga inntrykk av at han var i stuss over det han så. I innberetningen refererte han et sagn som fortalte at de første gårdene i Lesja skulle være ryddet i dette beltet langt oppe i lia. Han påpekte at hvis en fikk ryddet dette terrenget, ville en sannsynligvis finne tufter sammen med all den steinen som var «røysset sammen» (Hinsch 1944 & 1947).

Det var lett å spørre: Hva representerte alle steinrøysene i et område med nesten uten jordsmonn? Det måtte være fossile dyrkningsspor, men fullt så skrint som det framsto i dag, hadde det ikke alltid vært. Nederst i den bratte lia lå en stor åkerrein. Fordi åkerjorda hadde séget ut over en bresjøterrasse, opplevde jeg reinen som enorm. Etter at dyrkingsområdet ble forlatt, bygde folk tydeligvis en rekke gravminner her. Hinsch registrerte 10 gravminner på 1940-tallet. I 1990 registrerte vi en tuft slik Hinsch hadde antydnet burde finnes.

Skulle dette gravfeltet knyttes til det gamle religiøse/administrative samlingsstedet i Lesjadalføret i yngre jernalder? Hov er nabogården til Tande. Her reiste folk den første middelalderkirken nær en klart markert topp som er synlig på miles avstand. De tidlige middelalderkirkene lå ofte i sentralområder (Anglert 1995, Brinch 1996, Helleland 1996). Det er ikke registrert gravminner eller gjort sikre gravfunn på gårdene nede ved Lesjavannene. Riktignok kan spor etter gravminner ha forsvunnet, og folk kan ha unnlatt å levere inn gravfunn til museene, men allerede i 1775 var Schøning forundret over at det fantes så få gravminner i Lesja. Han hadde godt sammenligningsgrunnlag, så derfor konkluderte han med at Lesja i eldre tider hadde hatt en skinn bosetning eller at de folkene som bodde her, hørte med til «De Tiiders ringeste Classe» (Schøning 1980utg.: 15). Han bemerket ingen gravminner eller funn fra sentralområdet i Lesja. Gravfeltet tett ved det gamle røysfeltet fikk hadde han tydeligvis ikke fått opplysninger om. Ingen av gravminnene nær røysfeltet er fagmessig undersøkt, men fra én gravhaug var det gjort funn fra vikingtid. En gris hadde rotet fram et sverd fra 800-tallet fra en annen gravhaug lengst vest på feltet.

Nye bekreftelser

Var observasjonene om at folk tok nye områder på et annet jordsmonn i bruk etter den arealkrevende ekstensive driften et særnorskt fenomen? Nei, etter flere års registreringer og utgravninger i Midt-Sverige, fikk en etter hvert fram det samme bildet.

Undersøkelser på Järparyd, Rydaholms sockn, Småland på slutten av 1980-tallet viste et røyslandskap som dekket 30 hektar (Jönsson et al. 1991). Dateringer fortalte at de første røysene var ryddet 700-800 år f.Kr., men flesteparten stammet fra de første 500 årene e.Kr.. Det enorme antall røysen over så stort areal kunne ikke forklares med at hele området hadde vært åpent åkerland samtidig. Røysene måtte være et resultat av stadig nyrødning og opptak av nye åkerlapper. Når kornpollen dukket opp i forskjellige åkerlag, som hadde séget inn over røysene, måtte nye åkre ha blitt tatt opp rett ved - til ulike tider (Pedersen og Widgren 1998: 284f). (Fig. 4).

Store røysfelt ble etterhvert kjent fra større deler av høyereiggende områder i Sør-Sverige. I Västergötland og Småland registrerte en nå røysfelt «nesten overalt» (Ibid: 287). I de store røysfeltene ble åkrene for første gang synlige for ettertida. Åkerlandet «lå fast», men åkerlappene var ikke permanente (Ibid: 278). Utgravninger viste at hus hadde overlappet gamle åkre. Senere kunne åkre overlappet tuftene, før nye hus ble bygget på åkrene igjen (Ibid: 279).

Røysområdene kunne inneholde flere boplasser. Selv om de teoretisk kunne være samtidig, var det mer sannsynlig at de representerte forskjellige bosetningsfaser, mens området var i bruk (Ibid: 286). Bebyggelsen kunne ha eksistert i en menneskegenerasjon eller i levetida for et hus. De avviste at åkrene skiftet år om annet rundt en permanent bebyggelse gjennom vel 1000 år (Ibid: 280).

Gjennom ¹⁴C dateringer fra forskjellige felt i Sverige kunne en fastslå at det først var under yngre bronsealder at folk ryddet jorda for stein. Det skjedde ikke samtidig over hele landet. I Sør-Sverige ble de eldste rydningsrøysene datert til 800 - 900 f. Kr.. Ved Umeå skjedde det omlag 200 år seinere (Ibid: 240).

Hvem sto bak driftsendringene?

Når forskerne forsøkte å forklare driftsform knyttet til røysfeltene, framhevet de en *kollektiv* bruk. Hva *la* de i begrepet? Det ble sjelden diskutert i de tidlige forskningsarbeidene. Jeg oppfattet at det var snakk om et arbeidsfelleskap der brukerne ikke hadde hatt individuell eiendomsrett. Hvem eide egentlig jorda de drev sammen? Hvordan ble beslutninger om drift og fordeling av avkastningene fattet? Ble det slutt på en kollektiv driftsform når gårdene/boplassene endret karakter eller flyttet til områder der de senere historiske gårdene ble liggende? Oppsto det nå separate enheter, der de som drev dem, var frie brukere med fullt ansvar for beslutning om drift og disponering av overskudd? Umiddelbart fant jeg dette urimelig.

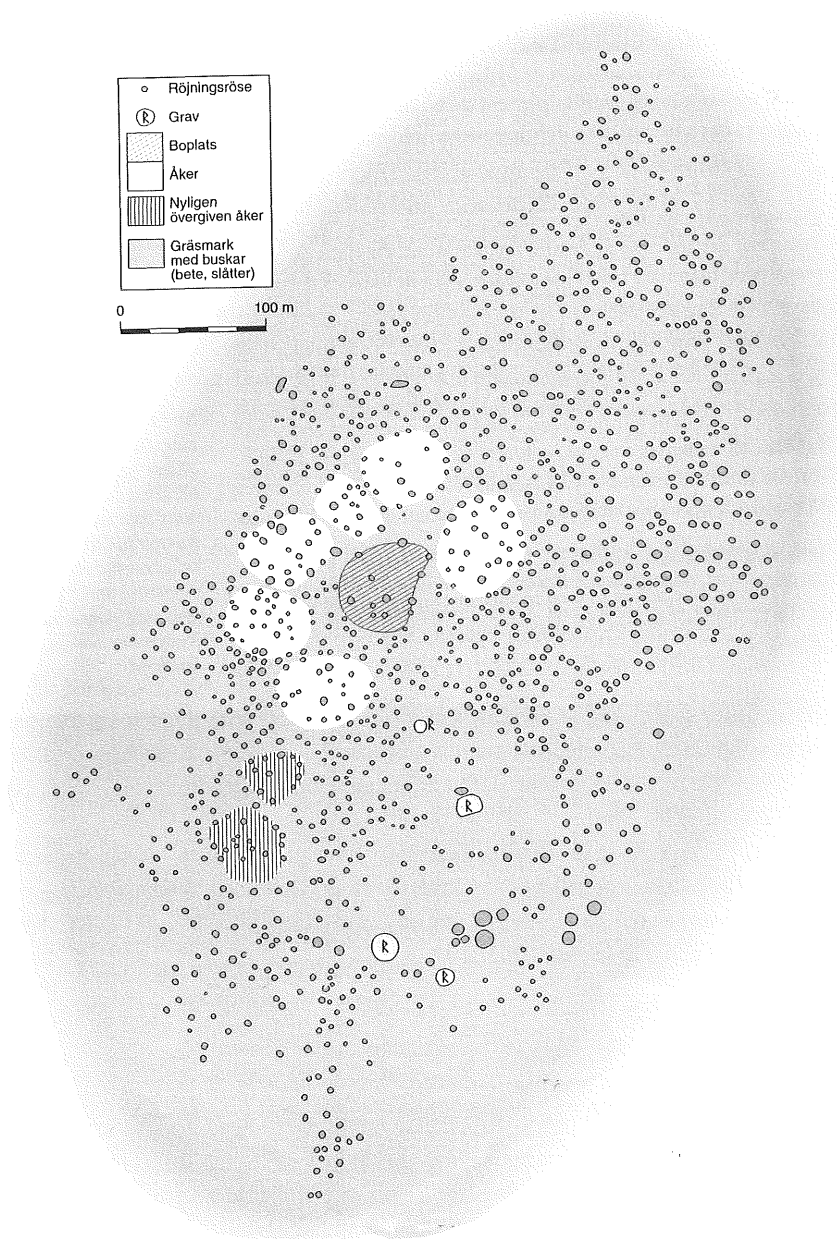

Fig. 4. Rydningsrøysfeltet i Järparyd, Rydaholms sockn, Västergötland ble undersøkt på slutten av 1980-årene. Resultatene fra svenske undersøkelser bekreftet forståelse av norske røysfelt. (Illustrasjonen er hentet fra *Det svenske jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år. Del 2* av Ellen Anne Pedersen og Mats Widgren 1998:284).

Kunne jeg overføre den hypotesen som jeg framsatte i et seminarinnlegg knyttet til jernvinna i Norge (1978) til dette problemkomplekset? På slutten av 1970-tallet stilte jeg spørsmål til den modellen Arne B. Johansen (1973) hadde fremmet for opptak av jernvinna i Sysendalen på vestsida av Hardangervidda. Han syntes å se jernvinna som et spontant opptak - inspirert av hva folk hadde sett andre steder. Jeg trakk inn en alternativ forklaring: opptaket kunne være et kanalisert, ledet og planlagt valg der en *autoritet* med makt over et større område bestemte. Ekspertene kunne «lånes inn» som et ledd i et gavebyttesystem. Den lokale befolkningen kunne under ledelsen av eksperten læres opp, og etter hvert mestret de selv den nye teknologien. Var det en maktelite som bestemte at en skulle oppta en helt ny og komplisert teknologi, måtte det ha skjedd innenfor en formell struktur med faste rollesett, autoritetsstruktur, etablerte regler og en regulering for styring. Vanlige mennesker måtte tilpasse seg dette nye. De måtte godta det som ble besluttet på et høyere nivå ((Høigård Hofseth 1978: 75ff).

Denne hypotesen var i tråd med den forklaringsmodellen som etter hvert vokste fram på slutten av 1970-tallet. Knut Odner (1973) var den første her hjemme som i et banebrytende arbeid framsatte en modell for en mulig samfunnsform i eldre jernalder. Modellen var inspirert av Elman Service (1971). Odners bruk av islandske sagatekster for å belegge modellen ble møtt med skepsis og førte til livlig diskusjon (NAR 1974/2). Flere fant den interessant, men de nølte med å godta den. Odner ble for de fleste for hypotetisk, flerfaglig, ambisiøs og nytenkende (Gjessing 1974: 121). Likevel gikk det ikke mange år før flere benyttet Odners modell (Solberg 1976, Myhre 1979, 1981, 1985, Hagen 1979, Gudesen 1980, Johansen 1981, 1986, 1993, Hauken 1984).

Høvdingdømmene ble til å begynne med tegnet som en *fredelig* samfunnsform, der alle tilsynelatende arbeidet for et fellesskap. Høvdingen samlet inn produktene fra ulike spesialistgrupper innenfor territoriet og viderefordelte dem deretter til folk innenfor samfunnet - etter behov. Hun/han samlet seg selv et stort overskudd, som også ble brukt til rikelige gaver til de allierte menneskene som hun/han trengte for å opprettholde makt og status innenfor territoriet. Gavene forpliktet. De var et ledd i det politiske maktspillet. Gaver krevde motytelser; den bar i seg en sosial tvang. En hadde plikt til å gi, plikt til å ta i mot og plikt til å gi tilbake. Gaven var et kamuflert bytte for å skape samhold (Prieur 1988 m.anf.litt).

Service' evolusjonistiske syn var at samfunnet ble strukturert inn under en stadig større paraply, der staten erstattet høvdingdømmene. Begrepsbruken «egne gårder og enkeltgårder» ga meg assosiasjoner til at folk fikk eiendomsrett til jorda en drev. Hvis det var det forskerne la i begrepet, oppfattet jeg at dette sto i et motsetningsforhold til en sentral styring.

Ble en tilsynelatende altruistisk samfunnsform erstattet med et mer elitistisk tenkesett? Fikk folk eiendomsrett når de flyttet vekk fra røysfeltene i de «marginale» områdene med morenejord og begynte å bryte nytt jordbruksland på tyngre jord? Var det bøndene selv som ønsket å flytte nærmere Slidrefjorden eller Lesjavannene? Ble de tvunget til å flytte og oppgi en gammel tradisjonshevdets driftsform? Var det en *styrt* endring, besluttet av en autoritet, var det vel ikke sannsynlig at brukerne fikk en helt annen status enn tidligere. Folk satt vel fortsatt fast som mer eller mindre ufrie aktører i et spindelvevnett?

Stadig sterkere styring

Trond Løkens årvisse undersøkelser på Forsandmoen i Rogaland gjennom 1980-årene avdekket en landsby. Her lå hus på hus - tett i tett. Dateringer viste bosetning tilbake til bronsealderen - fra omlag 1500 f.Kr. Landsbyen hadde hatt bygninger av ulik størrelse og antall - knyttet til hver gårdsenhet - allerede i keltertid. Løken mente bebyggelsen fra da av gjenspeilte ulike sosiale sfærer, der de som satt med makta, bodde i de største husene. I alt fant han 7 spesielt store hus innenfor tidsrommet 300.f.Kr. - 400 e.Kr. (Løken 1991a, 1991b).

Hvordan skulle en tolke bosetningssporene på Forsand? Det var naturlig å trekke inn tolkninger av de undersøkte *danske* landsbyene Grøntoft og Hodde. Der lå bebyggelsen innenfor en innhegning. I Hodde, som var den yngste av de to, fantes en gård som var innrammet av et ekstragjerde innenfor landsbyens store fellesgjerde. Denne gården var større enn de andre, og den er tolket som en høvdinggård. Folk i landsbyen drev jorda *kollektivt*. Hvass hevdet at de stadige omstruktureringene av landsbyenes hus innenfor samme området over lang tid forutsatte en fast lederskikkelse og organisasjon (Hvass 1980 m.anf. litteratur).

Lotte Hedeager var naturlig nok tydeligere i tolkningen sin av samfunnsstrukturen etter gjennomgangen av forskjellige funn- og gjenstandsgrupper fra eldre jernalder i Danmark. Problemstillingen i doktorgradsavhandlingen hennes var nettopp å sannsynliggjøre endringer i samfunnsstrukturen gjennom eldre jernalder. Kildematerialet hennes var hovedsakelig grav- og depotfunn, men hun trakk også inn andre kildegrupper.

Hun konkluderte med at det skjedde en tydelig endring i driftsform, bebyggelse og sosial struktur i yngre romertid. Nå lå gårdene side om side innenfor egne gjerder - uten fellesgjerde som tidligere. Dette tolket hun som tegn på at gårdene nå utgjorde selvstendige økonomiske enheter (Hedeager 1992: 174). Nå ble bruksrett og senere eierskap fastlagt; gården og jorda hørte sammen. Gårdene var nå bebodd av sjøleiene storbønder med et stort antall slektninger, håndverkere og treller (Ibid: 180).

Endringen kunne ikke ha gått fredelig for seg. Krig og territoriell underleggelse var nødvendig når en skulle rive over gamle slekts- og lojalitetsbånd (Ibid: 189). Reorganiseringen av landsbyen og endrete driftsformer tolket hun som en omfordeling av jorda. Bak endringen sto *sentralmakten*. Den var suveren til å bryte tusenårig tradisjon både når det gjaldt driftsform og eiendomsforhold (Ibid: 201).

Hun slo fast at det skjedde en spesialisering av lederrollen allerede fra slutten av keltertid i Danmark. Dette ble tydeligere i eldre romertid. I gravene så hun framveksten av fyrsteslekter. I yngre romertid eksisterte det et nettverk av allianser mellom lokale stormenn. Hun tolket materialet som et resultat av en begynnende sentralisering av økonomisk og politisk makt (Ibid: 114). Noen slekter betraktet seg tydeligvis sidestilt med gudene, lest ut fra gravfunn (Ibid: 85).

Nyere svensk forskning

Hvordan tolket svenske forskere samfunnet bak de endringsprosessene de hadde observert i jordbruket? I 1996 da jeg planla denne delen av utstillingen, var Mats Widgren nærmeste nabo. Det trakk jeg veksler på. Nå sammenfattet Pedersen og Widgren resultatene sine fra undersøkelser av fossile dyrkningsspor gjennom 20 år. De flettet sammen resultater fra store deler av Sverige og ga en utdyping av problemkomplekset. Selv om temaet hovedsakelig dreide seg om driftsformer i jordbruket, trakk de også inn mulige samfunnsstrukturer bak endringene (Pedersen og Widgren 1998).

Romertid og folkevandringstid var preget av et stort mangfold i Sverige. I Västergötland ble de ustrukturerte dyrkningssporene - de store røysfeltene - erstattet av usedvanlige regelmessige, langstrakte parseller med åkre, jordvoller og enkle steingjerder i deler av området i løpet av de to første hundreårene e. Kr. (Ibid: 287). Driftsformen syntes å ha vært holdt i hevd fram mot 900-tallet (Ibid 289f). Omstruktureringen måtte gjenspeile et nytt syn på rettigheter og eiendomsforhold (Ibid: 291). Fordi det ikke var tegn til grenser i de store røysfeltene, mente de to at jorda hadde ligget inn under en «jordherre» eller en større gruppe brukere. De fant det usannsynlig at noen hadde hatt fast individuell bruksrett (Ibid: 286).

Endring fra en tidligere labil driftsform - der gårdshusene flyttet kanskje hver generasjon - til en sterk regulert og permanent inndeling av innmarka med små, gjøslete åkre, tolket de som et resultat av at ulike slekter fikk *arverett til bruk* av parseller (Ibid: 317).

I andre deler av Sverige registrerte en andre fossile dyrkningsspor I Øst-Sverige fantes uregelmessige inngjerdingar av dyrkningsjorda fra hundreårene e. Kr.. Der hadde utviklingen fulgt et annet mønster. På Gotland og på Öland vokste dyrkningssporene fram tilsynelatende «spontant» (Ibid: 316). Driftsendringen i Östergötland, Uppland, Öland og Gotland burde være styrt av en *politisk jordherre*. Jordveien kunne vært knyttet til mindre «nabofellesskap». Lå all jorda under én lokal jordherre, trengte en ikke «skrive inn» arveretten i landskapet, slik en tilsynelatende hadde gjort i Västergötland med de regelmessige parsellene (Ibid: 317).

Innskrifter på runesteiner fortalte at enkelte personer kunne eidd flere gårder innen en sirkel på 1 mil i forskjellige retninger i vikingtid. Disse kildene fortalte at det fantes store gods-eiere som eide betydningsfulle gårder spredt over et større geografisk område. Hvordan stor-godseierne drev alle gårdene sine, var vanskelig å svare på ut fra de bevarte kildene. Var det slektninger, frie menn eller et sjikt av underordnede brukere, lik leilendinger som middelalderkildene beskrev, som drev dem? (Ibid: 447)

De to forskerne mente at de store gårdene, smågodsene, sannsynligvis gikk tilbake til slutten av eldre jernalder. Det var rimelig at brukerne på de omkringliggende mindre gårdene var bebodd av folk som sto i et personlig avhengighetsforhold til «jordherren», som delvis kunne være bygd opp på slektskap. Vissheten om at folk ville bli beskyttet om nødvendig, var med på å opprettholde samfunnsstrukturen (Ibid: 451).

Keltiske paralleller?

Var det mulig å finne et mer *konkret* materiale om samfunnsstruktur i eldre jernalder enn det skandinaviske forskere beskrev? Etter en studietur jeg hadde i 1995 til Danebury i Wessex, England og etter å ha lest de framlagte forskningsresultater etter de årlige utgravningene fra 1969 til 1988, falt flere brikker på plass. Her trakk de inn *skriftlige* kilder fra hundreårene etter Kr. f. for å forklare de dokumenterte funnene (Cuncliffe 1993)

Analogislutninger fra noenlunde samtidige skriftlige kilder var forsåvidt ikke noe nytt, men når skandinaviske forskere trakk dem inn for å forklare det arkeologiske materialet, måtte de naturlig nok benytte kilder fra helt andre områder. Romerske samtidshistorikere ble hyppigst brukt (Hedeager 1992, Pedersen og Widgren 1998), men Jan G. Auestad (1990) benyttet Ulf Näsammans (1988) forklaringsmodell som bygde på andre skriftlige kilder; kilder som beskrev det visgotiske samfunnet fra slutten av 300-tallet. Gjennom disse kildene nyanerte Auestad den gamle høvdingmodellen.

På lik linje forsøkte Cuncliffe å forklare de arkeologiske resultatene fra Danebury ut fra skriftlige kilder som beskrev samfunn i Irland som ikke var berørt av romerne. Opplysningene stemte på mange måter med det bildet Cæsar ga (Cuncliffe 1993: 108). I motsetning til de kildene skandinaviske forskere benyttet, var disse kildene fra noenlunde samme geografiske område.

Selv om Cuncliffe var noe tilbakeholdende med å hevde at samfunnsforholdene, som han fant i de skriftlige kildene fra noen hundreår seinere, nødvendigvis ikke kunne overføres til Danebury, fant han det lettere å forklare en del resultater fra utgravningen ut fra dem: jordbrukernes usikre og lave status og mengden av kornkammere innenfor bymurene. Lovene hadde detaljerte bestemmelser for hva kongen hadde krav på av motytelser. Bøndene var forpliktet til å skaffe til veie nødvendige produkter, som var mer enn tilstrekkelig til å brødfø både hær og spesialister (Ibid: 109).

I de irske skriftene var samfunnet bygd opp av *derbfine* - en utvidet storfamilie som hadde en felles stamfar fire generasjoner tilbake. Disse «eide» bruksretten til jorda de bodde på sammen og drev den kollektivt. Flere derbfines utgjorde en tuath. Termen ble brukt *både* om folk og jorda de brukte. Hver tuath, som ble styrt av en konge (*ri*), hadde et utall sosiale klasser som var sterkt regulert. Kongen hadde flere betrodde menn: krigere (*flaithi*) og en rekke spesialister (*oes dána*). Blant spesialistene fant en dem som holdt rede på genealogiene og stammens forhistorie, diktere, dommere, lærere og håndverkere. Disse var spesielt beskyttet av kongens krigere.

Kongene for hver tuath sto igjen under en annen konge (*ruiri*), men denne kongen var igjen underlagt en overkonge (*ri ruirech*).

Helt nederst på rangstigen sto de som arbeidet med jorda (*grad féne*). De betalte tiende til kongen, ble behandlet som trelle og de sto som regel i bunnløs gjeld til den lokale kongen. De pliktet å delta i krigstjeneste hvis det ble nødvendig. Flesteparten av jordbrukerne gikk inn i et frivillig avhengighetsforhold til kongens betrodde menn (*cele*) (Ibid: 108f).

Over halvparten av «byen» som lå innenfor murene i Danebury, var gravd ut. Den ble

anlagt omlag 550 f.Kr, og den syntes *planlagt* med gater, plassering av hus og helligsted før folk bygde sine sinnrike forsvarsmurer med porter. Byplanen ble opprettholdt gjennom de 500 årene denne byen eksisterte (Ibid:73). Undersøkelsene avdekket omlag 70 beboelseshus med sirkelformet grunnplan. Bortsett fra ett hadde husene leirklinte hasselvegger. *Det ene* som skilte seg ut, hadde tømmervegger og lå på en kunstig oppbygget terrasse (Ibid: 57). I tillegg fantes 500 rektangulære lager/tørkehus for korn og 2500 store nedgravde kornlagre (Ibid: 65ff). Funn av dyrebein viste husdyrhold, men *alderen* tydet på at dyrene ikke var holdt for kjøttets skyld. Det store innslag av sau tydet på viktigheten av ull til tekstilframstilling (Ibid: 82ff).

Flyfoto avslørte at det fantes et *svært regulert* område med bosetningsenheter omkranset av åkermarker og beitemarker i en sirkel på omlag 4 - 5 km rundt den befestete landsbyen (Ibid: 74ff). (Fig. 5). Cuncliffe tolket disse som en del av bysamfunnet (Ibid: 78).

Når *noen* fikk bo innenfor bymurene, mens *andre* bodde ubeskyttet i det flate landskapet

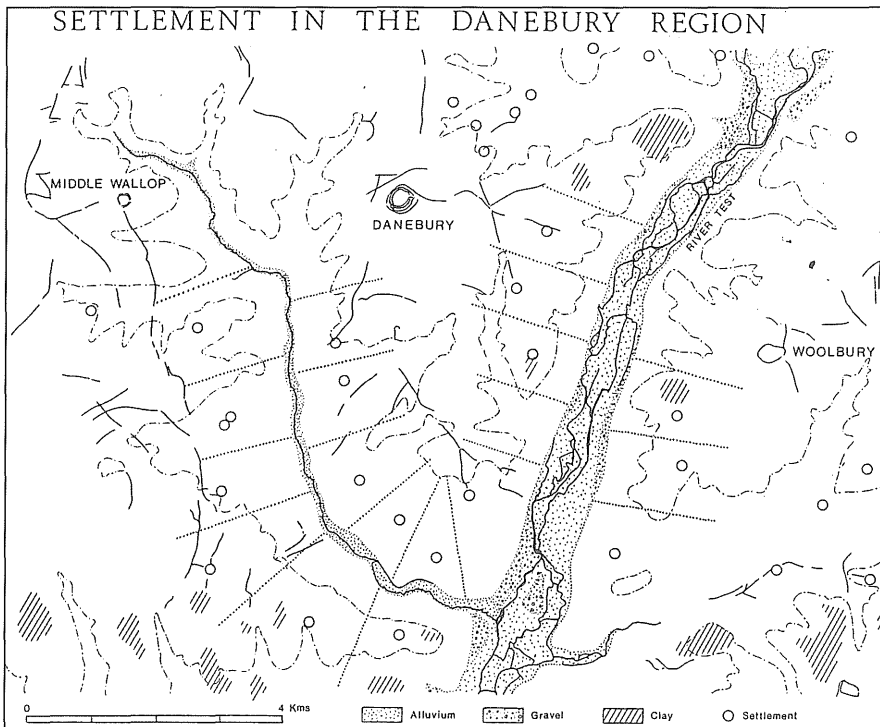

Fig. 5. Rekonstruksjon av registrerte fornminner rundt Danebury, England. Rundt det store borganlegget med sinnrike forsvarswerker, ligger jordbruksboplassene ubeskyttet utenfor murene i et åpent landskap. Illustrasjonen er hentet fra Barry Cuncliffe: Danebury. 1993: 76, fig.60).

omkring, var det rimelig å tro at noen menneskers arbeidsinnsats ble verdsatt høyere enn andres. Håndverkerne kunne jo også ha bodd ute i det flate landskapet, slik at befestningen kunne ha vært mindre, billigere og lettere å forsvare, slik seinere tiders militærfestninger. En mulig forklaring var at håndverkerne var særlig viktige i denne perioden fordi de produserte gjenstander som kunne brukes i bytteforbindelser. Dette gjorde dem viktigere enn dem som bearbeidet jorda og skaffet korn. Bøndene kunne lettere erstattes - på lik linje med husdyra. Et enormt matlager og en liten husdyrflokk fantes innenfor murene, og folk var neppe mang- elvare. Det måtte være farefullt å bo utenfor bymurene. De mektige forsvarsverkene og alle kastesteinene som er funnet spredt inntil 10 km fra byen, ga inntrykk av at *fredelig* var det ikke i Daneburys 500-årige historie. En grop rett ved den ene byporten inneholdt 11 000 små kastestein (Ibid: 48f).

Stratifiseringsnivå

Hadde disse irske kildene overføringsverdi til norske forhold? Det var tankevekkende å se *hvem* dette keltiske samfunnet betraktet som verdifulle - og hvem som falt utenfor. De histo- riske kildene Cuncliffe benyttet, var fra hundreårene e. Kr. Som det visgotiske samfunnet var det keltiske samfunnet langt sterkere hierarkisk oppbygd enn den høvdingmodellen som ble tegnet her hjemme på slutten av 1970-tallet.

Det irske samfunnet med «konger» på ulike nivå øyner vi også i *norske* kilder, selv om de er langt yngre. Det er riktignok reist kildekritikk mot sannhetsgehalten i sagaer, kvad og sagn, men mange hevder likevel at disse kildene inneholder en *egen* form for sannhet. Flere parallelle hendelser er slått sammen og skjematiskert. De inneholder miljøets oppfatning av hva som skjedde. Det mest karakteristiske kommer med (Alver 1962, Hodne 1973, Mundal 1990).

Jeg har trukket fram én episode for å vise en bygdekonges holdning når han står overfor en større maktperson. Fortellingen gir sannsynligvis et troverdig *generelt* bilde av forholdene i den tida Snorre beskrev, selv om denne hendelsen kanskje aldri fant sted i Valldal. Snorre gjenga et møte mellom Hellig Olav og bygdehøvdingen Bruse.

Bruse og et stort antall bønder i bygda stiller opp som reisefølge og veibyggere når Hellig Olav vil ta hirden sin over de uveisomme Tafjordfjellene til Lesja. Etter en slitsom tur oppet- ter fjellsida strever bønder og hird flere dager slik at kongen skal komme fram gjennom ulendt terreng. Utslitt etter veibyggingen må de - så nøding de enn vil - overnatte på en seter; en seter der ingen tør sove for troll og uvetter (Snorre 1979utg. 403f). Bygdekongens og hans menns lyster og behov settes til side. Bruse gjør det helgenkongen forlanger. Det var forventet. Stilt overfor en konge av høyere rang, må bygdehøvdingen gi etter. Mellom de to eksisterte det sannsynligvis et mellomsjikt - en regionalkonge. Likheten med flere nivåer med herskere i det keltiske samfunnet er besnærende.

Verdifulle genealogifortellere

De irske kildene fortalte om en rekke spesialister som samfunnet både avhang av og kunne brødfø. En viktig gruppe var dem som holdt rede på genealogiene. Slike personer hjalp til med å opprettholde den politiske strukturen, fordi de gjennom fortellingene gjenskapte fortida og brakte videre den kollektive hukommelsen som legitimerte høvdingens/kongens selv-sagte, gudegitte plass i samfunnet. Skulle de klare å beholde makten, måtte de ha kontroll over den ideologiske overbygningen. Den kosmologiske begrunnelsen for rettighet til makt måtte vedlikeholdes. I *sakrale kongedømmer*, som kjennes fra en rekke kulturer, var kongen en formidler mellom samfunnet og den guddommelige sfæren. I mytene ble det fortalt at kongen stammet fra gudene (Steinsland & Meulengracht Sørensen 1994: 144).

Fantes det genealogifortellere i vårt hjemlige miljø? Det er ikke lett å underbygge dette i arkeologisk materiale, men vi har litterære kilder. Rígstula i Eldre Edda indikerer indirekte høvdingenes gudegitte stilling. Når gudene bestemte hvilken klasse en skulle fødes i, var det vanskelig å endre samfunnsstrukturen. Mange ser Ríg som Heimdal; guden som i følge Voluspå er i slekt med alle mennesker og guder (Ibid: 96). I det norrøne diktet Hyndleljod forteller jotunkvinnen Hyndla om opphavet bak ulike grupperinger. Vi får indirekte innsyn i hvor verdsatt denne kunnskapen var, fordi Frøya fritt ut Hyndla for å få del i genealogiene. Frøya innså at dette måtte hun ha kunnskap om (Mortensson-Egnund 1964:90).

Gygra Hyndla og Frøya var ikke de eneste som hadde denne kunnskapen. Volvene holdt også rede på dette. Det framgår av det korte Voluspå (Ibid. 92ff). De er belagt i litteraturen, men også i det arkeologiske materialet fra eldre jernalder. Tove Hjørungdal tolket en grav fra folkevandringstid fra Døsen, Os ved Bergen som en volvegrav. Ett indisium var funn av en 2 meter lang trestav; et annet var gravkammerets spesielle form (Hjørungdal 1991:105). *Volva (f)*= sannsigersken, stavbæreren. Opprinnelsen til ordet er *vqlr* (m)= rund stokk (de Vries 1962: 673f).

Var kvinnene, som tryllet fram *mytiske fortellinger* i hestehårsbånd som kantet høvdingedrakter, en type genealogifortellere? På Högomdrakten fra Medelpad, Sverige fantes en adrant med ett øye. (Fig. 6). Margaretha Nockert hevdet at den som laget båndet, glemte ett øye under framstillingen. Hun mente motivet var hentet fra mesopotamisk kunst i sumerisk tid. Deretter ble motivet overtatt av perserne, og nå illustrerte det en orientalsk myte. Til slutt ble det brukt i kristen kunst og illustrerte Daniels kamp i løvehulen (Nockert 1991: 98f). Jeg finner det rimeligere å søke i norrønt mytestoff når motivet er brukt i vårt hjemlige miljø. Når en kun klarer å veve 1 mm pr. time (Sundstrøm 1995, 1997), virker det usannsynlig at en glemmer et øye. Jeg mener det er sannsynlig at den enøyde personen er en Odinfigur, og at motivet synliggjør høvdingens gudegitte stilling slik mytene fortalte. Lise Bender Jørgensen (1992) framhevet at i løpet av folkevandringstid vokste det fram en sterk *hjemlig* tekstiltradisjon i motsetning til tidligere. Hestehårsbåndenes kompliserte mønstre gjenga etter hennes tolkning norrøne mytiske forestillinger.

Noen diktet viktige historier i tekstil, andre i ord. *Skaldskap* er en annen spesialisert kunstart i følge de litterære kildene. Skalden må kunne sidestilles med dikterne som ble

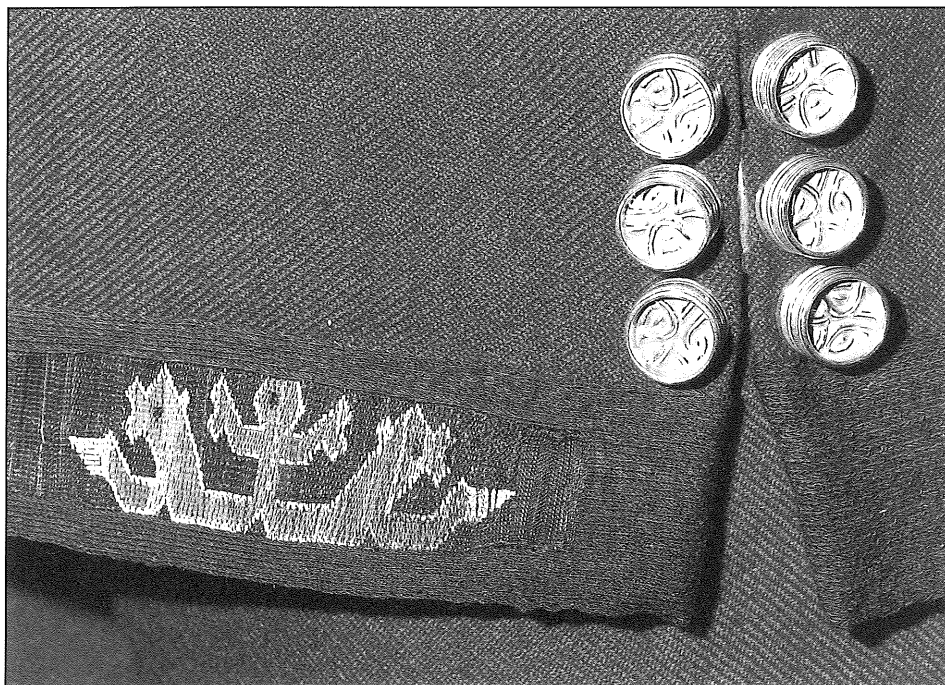

Fig. 6. Et enkelt motiv fra ett av hestehårsbåndene fra høvdingedrakten fra Högom, Medelpad, Sverige. Adoranten med det ene øyet er muligens et eksempel på en genealogifortelling? Foto: Eirik I. Johnsen, Universitetets Oldsaksamling.

framhevet som en viktig spesialistgruppe i det keltiske samfunnet. Godt skaldskap førte til gaver av gullringer. Skalden som gjenskapte høvdingens storhet i ord, var en viktig støtte-spiller. Kvadene sørget for at viktige handlinger ble tradert og husket. Når gaven til skaldene i de skriftlige kildene fra vikingtid/middelalder var gullringer, er dette kanskje en reminisens fra den gangen gull var verdimåler - i eldre jernalder?

Kunsthåndverkerne

Det er ikke vanskelig å finne norske paralleller til kunsthåndverkere som framstilte gjenstander som kunne brukes i en gavebytteordning, og som de irske kongene ga en spesiell beskyttelse i følge skriftlige kilder fra hundreårene rett etter Kr. f.. Om disse spesialistene hadde en beskyttet stilling her hjemme, er vanskeligere å belegge. Utenkelig er det ikke. Det er enda vanskeligere å finne arkeologisk materiale som sannsynliggjør bøndernes usedvanlige lave status, slik det går fram av de irske kildene.

Eva Nissen Meyer framholdt at det må ha eksistert profesjonelle smykkekunstnere i fol-

kevandringstid etter sin gjennomgang av relieffspenner i Norge (Meyer 1934:17). Bergljot Solberg framhevet spesialiserte keramikere i eldre jernalder (Solberg 1976:103).

En annen gruppe er dem som omgjorde malm til dyrebart jern, og de som smidde vakre, farlige våpen. Enkelte smykker og våpen gikk under betegnelsen «dvergsmi». I følge norrøn mytologi var smikunsten knyttet til mytiske makter - til dvergene. Smeden ble en del av det mytiske universet (Holtmark 1996: 79).

Fordi beinkammen fra en grav på Snartemo, Hægebostad, Vest-Agder hadde så sterke likhetstrekk med en kam funnet i en høvdinggrav på Högom, Medelpad, Sverige, stilte Pär Ramquist spørsmål om det var kammen eller kammakeren som var gaven (Ramquist 1992). Når han antydet at spesialisten kunne være gaven, måtte han mene at kammakeren var høvdingens «eiendom». Verdifull, men ikke fri.

Historiske kilder

Rett før jeg valgte å presentere forståelsen min av jordbrukshistorien, framstillingsform og oppbygningen av hele utstillingen fra yngre steinalder og til slutten av eldre jernalder for Styringsgruppa for utstillingsprosjektet, leste jeg Tore Iversens doktorgradsavhandling om trelldommens historie (1994). Ut fra sammenlignende studier av landskapslovene våre og lovtekster fra Europa, sagatekster og gårdsnavn konkluderte Iversen med at trelleskarene måtte ha utgjort store deler av befolkningen (Ibid: 136ff). Selv om det eksisterte regionale forskjeller, kunne en «normalgård» mot slutten av vikingtida ha hatt 3 trelle (Ibid: 193). Han hevdet at trellesenet ihvertfall gikk tilbake til romertid, men antydet at det kanskje kunne føres tilbake til bronsealderen (Ibid: 136 note 1).

Når et samfunn med så store skarer av trelle likevel holdt seg noenlunde stabilt, skyldtes det at trelle hadde en «drøm»; en drøm som ikke var helt utopisk. Drømmen handlet om å bli frigitt fra herrene. En slik gave krevde gjenytelser. Drømmen om å bli løysing - løst fra trelldommen - førte til et sterkt avhengighetsforhold til herskereliten. I virkeligheten var det de tidligere herrene som tjente på frigivningen. Veien fram fra trelle til «fullfri» var lang (Ibid: 355f).

Iversen trakk fram en rekke konkrete belegg fra skriftlige kilder, selv om han også bygde på arkeologiske kilder. Bildet mitt ble stadig klarere. Iversens ordbruk om slaveri og slavehold forsterket oppfatningen av hvor lite folk flest hadde å si over hverdagen sin, selv om han opererte med mange grader av frihet i et stratifisert samfunn.

Den gamle forestillingen om et ættesamfunn med sjøleieende bønder var et produkt av germansk nostalgi (Ibid: 55 m.anf.litt). Det var rimelig at når noen hadde mye makt, måtte det finnes store skarer av folk med lite eller ingen makt. Noen sørget for konger/høvdinge, hird og spesialister. Trelle kunne ha vært viktig når nytt land skulle dyrkes opp ved inngangen til yngre jernalder (Ibid: 241). Skriftlige kilder framholdt nettopp at det var trelle som måtte gjøre det grove og slitsomme gårdsarbeidet (Ibid: 201).

Presentasjonen av jordbrukshistorien for publikum

Veien fram til en erkjennelse av jordbrukshistorien og et mer differensiert syn på samfunnet bak hadde vært lang. I en postmoderne tid da HISTORIEN ble erstattet med «historiefortellinger», ville jeg presentere oppfatningen *min*. Så enkelt skulle det ikke være. I 1995/96 ble det mange diskusjoner i Styringsgruppa for utstillingsprosjektet. Flere velfunderte syn sto mot hverandre.

Jeg hadde inntrykk av at Einar Østmo etter gjennomgangen av gårder og boplasser fra Øst-Norge, stilte seg positiv til resultatene som var kommet fram gjennom E- 18 prosjektet i Vestfold. I dette arbeidet framholdt han at undersøkelser av røysfelt ville få stor betydning for å lokalisere den tidlige jordbruksbosetningen (Østmo 1991: 14). Han framhevet dessuten Pedersens (1989, 1990) og Widgrens (1990) syn på at en *ikke* burde se gården som en stabil bosetningsenhet i eldre jernalder. Framstillingen ga inntrykk av at han ikke stilte seg tvilende til resultatene deres (Østmo 1991: 24). Etter en gjennomgangen av hovedresultatene fra alle boplassundersøkelsene på 1970- og 1980-tallet påpekte han at jordbruksboplassene hovedsakelig lå på sandjord og ofte perifert i forhold til sentrale jordbruksområder (Ibid: 111), men likevel mente han at dette *ikke* kunne gjelde sentralområdene på Østlandet, fordi på de store og gamle sentralgårdene burde det ha vært en «tunkontinuitet». Mangelen på eksempler begrunnet han med at det var praktisk vanskelig å foreta utgravninger «foran dørstokken til folk» eller i hus og tun hvor folk hadde sin vanlige gange. Fikk vi anledning til å foreta slike undersøkelser, ville vi høyst sannsynlig få fram et annet bilde enn det vi nå hadde (Ibid: 102).

Teorien om «tunkontinuitet» var i tråd med konklusjonene i doktorgradsavhandlingen hans. Her hadde han blant annet etterprøvd Erling Johansens teori fra 1976: de stedene der steinalderbøndene slo seg ned, samsvarte med de første *urgårdene* i Østfold (Østmo 1988: 123 med henv.). Gjennom statistiske beregninger av gjenstandsfunn konkluderte han at allerede i mellomneolitikum og seinneolitikum fantes de første tilløp til «urgårder». Det gjaldt for Tune og Sarpsborg, men han antydte at det nok fantes en lignende *boplasskontinuitet* fra andre strøk i Østfold (Ibid: 125).

Egil Mikkelsen hadde presentert et mer differensiert syn i sin prøveforelesning til den filosofiske doktorgraden. Han sammenlignet størrelsen på Trygve Viks «urgårder» fra yngre stein- og bronsealder fra Ås, Akershus og andre kjente boplassområder. Ut fra størrelsen av Viks «urgårder», erstattet han begrepet med «*utnyttelsesområder*» (Mikkelsen 1988: 17). På grunnlag av forskjellige forskningsresultater fremmet han en hypotese om at jordbruket ble drevet av en storfamilie/klan gjennom bronsealderen og eldre jernalder. I eldre jernalder var områdene styrt av høvdinge, og først i vikingtid og i middelalder vokste gårdsenheter med enkeltfamiliegårder fram. Han mente at grensene første ble trukket ved oppdelingen til enkeltgårder, og at betydningen av grensene ble sterkere og sterkere utover i jernalderen (Ibid: 25f).

Hvilket syn skulle publikum møte? Vi måtte foreta et valg. Vi skulle presentere én tolkning.

Nyttig innspill

Samtidig med disse diskusjonene i Styringsgruppa var Dagfinn Skre i ferd med å avslutte arbeidet med doktorgradsavhandlingen sin om politiske strukturer på Romerike. Diskusjonene bølget i miljøet på denne tida. Doktorgradsavhandlingene må en forholde seg til.

Selv om Skre stilte seg åpen for at jordbruket kunne ha kontinuitet i de mest sentrale jordbruksstrøkene slik Hagen og Østmo hadde hevdet, underbygde undersøkelsene hans det synet som hadde vokst fram siden 1985. Han påpekte at resultatene fra Romerike tydet på at overgangen fra en ekstensiv til en intensiv driftsform sannsynligvis strakk seg over et meget langt tidsrom.

Når Skre benyttet termen *ekstensiv* drift knyttet han den ikke til faste gårder, men boplasser. Selv om han tok forbehold på grunn av manglende empiri, framhevet han at boplassene på Romerike hadde flyttet rundt slik Pedersen, Holm og Jerpåsen hevdet, til overgangen mellom yngre romertid og slutten av folkevandringstid. Det var først da boplassene så ut til å bli liggende fast (Skre 1998: 241). Han framholdt at en gikk ikke direkte over fra «fellesbruk» til «privat eiendomsrett» (Ibid:241, note 390).

I en hypotetisk modell gjennom 4 faser på rikt jordbruksland på Romerike, trakk han inn både driftsform, eiendomsforhold og sosiale klasser (Ibid: 242f). Skre fokuserte på *hvem* som sto bak endringene. Han hevdet at *herskerklassene* organiserte driften i de arealene de hadde hatt herredømme over.

I den eldste fasen (1500 f.Kr. - 200 e.Kr.) opererte han med tre tenkte, relativt likeverdige områder. Området folk utnyttet, var stabilt, men boplassene flyttet omkring. Driftsformen var ekstensiv og ble drevet både av frie og ufrie brukere.

Fra og med fase 2 (200 - 600-tall) fokuserte han på *jordherrenes* makt. De etablerte nå mere stabile boplasser med en mer intensiv driftsform. Gårdene ble delvis drevet av frie, men også av ufrie. Jordherrene tok også i bruk mer marginale områder der folk fortsatte den ekstensive driftsformen. I de områdene som lå utenfor jordherrenes besittelse, kunne eiendomsløse frie dyrke opp egne gårder.

I løpet av fase 3 (600 - 1100-tall) kom mange gårder/bruk i jordherrenes besittelse gjennom giftemål, arveskifter, og fordi herskerne fikk større politisk makt. I dette tidsrommet ble enkelte gårder krongods. Jordherrene etablerte nye gårder enten ved å dele opp eldre eller de fikk folk til å ta opp gårder i områder som tidligere var ekstensivt utnyttet. Flere ble etterhvert frigitte, men fortsatt fantes ufrie brukere. Jordherrene innlemmet stadig mer marginale områder, og her fortsatte folk den ekstensive driftsformen.

I fase 4 (1100 - 1350-tall) ble forholdet mellom jordherre og brukere av en saklig/økonomisk karakter. Brukerne ble leilendinger som måtte betale landskyld til jordherrene. Enkelte gårder ble splittet opp gjennom arv og salg. Flere gårder ble krongods eller kirkegods. Nå var alle som satt på gårdene frie brukere, men mange hadde ufri arbeidskraft (Ibid: 243).

«Makt på færre hender»

Dette er den *siste* overskriften i utstillingstekstene fra 1996. Som Iversen og Skre så jeg for meg at samfunnet var preget av en stor klasse med eiendomsløse som satt fast i et spindelvevnett spunnet av forhistorie, tradisjon og styrt av noen få. En arbeidet ikke bare for eget utkomme, men også for høvdingætter. Etter hvert som tida gikk, vokste de forskjellige spindelvevene seg tettere sammen, og til slutt tangerte de hverandre. Stridighetene kunne føre til nye maktkonstellasjoner. Innenfor de maktkampene som pågikk mellom ulike herskerslekter, hadde de fleste lite de skulle ha sagt. Etter hvert holdt de største jordeierne seg med egne soldater. Hird og rett til veitsle ga lederne et sterkt overtak.

Publikum møter forståelsen min av samfunnsforhold gjennom yngre stein-, bronse- og eldre jernalder. Ut fra forståelsen jeg fikk av jordbrukshistorien, ønsket jeg å framheve det hierarkiske samfunnet bøndene hadde vært en del av. Derfor fikk utstillingen to golvnivå. På det opphøyde golvnivået stilte jeg ut gjenstander *jeg* knyttet til høvdingætter. På det opprin-

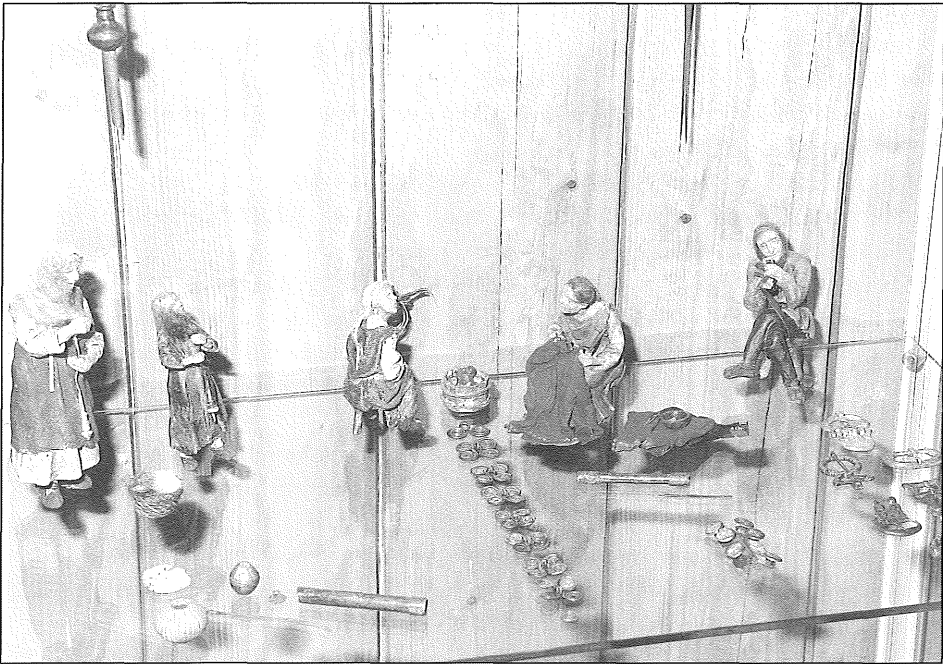

Fig. 7. Hvor differensierte var arbeidsoppgavene i eldre jernalder? Hadde hver sin plass i en intrikat mosaikk av gjensidig avhengighet? Var det ett menneske som sto bak draktene til folk fra ledersjiktet? Var flere involvert? Jeg så for meg at arbeidet var organisert av én, men at flere sto for enkeltoppgaver som farging, spinning, veving og hestehårsbåndene. Eva Ramquist har formet tekstilhåndverkerne i utstillingen. Her er forskjellige folk opptatt med sin oppgave. Foto: Åse Hammer, Universitetets Oldsaksamling.

Fig. 8. Publikum møter en høvdingskikkelse fra slutten av eldre jernalder, i utstillingen som ble åpnet i 1996. Høvdingen skuer ut over det riket han hadde overherredømme over.

Foto: Åse Hammer, Universitetets Oldsaksamling.

nelig golvnivået finnes montre med gjenstander/produkter som jeg har tolket som et verk av ulike grupperinger som den herskende eliten hadde makt over. Her er bøndene plassert sammen med bronsestøpere, jernprodusenter, keramikere, tekstilhåndverkere, kammakere og fangstfolk. Synet på samfunnsforhold skinner gjennom i de knappe tekstene. (Fig. 7 og 8).

Et stort kart antyder hvor stort område jeg tenkte en høvdingslekt kunne rå over mot slutten av eldre jernalder. Kartet er plassert ved siden av det rike gravfunnet fra Sætrang, Ringelike - en grav som må knyttes til et politisk/religiøst ledersjikt på midten av 300-tallet i denne regionen. For å tydeliggjøre at høvdingslektene hersket over ufrige, spesialiserte yrkesgrupper, finner publikum eksempler på dette i små titteluker i kartet. (Fig. 9).

Hvorfor dvele i ettertid?

Vi bør dokumentere enhver forskningsprosessen bak de ulike enkelttemaer i utstillinger. Før denne delen av utstillingen «Fra istid til Kvite-Krist» fikk sin form, var jeg opptatt av å for-

Fig. 9. Eksempler på andre spesialiserte yrkesgrupper i jernalderutstillingen. Kammakerne er plassert i «titteluker» i et stort kart som antyder hvor stort område jeg tenkte meg høvdingsslekter kunne rå over. Foto: Åse Hammer, Universitetets Oldsaksamling.

stå et gammelt spørsmål: sammenhengen mellom jordbruksform og boplassstruktur. Dette førte til stadig tilbakevendende «hvorfor»- spørsmål; spørsmål som jeg måtte forsøke å besvare og de tvang meg til å velge ståsted i en debatt som fortsatt pågår. Fagfolk og de av publikum som ønsker å bli kjent med bakgrunnen for valgene jeg tok som faglig ansvarlig for utstillingen, bør få tilgang til dette resonnementet. Det er én av beveggrunnene for denne artikkelen.

En annen årsak er at to år etter utstillingsåpningen tok Trond Løken opp problemet igjen i en artikkel. Jeg måtte på nytt tenke gjennom den tolkningen jeg hadde presentert for publikum. I denne artikkelen satte Løken to syn opp mot hverandre. Den ene, som var framholdt av Pedersen (1990), Holm (1995), Jerpåsen (1996), Gustafson (1995) og Skre (1998), valgte han å kalle «mobilitetsteorien». Opp mot denne satte han en «kontinuitetsteori». Han trakk fram en rekke forskningsresultater for å fremme hypotesen sin om at det hadde vært en kontinuitet i jordbruksbosetningen fra bronsealder og keltertid (Løken 1998: 176f). Rokket innlegget hans ved oppfatningen min?

I argumentasjonen for kontinuitet i jordbruksbosetningen tok han utgangspunkt i utgrav-

ningen av et stort gravfelt fra Opstad, Tune, Østfold, og nå utdypet han synet på de resultatene han hadde presentert i Viking i 1978. Utgravningen av gravfeltet resulterte i funn av huskonstruksjoner. Under én gravhaug fra romertid (grav 80) fantes det ikke bare flatmarksgraver fra bronsealder og keltertid, men også flere stolpehull, leirgulvresten og ildsteder (Løken 1978: 157). Under en annen gravhaug (grav 79), som lå tett inntil, fantes ytterligere noen stolpehull og sannsynlige vegggriller som kunne høre sammen med de øvrige huskonstruksjonene. Her ble det også påvist pløyespor (Ibid: 155 fig. 13). Ut fra en ¹⁴C-datering fra ildstedet (2370 ± 60) var huset i bruk i eldste del av keltertid. Selv om han innrømmet at det ikke nødvendigvis var samtidighet mellom ardsprene og huset, fant han dette sannsynlig fordi sporene etter arden aldri krysset huskonstruksjonene (Ibid: 159f). Huset var plassert på et gammelt gravfelt med flatmarksgraver tilbake til bronsealderen. Relativt kort etter at folk hadde forlatt huset, ble området igjen benyttet til gravplass. Inne i tufta fantes en grav med bautastein (grav 12) (Ibid: 157). Denne ble ikke ¹⁴C datert, men én av de andre flatmarksbegravelsene med bautastein (grav 13), som han regnet med var omlag samtid, ga dateringen 2290 ± 90. Dette viste nesten samtidighet med dateringen fra ildstedet (Ibid:153 fig.12). Huset måtte være forlatt da disse begravelsene fant sted. I romertid ble alt forseglest av gravhauger.

På grunnlag av husrestene hevdet han at huset hadde hatt en komplisert konstruksjon, og det tydet på at folk hadde bodd på samme sted over en lengre periode og begravet sine døde i nærheten, men han innrømmet at selv om gravfeltet hadde vært i bruk fra bronsealderen og fram i yngre jernalder, behøvde det ikke å bety at bosetningen hadde vært like kontinuerlig (Ibid: 160). Folk kunne ha flyttet boplassene sine innenfor et avgrenset territorium etter hvert som det ble behov for å ta opp nye åkerlapper. Dette boplassterritoriet burde ikke være større enn at folk hadde rimelig gangavstand til gravfeltet (Ibid: 161f).

På slutten av 1970-tallet forsto jeg tolkningen hans som nokså nær den modellen Welinder hadde presentert. Undersøkelsen viste et hus som overlappet graver og som igjen ble overlappet av nye graver. En gang i løpet av keltertid hadde det også bodd folk på selve gravfeltet. Den tolkningen han skisserte, fant jeg heller ikke så fjern fra det synet Pedersen presenterte i 1990 etter undersøkelsene i Vestfold og i Slidreåsen i Valdres.

Tyve år seinere kom jeg til at jeg hadde tolket inn min forståelse i hans presentasjon. Han mente å se resultatene fra denne undersøkelsen som en boplasskontinuitet og nærmet seg Erling Johansens forståelse av «urgårder» (Løken 1998:173). I denne artikkelen trakk han fram eksempler fra andre deler av Norden for å belegge «kontinuitet» framfor «mobilitet».

Selv om han muligens kunne ha rett i at huset som ble funnet, kunne være et treskipet langhus (Ibid: 180. Fig 3), burde ikke hustypen alene brukes i en argumentasjon for bosetningskontinuitet. Det var *husene* han la spesielt vekt på, når han argumenterte for teorien sin.

Ett eksempel hentet han fra undersøkelsen på Korsegården, Akershus. Her ble det ved maskinell fflateavdekking påvist bygningsspor etter 9 hus. På grunnlag av to ¹⁴C-dateringer fra dette sentrale moreneområde i Sørøst-Norge, mente han å finne argumenter for en «tun-kontinuitet» (Ibid: 181). Umiddelbart kunne resonnementet virke besnærende, men avskrev Korsegårdsundersøkelsen «mobilitetsteorien»? ¹⁴C-dateringen fra hus I ga 1775 ± 70. Dateringen ble støttet av funn av dreiekværnerester i et stolpehull. En annen datering fra hus VII ga

2280 ± 130. De to dateringene fortalte meg bare at folk hadde bodd akkurat på dette stedet både i keltertid og romertid. Utgravningene omfattet et begrenset område, og dermed hadde vi bare data som viste at folk flyttet husene sine innenfor dette lille området i løpet av omlag 500 år. Hva lå utenfor undersøkelsesområdet? Hva skjedde i tida forut for den eldste dateringene? Hva hadde skjedd i tida mellom de to? Hva skjedde i tida som fulgte etter den yngste? Denne utgravningen kunne bare gi svar på er at folk etter hvert flyttet. Den nærmeste historiske gården, Treider, ligger vel 1 km unna tuftene på Korsegården.

Var resultatene fra Korsegården egentlig så fjernt fra det bildet Pedersen tegnet - fra Vestfold og fra Slidreåsen? De yngste dateringene fra husene, fra romertid, kunne like gjerne bekrefte Pedersens hypotese om at folk flyttet fra eldre boplassområder til nye områder rundt overgangen mellom eldre og yngre jernalder, som å avkrefte den. Espen Uleberg, som ledet denne undersøkelsen, stilte spørsmål om det var noen grunn til å forsøke å tvinge denne bebyggelsen fra eldre jernalder inn i en «urgårdsdebatt» (Uleberg 1990:48).

De spørsmålene vi stiller og metodene vi benytter, får selvsagt innvirkning på de slutningene vi trekker. Leter vi fortrinnsvis etter spor av hus i form av nedskjæringer i undergrunnen ved maskinell flateavdekking av åkerjord over større områder og fjerner alt annet, får vi i heldige tilfeller fram stolpehull, ildsteder og andre nedskjæringer. Fossile dyrkningsspor som forteller jordbrukshistorie går som oftest tapt. Når en som på Korsegården observerte at den moderne pløyingen gikk helt ned i undergrunnen (Uleberg 1990:52), er det klart at en ikke kan få svar på om åkre kunne ha overlagret tufter, før en igjen brukte området til nye bygninger? Dette kunne de konstatere i Sverige (Pedersen og Widgren 1998: 284ff).

Den tidligste flateavdekkingen som ble foretatt på Grøntoft, Vest-Jylland gjennom 1960-tallet fastslo også dette. I denne omfattende undersøkelsen var en ikke bare opptatt av å få dokumentert husene form, alder og plassering innenfor landsbygjerdet, men en ønsket å få belyst jordbrukshistorien. Becker påviste at bosetningslag avløste jordbrukslag, og åkrene ble så igjen benyttet til bosetning (Becker: 1971: 99ff). Becker valgte selv å benytte begrepet «Das wandernde Dorf» (Ibid: 108). Profilene fra Grøntoftundersøkelsene, som tydelig viste ulike bosetningsfaser (Ibid: 97 fig.19 og 99 fig.20), er seinere blitt undersøkt. Bent Vad Odgaard kunne gjennom pollenanalyser fra profilene konstatere pløying mellom bosetningsfasene (Odgaard 1985: 124ff).

Et annet eksempel Løken trakk inn for å belyse kontinuitet, var resultatene fra undersøkelsene på Haug, Ullensaker, Akershus, der han framhevet at de husene som ble funnet, viste bruk fra eldre bronsealder og fram til omkring år 600 (Løken 1998: 182). Wenche Helliksen, som var prosjektleder, tolket resultatene annerledes. Hun mente de burde sees i lys av en ekstensiv åkerbruksform, fordi sporene fra *bronsealderbosetningen* lå på det magre, lettrenerte jordsmonnet inne på selve sandmoene. Sporene fra *keltertid* fantes imidlertid langs kanten av sandmoplatået nærmere dagens gårdstun (Helliksen 1997bid: 153).

Han så også funnene fra Evy Bergs undersøkelse fra Rør, Rygge i Østfold (Berg 1997) som tegn på det samme. Han tolket disse som et resultat av en «boplasskontinuitet» fra og med seinneolitikum og fram mot slutten av eldre jernalder, til tross for at han påpekte at husene tidvis måtte ha ligget utenfor undersøkelsesområdet (Løken 1998:190).

Hans presentasjon av utgravningsresultatene fra Halland virket heller ikke avklarende. Her avdekket man en rekke små boplasser, som lå innenfor et 300 mål stort område. Det var i kontinuerlig bruk fra 1200 f.Kr. til omkring år 600. Da ble andre landskapstyper tatt i bruk (Ibid: 188). Fra dette eldre bosetningsområdet var det ingen funn - verken graver, boplasspor eller ¹⁴C-dateringer - som viste bruk inn i yngre jernalder. Når Løken jamførte resultatene fra Halland med Pedersens resultater fra Vestfold og Slidreåsen (Ibid: 189), var dette da virkelig et innlegg som kunne benyttes i en argumentasjon for kontinuitet og mot mobilitet?

Begrepsbruken til Løken forvirrer. Hvilke kriterier la han til grunn når han skilte mellom: «plasskontinuitet», «tomtekontinuitet» og «områdekontinuitet» (Løken 1998: 185f). Begrepet «plass» ga inntrykk av noe større enn «tomt/tun», men var det også størrelsen som skilte «plass» fra «område»? Når han benyttet definisjonen av «kontinuitet» som «*labil bosetning innenfor et avgrenset territorium*» (Ibid: 173), hvorfor setter han de skarpe skillene mellom de to teoriene? Denne definisjonen har så store likhetstrekk med det synet flere av forskerne la til grunn; forskere han tilsynelatende tok avstand fra.

Ser vi igjen på undersøkelsen fra Opstad, viste resultatene en gravplasskontinuitet, ingen boplasskontinuitet, og den historiske gården, Opstad, ligger et stykke fra gravplassen i dag. Selve gårdsnavnet hører ikke med blant det eldste sjiktet. Denne gården burde være navngitt ut fra et annet sted. Derfor virker det like sannsynlig at det har foregått en forskyvning i bosetningen, slik de andre eksemplene han trakk fram, fortalte.

Løken påpekte at de svenske forskningsresultatene etter hvert fikk stor innvirkning på hvordan norske forskere tolket jordbrukshistorien. Han framholdt at etter Widgrens forskningsoversikt fra 1997 burde en ikke lenger framholde en «mobilitetsteori». I Sverige hadde de etterhvert avdekket langhus med stalldel, og de hadde påvist at folk i løpet av yngre bronsealder brukte jorda mer intensivt enn tidligere (Ibid: 176).

Her må det være noe som skurrer. Jeg kan ikke se at Widgren tok et oppgjør med sitt tidligere syn, men han modifiserte det ut fra nye undersøkelsesresultat, men fortsatt framholdt han og Pedersen i 1998 i Den Svenske Jordbrukshistorien den slutningen at de *store røysfeltene* i Västergötland var rester folks utnyttelse av store areal med «flyttende» åkre og hus innenfor et «territorium» fram til hundreårene etter Kristi fødsel. De antydte at folk kanskje flyttet husene en gang hver generasjon. Folk oppfattet kanskje ikke selv at området de bodde i, endret seg vesentlig. De oppfattet seg kanskje som bofaste, men slik bosetningsområdene framstår nå idag, viser det likevel en utstrakt flytting av hus og åkre (Pedersen og Widgren 1998: 317).

Dette synet ble også poengtert av Pedersen i et arbeid fra 1999. Resultater fra nyere svenske undersøkelser fra 1995 viste at det eksisterte treskipete, store langhus også innenfor rydningsrøysfeltene. Begge disse to fenomenene viste seg å eksistere parallelt i enkelte områder fra og med bronsealder og til yngre romertid og folkevandringstid (Pedersen 1999: 45f). Samtidig viste undersøkelsene at bosetningsenhetene fra eldre jernalder ikke kunne knyttes til de historiske gårdsenhetene (Ibid: 47).

Hun holdt fast ved denne hypotesen etter de resultatene som har kommet fram etter en større undersøkelse som ble utført fra Kalmar läns museum. Disse undersøkelsene resulterte

blant annet i funn av et stort boplass- og rydningsrøysfelt, som ble skapt i yngre bronsealder. I et lysåpent landskap lå boplassene tett mellom fossile åkerlapper og rydningsrøyser (Pedersen 2000: 90ff). Det var først i hundreårene rett etter Kr. at det skjedde en omlegging i bosetningen. Kanskje nærmet den seg den historiske gården (Ibid: 98). I løpet av yngre jernalder forsvant alle spor etter bebyggelse og dyrkingsjord; spor med 2000-årige røtter. Området ble etter hvert utnyttet til en utstrakt utmarksdyrking (Ibid: 103).

Etter Løkens artikkel sitter jeg igjen med et inntrykk av at han stresser de to teoriene han valgte å sette opp mot hverandre. På mange måter rommer hans definisjon av kontinuitet mye av den hypotesen som Pedersen introduserte i 1990, og som hun seinere videreutviklet: Jordbrukshistorien fram mot hundreårene etter Kristi fødsel viste at folk utnyttet jorda i et langt større område enn det som i dag dekkes av én enkelt gårds eiendomsgrenser. Selv om åkrene flyttet, var området folk utnyttet fast. Fordi dyrkingsområdet hadde så stor utstrekning, og fordi det i dag er delt opp mellom flere historiske gårder, burde jorda vært dyrket av en større gruppe brukere enn det som tilsvarte en av dagens gårdsenheter. Det var intet i materialet som tydet på at den historiske gården ble etablert i seinneolitikum eller bronsealder. Den var et langt seinere fenomen. Etterhvert skjedde det en forskyvning i bosetningen, og de gamle dyrkingsområdene ble forlatt. Dette skjedde til forskjellige tider i ulike områder - i romertid, i folkevandringstid eller i løpet av yngre jernalder. Omstruktureringen som var tydelige i de etterlatte jordbrukssporene, burde gjenspeile et nytt syn på rettigheter og eiendomsforhold.

Sluttord

Til tross for Løkens innlegg i debatten om jordbrukshistorie og bosettingsmønstre, står jeg fortsatt fast ved den forståelsen jeg valgte presentere i utstillingen gjennom et moderne kunstverk. Bildet viser et imaginært frossent øyeblikk - i en tid i endring.

Summary

The scientific evidence, the analysis and the decisions behind the presentation of *early agriculture* in the University Museum of Cultural Heritage in Oslo new permanent *exhibition*, is presented and discussed.

Informal surveys indicated that our public took a great interest in everyday life, such as how early farming was organised, but also that they were firmly convinced that the Norwegian past was much like the present, with independent farmers running one smallholding each. Farms were seen as staying at the original site across the centuries.

Based on work done by colleagues, my own fieldwork and on material from Nordic and Celtic sources, the background for a different view was formed. In the process of preparing the exhibition I chose to present a more hierarchical society, with shifting location of small field systems integrated in a larger society where ironmaking, hunting and fisheries as well as specialised crafts were directed by local chieftains. The discussion builds on excavations of Bronze and Iron Age field systems, dwellings, grave finds as well as on late Iron Age historical sources .

Litteratur

- Alver, B. 1962: *Historiske segner og historisk sanning*. Norge 9. Oslo.
- Andersen, H.C. 1990: Tingvollheimen, Tune, Østfold. Rapport over arkeologisk udgravning 1990. Topografisk arkiv. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Anglert, M. 1995: *Kyrkor och herrevælde*. Från kristnande til sockenbildning i Skåne. Lund Studies in medieval Archaeology 16. Lund.
- Auestad., J.G. 1990: *Sogn i romertid og folkevandringstid - et samfunn i endring*. Upublisert hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Becker, C.J. 1972: Frühheisenzeitliche Dörfer bei Gröntoft, Westjütland. *Acta Archaeologica Vol XLII*. København.
- Bender Jørgensen, L. 1992: *North European textiles until 1000 AD*. Århus.
- Berg, E. 1997: *Gård og grav på Rør i Rygge, Østfold*. Universitetets Oldsaksamling Varia 47. Oslo.
- Brinch, S. 1996: Tidlig kyrklig organisation i Norden - aktöerna i sockenbildningen. *Kristmandet i Sverige, Gamle källor och nya perspektiv*. (Red. Bertil Nilson). Uppsala.
- Frazén, G. 1994: *Stenstängan som arkeologisk objekt*. Universitetet i Stockholm, Stockholm.
- Gjessing, G. 1974: Comments on *Economic Structures in the Early Iron Age*. *Norwegian Archaeological Review* 7/2. Oslo.
- Gudesen, H.G. 1980: *Merovingertiden i Øst-Norge. Kronologi. kulturmønstre og tradisjonsforløp*. Varia 2. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Gustafson, L. 1995: Forhistorisk jordbruk på sandmoene på Romerike. Undersøkelser på Rud øde, Nannestad, Akershus. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1993/94*. Oslo.
- Hagen, A. 1953: *Studier i jernalderens gårdssamfunn*. Universitetets Oldsaksamling Skrifter IV. Oslo.
- Hagen, A. 1954: Fra utgravningen på Hunn i Borge. Åkerspor og boplassrester. *Østfoldarv 1951-53*. Sarpsborg.
- Hagen, A. 1979: Åkerfunnenes miljø. En skisse. *Universitetets Oldsaksamling 150 år. Jubileumsårbok 1979*. Oslo.
- Hauken, Å. D. 1984: *Vestlandskittlar. En studie av en provinsialromersk importgruppe i Norge*. Upublisert mastergradsavhandling, Universitetet i Bergen.
- Hedeager, L. 19992: *Danmarks jernalder. Mellom stamme og stat*. Aarhus.
- Helleland, B. 1996: Ullins vang og Njords hov. *Fra hedendom til kristendom. Perspektiver på religionskiftet i Norge*. Oslo.
- Helliksen, W. 1997: *Gård og utmark på Romerike 1100 f.Kr.- 1400 e.Kr*. Universitetets Oldsaksamling Varia 45. Oslo.
- Hinsch, E. 1944&47: Innberetninger fra registreringer i Lesja. Topografisk Arkiv. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Hjørungdal, T. 1991: *Det skjulte kjønn*. Acta Archaeologica Lundensia. series in 8°. nr. 19. Lund.

- Hodne, B. 1973: *Personalthistoriske sagn*. Oslo.
- Holm, I. 1995: *Trekk av Vardals agrare historie*. Universitetets Oldsaksamling Varia 31. Oslo.
- Holm-Olsen, L. 1985: *Eddadikt* (2. rev. opplag). Oslo.
- Holtsmark, A. 1967: *Norrøne Gude- og Heltesagn*. Revidert utgave av P.A. Munch. Oslo.
- Høigård Hofseth, E. 1978: Jernvinna - spontant eller organisert opptak? *Jern og jernvinne som kulturhistorisk faktor i jernalder og middelalder i Norge*. AmS - Varia 4. Stavanger.
- Høigård Hofseth, E. 1981a: *Fjellressursenes betydning i yngre jernalders økonomi. Sammenlignende studie av bygdene øst og vest for vannskillet i Nord-Gudbrandsdal*. AmS- Skrifter 5. Stavanger.
- Høigård Hofseth, E. 1981b: *Kulturminner i Vegårvassdraget, Aust-Agder. Verneplan for vassdrag - 10 års vernede vassdrag*. Universitetets Oldsaksamling Varia 7. Oslo.
- Høigård Hofseth, E. 1982a: *Kulturminner i Bjerkreimsvassdraget, Rogaland/Vest-Agder. Verneplan for vassdrag - 10 års vernede vassdrag*. Ams - Varia 11. Stavanger.
- Høigård Hofseth, E. 1982b: *Kulturminner i Vikedalsvassdraget, Rogaland/Hordaland. Verneplan for vassdrag - 10 års vernede vassdrag*. AmS- Varia 10. Stavanger.
- Høigård Hofseth, E. 1988: Nye utstillinger - Tja hvordan? *Nicolay 50 1988/2*. Oslo.
- Høigård Hofseth, E. 1998: Valgets kval. To rekonstruksjoner fra folkevandringstid. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1997/1998*. Oslo.
- Hvass, L. 1980: *Jernalderen 1. Landsbyen og Samfundet*. Danmarkshistorien. Sesam. København.
- Iversen, I 1994: *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*. Doktorgradsavhandling fra Historisk institutt, Universitetet i Bergen. Bergen.
- Jerpåsen, G.B. 1996: *Gunnerød - en arkeologisk landskapsanalyse*. Universitetets Oldsaksamling Varia 35. Oslo.
- Johansen, A.B. 1973: Iron Production as a Factor in the Settlement History of the Mountain Valleys surrounding Hardangervidda. *Norwegian Archaeological Review vol 6/2*. Oslo.
- Johansen, E. 1953: Skjebergs forhistorie. *Skjeberg bygdebok Del I*. Halden.
- Johansen, E. 1957: Landskapet og den eldste historie. *Rygge bind II. Bygdehistorien inntil 1800*. Sarpsborg.
- Johansen, E. 1976: Før byen ble by. *Sarpsborg før 1839*. Sarpsborg.
- Johansen, Ø. 1981: *Metallfunnene i østnorsk bronsealder*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke nr. 4. Oslo.
- Johansen, Ø. 1986: *Tidlig metallkultur i Agder*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke nr. 8. Oslo.
- Johansen, Ø.K. 1993: *Norske depotfunn fra bronsealderen*. Universitetets Oldsaksamlings skrifter Ny rekke nr. 15. Oslo.
- Jönsson, B, Pedersen, E.A., Tollin C & Varenius, L 1991: Hackerören i Järparyd - undersökningar i ett småländskt röjningsröseområde. *Arkeologi i Sverige*. Ny följd 1. Stockholm.
- Keller, Chr. 1972: Foreløpig rapport over registreringer av fornminne i Gjøvik, Biri og Snertingdal, Oppland. Topografisk arkiv, Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Lindquist, S. O. 1974: Comments on Iron Age Farms in SW-Norway. *Norwegian Archaeological Review 1974/1*. Oslo.
- Løken, T. 1978: Nye funn fra et gammelt gravfelt. Kan gård og gravplass gå tilbake til eldre bronsealder? *Viking XLI*. Oslo.
- Løken, T. 1991a: Forsandutgravningene etter 10 år. Glimt fra de senere års undersøkelser på Forsandmoen. *AmS-Småtrykk 24*. Stavanger.
- Løken, T. 1991b: Forsand i Rogaland - Lokalt sentrum i de sørlige Ryfylkefjordene. (B.Wiik ed: Sentrum - periferi. Sentra og sentrumsdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid. Den 18. nordiske arkeologikongress, Trondheim 1989. *Gunneria 64*. Trondheim.

- Løken, T. 1998: Bofaste bønder eller jordbrukere på flyttefot? Hus og bosetning i bronsealderen på Opstad i Tune, Østfold, vurdert på bakgrunn av de siste års bosetningsforskning. *Fra Østfolds oldtid. Foredrag ved 25-års jubileet for Universitetets arkeologiske stasjon, Isegran.* (red. E. Østmo). Oslo.
- Meyer, E. N. 1934: Relieffspenner i Norden. *Bergen Museums Årbok 1934. nr. 4.* Bergen.
- Mikkelsen, E. 1988: Territorier og økonomiske, sosiale og politiske strukturer i forhistorisk tid. *Viking 1988.* Oslo.
- Mortensson-Egnund, I. 1964: *Edda-Kvede.* Oslo.
- Myhre, B. 1973: The Iron Age farm in Southwest Norway. *Norwegian Archaeological Review 1973/1.* Oslo.
- Myhre, B. 1974a: Iron Age Farms in Southwest Norway - The Development of the Agrarian Landscape on Jæren. *Norwegian Archaeological Review 1974/1.* Oslo.
- Myhre, B. 1974b: Reply to the Comments on Iron Age Farms in SW- Norway. *Norwegian Archaeological Review 1974/1.* Oslo.
- Myhre, B. 1979: Agrarian Development, Settlement History, and Social Organization in Southwest Norway in the Iron Age. *New Directions in Scandinavian Archaeology* (Eds: Kristian Kristiansen og Carsten Paludan-Müller). Odense.
- Myhre, B. 1981: *Sola og Madla i forhistorisk tid.* AmS-Småtrykk 10. Stavanger.
- Myhre, B. 1982: Synspunkter på huskonstruksjon i sørvestnorske gårdshus fra jernalder og middelalder. *Vestnorsk byggeskikk gjennom to tusen år. Tradisjon og forandring fra romertid til det 19. århundre.* (red: Bjørn Myhre, Bjarne Stoklund, Per Gjærder). Ams- Skrifter 7. Stavanger.
- Myhre, B. 1985: Chieftains' Graves and Chieftoms' Territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zu Sachsenforschung 1985.* Hildesheim.
- Mundal, E. 1990: Gjennom diktinga til røyndomen bakanfor. *Fokus på kvinner i mellomalderen.* (Red. B.J. Sellevold, E. Mundal & G. Steinsland). Oslo.
- Nockert, M. 1991: *The Högom Find and other migration period textiles and costumes in Scandinavia.* Archaeology and environment 9. Högom Part II. Umeå.
- Näsmann, U. 1988: Analogislutninger i nordisk jernalderarkeologi. Et bidrag til utviklingen av nordisk etnografi. (Eds. I.B. Rasmussen & P. Mortenson: *Fra stamme til stat nr 1. Jysk Arkeologisk selskab.*) Århus.
- Odgaard, B.V. 1985: Allmenn pollen Analytical Investigation of Bronze Age and Pre-Roman Iron Age Soil Profile from Grøntoft, Western Jutland. *Journal of Danish Archaeology Vol 4.* Odense.
- Odner, K. 1973: *Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder.* Bergen.
- Odner, K. 1974: Reply to comments on Economic Structures in the early Iron Age. *Norwegian Archaeological Review 7/2.* Oslo.
- Pedersen, E. A. 1989: *Jernalderbosetningen på Hadeland.* Varia 17. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Pedersen, E. A. 1990a: Arkeologiske och paleobotaniske undersøkelser av rydningsrøysfelt i Vestfold, Norge och Småland, Sverige. *Röjningsrösen i skogsmark - en nyckel till Sydsvriges äldre skogshistoria.* Kungl. Skogs- och landmarksakademien. Rapport 49. (ed L. Lundgren og A. Perlinge). Stockholm.
- Pedersen, E. A. 1990b: Rydningsrøysfelt og gravminner - spor av eldre bosetningsstruktur på Østlandet. *Viking 1990.* Oslo.
- Pedersen, E. A. & Widgren, M. 1998: *Jordbrukets första femtusen år. 4000f. kr. - 1000 e.Kr. Del 2: Järnålder.* Borås.
- Pedersen, E. A. 1999: Transformations in sedentary farming in eastern Norway: AD 100 or 1000 BC? *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark.* (eds.: Charlotte Fabech & Jytte Ringtved). Jysk Arkeologisk Selskabs Skrifter. Århus.

- Pedersen, E. A. 2000: Jordbruk och landskap i förhistorisk tid. *När själarna räknar bilar. Glimtar ur Möres förhistoria*. Kalmar.
- Pilø, L. 1993: Jernalderens bosetningshistorie på Hedemarken - Noen hypoteser i forbindelse med Åkerprosjektets forskningsresultater. *Viking 1993*. Oslo.
- Prieur, A. 1988: Kjøp som gave – tvang som frihet. *Materialisten 1988/4*. Oslo.
- Renthzog, S. 1994: Museiprojektet «Den svenska Historien» - Ambitioner og forverklingande. *Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst og industri 70/3*. Stockholm.
- Rolfsen, P. 1974: Comments on the Iron Age Farms in SW.Norway. *Norwegian Archaeological Review 1974/1*. Oslo.
- Rønneseth, O. 1966: Frühgeschichtliche Siedlungs- und Wirtschaftsformen im südwestlichen Norwegen. *Göttinger Schriften zur Vor- und frühgeschichte 6*. Neumünster.
- Rønneseth, O. 1974: «Gard» und Einfriedigung. *Geografiska Annaler. Series B. Human Geographyp. Svenska Sällskapet för antropologi och geografi. 1975/2*. Uppsala.
- Schöning, G. 1980-utg. *Reise gjennem Gudbrandsdalen 1775*. Oslo.
- Service, E. 1971: *Primitive Social Organization. An evolutionary Perspective*. New York.
- Skre, D. 1998: *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200 - 1350 e. Kr.* Acta Humaniora. Oslo.
- Slomann, W. 1971: Gravfeltet omkring Einangsteinen i Slidreåsen, Valdres. *Viking 1971*. Oslo.
- Solberg, B. 1976: *Jernalder på nordre Sunnmøre. Bosetning, ressursutnyttelse og sosial struktur*. Upublisert magistergradsavhandling, Universitetet i Bergen.
- Steinsland, G. & Meulengracht Sørensen. P. 1994: *Menneske og makter i vikingenes verden*. Oslo.
- Sturlason, S. 1979-utg. *Norges kongesagaer*. Oslo.
- Sundstrøm, A. 1995: Reproduction of Horsehair Tablet Braids from Scandinavian's Migration Period. *Archaeological Newsletter nr. 21*. Trondheim.
- Sundstrøm, A. 1997: Brikkevevede bånd av hestehår - en reproduksjon av folkevandringstidens kunsthåndverk. *Spor 1997/2*. Trondheim.
- Uleberg, E. 1990: En gård fra eldre jernalder i Akershus. *Nicolay 54 1990/2*. Oslo.
- Vik, T. 1978: *Ås bygdebok. Bygdehistorie I inntil 1850*. Ås.
- Vries, J.d. 1962: *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch*. Leiden.
- Welinder, S. 1977: *Ekonomiska Prosesser i Förhistorisk Expansion*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° Minora No. 7. Lund.
- Widgren, M. 1990: Fossila åkersystem, bygränser och namn. Eksempel från Östergötland och Västergötland i Sverige. (Tom Schmidt (ed): Namn och eldre busetnad. *Norna-rapporter 43*. Uppsala.
- Østmo, E. 1979: Steinalderbøndenes hus. *Universitetets Oldsaksamling 150 år Jubileumsårbok 1979*, Oslo.
- Østmo, E. 1988: *Etableringen av jordbrukskultur i Østfold i steinalderen*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke nr. 10. Oslo.
- Østmo, E. 1991: *Gård og boplass i østnorsk oldtid og middelalder*. Universitetets Oldsaksamling Varia 22. Oslo.

Norsk Arkeologisk Selskap

Årsberetning 1.11.1998 - 31.10.1999
og regnskap pr. 31.10.1999

Den ordinære generalforsamling for 1998 ble holdt den 23. november 1998 i Det norske Videnskaps-Akademis lokaler, Drammensveien 78 i Oslo. Tilstede var ca. 75 medlemmer.

Følgende ble protokollert fra generalforsamlingen:

Preses, Lise Tschudi, ønsket velkommen til det 62. årsmøtet. Det var ingen merknader til innkallelsen. Til å underskrive protokollen ble Oddlaug Marstein og Gunnar Thommessen valgt.

Lise Tschudi holdt en kort minnetale over tidligere styremedlem Olaf Kortner. Talen ble etterfulgt av et minutt stillhet.

Årsberetningen og regnskapet var sendt ut sammen med innkallelsen til generalforsamlingen. Lise Tschudi leste revisjonsrapporten. Det var ingen kommentarer til disse, og de ble vedtatt av generalforsamlingen.

Valg av styre. Reidar Stockfleth redegjorde for valgkomiteens forslag til styresamsetning for 1999. Forslaget var sendt ut sammen med innkallelsen til generalforsamlingen:

Preses:	Lise Tschudi
Styremedlemmer:	Tom Bloch-Nakkerud Erling Finne Jorunn Vandvik Johnsen Anne-Sophie Thommessen
Varamedlemmer:	Jens Berg Clarín Moestue Synnøve Nord Henry Tschudi
Honorært styremedlem:	Erling Johansen
Generalsekretær:	Egil Mikkelsen
Revisor:	Hans Heitmann

Valgkomiteens forslag ble vedtatt.

Styrets forslag til valgkomité for 1999 var Else Zimmer Dahl, Reidar Stockfleth og Lyder Marstrander. Disse var villige til å ta vervet og ble valgt.

Kontingenten. Styret foreslo samme medlemskontingent som for 1998:

kr. 200,- for enkeltmedlemmer

kr. 250,- for ektepar/familiemedlemskap

kr. 100,- for studenter/skoleelever

Livsvarig medlemskap er 20 ganger kontingenten for enkeltmedlemmer.

Forslaget ble vedtatt.

Den formelle delen av generalforsamlingen ble avsluttet.

Deretter fortsatte årsmøtet. Generalsekretær Egil Mikkelsen fortalte at årets vårtur til Ålesund, Sunnmøre og Selja, som måtte avlyses pga. flystreik, ville bli arrangert på nytt med samme program. Egil Mikkelsen la frem to forslag til tur for år 2000:

Alternativ 1: Island

Alternativ 2: å følge i normannernes fotspor på Sicilia med professor Jan Svanberg som guide.

Det ble avstemming, og de fleste ønsket Sicilia.

Kveldens foredragsholder, forsker David Vogt ved Universitetets Oldsaksamling ble presentert av Egil Mikkelsen. Han holdt foredrag med lysbilder over temaet:

»Helleristninger og landskap. Beliggenhet og betydning». Flere i salen hadde spørsmål etter foredraget, kommentarer og innvendinger.

Preses takket David Vogt for foredraget og overrakte selskapets vingave.

Årsmøtet ble avsluttet, og Lise Tschudi ønsket velkommen til servering. Ca. 60 medlemmer deltok.

Turer

28. – 31. mai ble det arrangert tur til Ålesund, Sunnmøre og Selja. Faglig leder var Egil Mikkelsen, spesialguider var Harald Grytten, Jarle Sulebust, Alf Tore Hommedal, Bjørn Ringstad og Heid Gjøstein Resi. 72 personer deltok.

Høstturen gikk til Østfold søndag 22. august, med ca. 85 deltagere. Temaet var bronsealderistninger. Lunsj på Isegran, Universitetets arkeologiske stasjon, med omvisning av Erling Johansen. Faglig leder var Egil Mikkelsen, med spesialguide David Vogt.

Viking 1999 blir trykket hos Preuz Grafisk AS i Larvik og sendes ut til medlemmene i slutten av november.

Til **Arkeologisk Fond** kom det inn 17 søknader. Styret for fondet besluttet å tildele:

Einar Østmo	kr. 5.700,-	(Støtte til å få fullført tegnematerialet til en avhandling)
Helge Høeg/David Vogt	kr. 5.000,-	(Støtte til pollenanalyser i forskningsoppgave)
Øystein Magnus Amundsen	kr. 3.900,-	(Støtte til C-14 dateringer i forbindelse med hovedoppgave)
Kontaktseminaret	kr. 3.000,-	(Støtte til arrangering av det 30. nordiske kontaktseminar for arkeologistudenter)
Ingun Marit Røstad	kr. 2.500,-	(Støtte til studiereise til Kent i forbindelse med hovedoppgave)
Terje Østigård	kr. 2.500,-	(Støtte til studiereise til England i forbindelse med doktoravhandling)
Torgrim S. Guttormsen	kr. 1.500,-	(Støtte til digitale kart i forbindelse med hovedfagsoppgave)

Selskapet har fått en anonym gave på kr. 20.000,-, som er tilført Arkeologisk Fond som stipend til studenter.

Det har vært holdt 3 styremøter i løpet av året.

Antall medlemmer og abonnenter utgjør totalt ca. 750. Det er registrert 26 innmeldinger og 29 utmeldinger.

Tur til Ålesund, Sunnmøre og Selja 28.-31.mai 1999

75 medlemmer tok av med fly fra Gardermoen fredag 28.mai kl.08.55, og ankom en knapp time senere Vigra lufthavn. Herfra ble vi fraktet i busser inn til Ålesund og Scandic Hotel, som var vårt innkvarteringssted under turen. Formiddagen bød på byvandring i Jugendbyen Ålesund, byen som ble gjenreist i denne spesielle stilen etter den store brannen i 1904, formidlet med stor entusiasme og mye humor av den legendariske bypatrioten Harald Grytten, en person vi sent vil glemme. Lunsj ble deretter inntatt på restauranten på Aksla, hvor det var strålende utsikt over byen, øyene og havet omkring. Etter lunsj besøkte vi Ålesund Museum, der Jugendbyen så vel som andre sider ved byens historie ble presentert for oss. Middagen ble holdt på hotellet.

Lørdag 29.mai gikk turen først til Sunnmøre Museum og Borgundkaupangen. Guide her var Jarle Sulebust. En del av middelalderkaupangen her er utgravd, og det er reist et museumsbygg over ett av husene, med utstillinger fra kaupangen langs messaninen omkring. Vi vandret også gjennom friluftsmuseet og besøkte det permanente Sunnmøre Museum, hvor vi også hadde lunsj. Deretter reiste vi ut til Atlanterhavsparken, et nyåpnet akvarium der vi kunne studere livet i havet, og oppleve fiskestimer innenfor enorme glassruter.

Søndag 30.mai stod Selja på programmet. Vi reiste med chartret hurtigbåt fra Ålesund, sørover, rundt Stad i svake dønninger og ankom Bø på øya Selja like sør for Stadlandet. Herfra ble noen fraktet med skyssbåt, andre vandret stien til klosteranlegget på vestsiden av øya. Selja er et fascinerende og uforglemmelig sted, og når været dessuten var riktig strålende ble denne dagen et høydepunkt på turen. Arkeologen Alf Tore Hommedal, som selv har foretatt utgravninger på Selja, var vår guide denne dagen. Først benket vi oss rundet klostergården og fikk høre historien om klosteret. Deretter gikk – de fleste – den bratte stien og trappene opp til St.Sunnivahulen oppe i fjellsiden og det anlegget som ligger rett nedenfor den. Herfra var utsikten praktfull over klosteranlegget nedenfor, Stadlandet og havet rett utenfor. Lun-sjen ble nytt ute i det fri på Selja. Vi var tilbake i Ålesund i god tid til middag.

Mandag 31.mai pakket vi bagasjen i bussene om morgenen for å tilbringe denne siste dagen på øyene utenfor Ålesund, som er så rike på fortidsminner. Guider denne dagen var førsteamanuensis Heid Gjøstein Resi og fylkesarkeolog Bjørn Ringstad. Første stopp var Giske kapell, bygget på 1100-tallet i marmor for en av Norges mektigste slekter i middelalderen. Like ved lå Mjeltehaugen, en stor gravhaug hvor det i 1870-årene ble undersøkt en gravkiste med heller dekorert med geometriske mønstre, trolig fra bronsealderen. Høyere oppe i haugen lå en grav fra romertid, med to karakteristiske fibulaer. Etter besøket her delte gruppen seg i to. Begge reiste gjennom sjøtunnellen til Godøy, den ene gruppen fikk servert lunsj på Alnes fyrstasjon, dette gamle fyret som ble opprettet i 1853 og så avfolket og automatisert i 1982. På dette praktfulle stedet ut mot Norskehavet fikk vi servert fiskesuppe med tilbehør i den gamle fyrboligen, fikk nyte stedet, og gikk opp i det 22 m høye fyrtårnet. Den andre gruppen var i mellomtiden og så den store Ellefsrøysa på andre siden av Godøy, en gravrøys med diameter 37 m og 5 m høy. I et gravkammer her er det funnet en rikt utstyrt grav fra slutten av yngre romertid, med en stor bronsekjele fylt med brente menneskebein og bl.a. en stor betalingsring av gull, en gullmedaljong, to sølvbegre, 5 pilespisser av bein, del av en beinkam, leirkarskår og 8 bjørneklør.

Etter at begge gruppene hadde sett Ellefsrøysa og vært på Alnes fyrstasjon, møttes de igjen for besøk i Skjonghelleren på Valderøy. Et lite havari med den ene bussen skapte litt forsinkelser under veis. Skjonghelleren er en av de aller største hellere i Norge med forhistorisk bosetning, 30 m høy ved åpningen og ca 100 m dyp. Her er det funnet en rekke funn fra eldre jernalder i de øvre lagene. Inne i helleren er det mange meter tykke avleiringer, og i disse er det funnet dyrebein av en rekke arter, både pattedyr, fugl og fisk, ja enda litt trekull, som kan indikere at det bodde mennesker her for 30.000 år siden. Blimshaugen på Blindheim på øya Vigra var siste sted vi besøkte. Her er det utgravd en rekke rikt utstyrte graver, de fleste i hellekister, fra romertid. Her er det funnet bl.a. en romersk bronseøse, tekstilrester, leirkrukker, spinnehjul, perler og våpen, foruten gjenstander av bein. Selskapet forlot stedet før den kraftige vinden truet med å blåse oss bort. Dagen og turen ble avsluttet med middag på Vigra Hotell, før avreise med fly tilbake til Oslo, med ankomst Gardermoen 21.40.

NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP – REGNSKAP FRA 1.11.98 - TIL 31.10.99
BALANSE PR. 31.10.99

EIENDELER

Kasse	1 098
DnB 7001.06.00365	27 649
DnB 7056.66.15191	8 406
Skattetrekkskonto	–
Postbanken	149 564
DnB rentefond	299 015
Norsk Hydro obligasjoner	280 488
Påløpne renter	18 184
Utestående kontingenter	7 465

Sum eiendeler **791 869**

GJELD OG EGENKAPITAL

Skyldig skattetrekk	–
Skyldig arbeidsgiveravgift	–
Skyldig feriepenger	6 454
Skyldige trykkekostnader Viking	55 000
Skyldige trykkekostnader brosjyre	15 000
Diverse kortsiktig gjeld	2 500

Arkeologisk Fond:	
Pr. 31.10.99	162 784
- utbetalt i 1999	25 000
+ gave	20 000
+ renter	11 457
+ overført fra NAS	<u>kr 58 715</u>
	227 956

Kapitalkonto:	
Pr. 31.10.99	484 959
+ overskudd	<u>–</u>
	484 959

Sum gjeld og egenkapital **791 869**

RESULTATREGNSKAP

Medlemskontingent	124 650	Kjøp datamaskin	- 18 512
Salg av Viking	38 121	Vedlikehold, reparasjon	
Støtte Norsk Forskningsråd	40 000	kontormaskiner	- 11 653
Annonseinntekter	10 000	Trykkekostnader Viking 1998	- 40 212
Overskudd turer	49 851	Trykkekostnader ny brosjyre	- 15 000
Renteinntekter	34 131	Kontorrekvisita, porto, telefon	- 29 357
Diverse inntekter	21 500	Bankomkostninger	- 4 063
Kursnedgang Norsk		Annonser i Nicolay	- 1 000
Hydro obligasjoner	- 7 410		
Underskudd		Årets overskudd	Kr. 58 715,00
generalforsamling 1998	- 1 852		
Lønninger	- 102 201	Årsoppgjørdisposisjoner	
Arbeidsgiveravgift	- 15 089	Overført Arkeologisk Fond	58 715
Diverse utgifter	- 13 189		
		Overskudd etter årsoppgjørdisposisjoner	0,-

NORGES MUSIKKHISTORIE

– et nasjonalt praktverk i 5 bind

og med 10 CD-plater

Bind 1 og 5 utkommer høsten 2001.

Bind 1

Lurklang og kirkeklang

Tiden før 1814

Bind 2

Nasjonal tone

1814–1870

Bind 3

Rock og gullalder

Bind 4

1870–1910

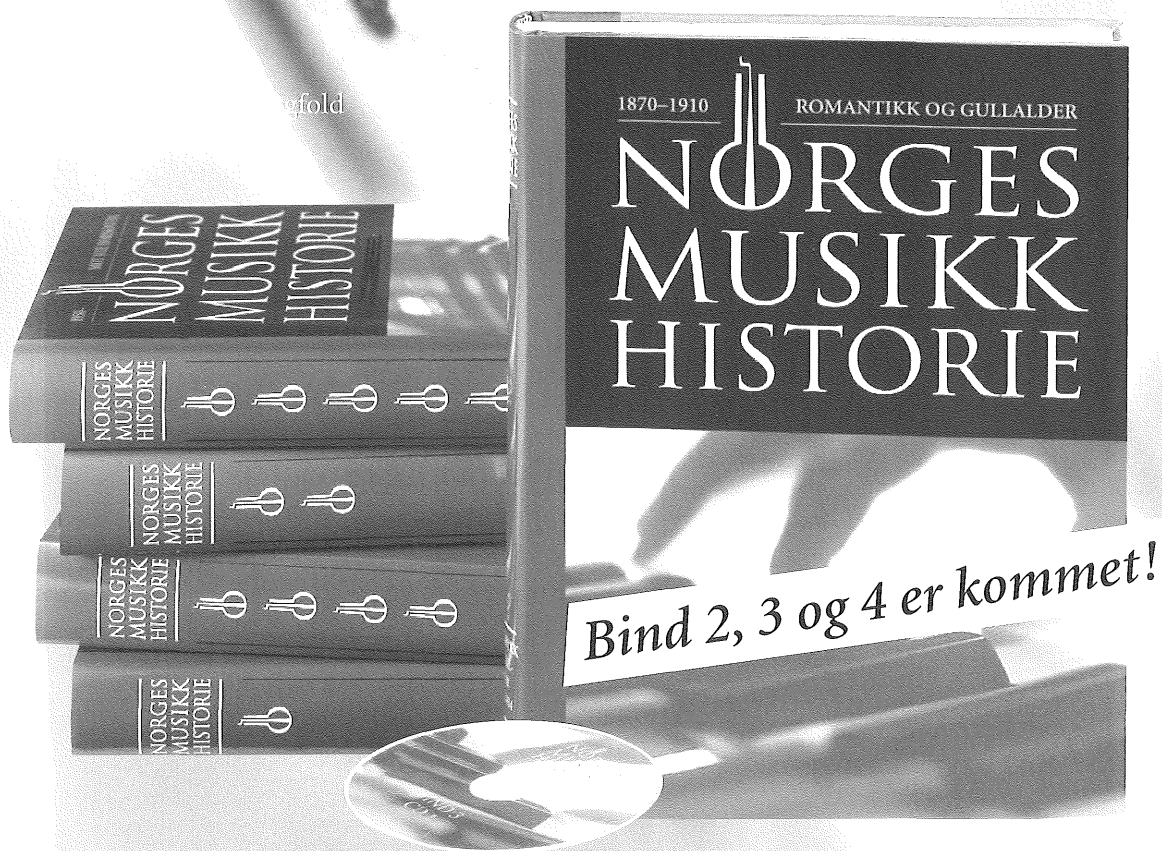
Bind 5

1910–1945

En samlet fremstilling av musikkens historie i Norge – fra de eldste tiders bronselurer til dagens rock! Her finner du alt som er verdt å vite om korsang og kammermusikk, stev og symfonier, jazz og joik. Dette er musikkhistorie for alle – et moderne historieverk, skrevet av de fremste fagfolk fra våre universiteter og høyskoler.

Hovedredaktør er professor

Arvid O. Vollsnes, Universitetet i Oslo

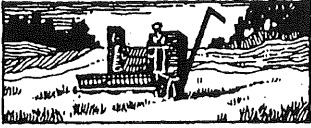

HASCHEHOUG & Co

Bøkene foreligger i to utgaver:
en standardutgave innbundet i blå sjirting med sort rygg kr. 2990,-
og en luksusutgave i sort skinn kr. 3490,-

Tschudi & Eitzen

- følger med i tiden

			2001
		Middelalder	1537
	Yngre jernalder	Vikingtid	1050
		Merovingertid	800
	Eldre jernalder.	Folkevandringstid	600
		Romertid	400
		Før-romersk jernalder (Keltertid)	Kr.f.
		Yngre bronsealder	500 f.Kr.
		Eldre bronsealder	1000 f.Kr.
		Yngre steinalder	1800 f.Kr.
		Eldre steinalder	3800 f.Kr.
			8000 f.Kr.

